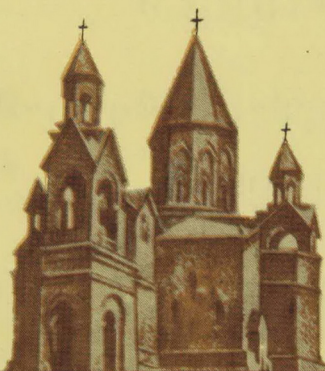

ԶՄԻԱԾԻՆ

ՆՈՅԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1994

ԾԱ

ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

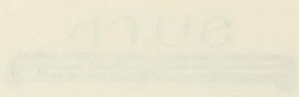
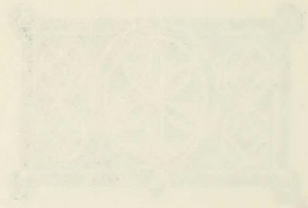

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Նայեմբեր - դեկտեմբեր

1994

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ
ԶՆՆԱԿԱՆ
ԳԵՐԱԳՈՅՆ
ԶՈՌՈՑԻՆԻ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ի

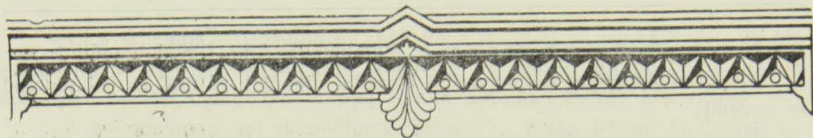
ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՀՐԳԻ

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՀՐԳԻ

1881

ԳԵՐԱԳՈՅՆ	ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ	ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ	ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ

72-95
18245-42

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ըստ քրիստոնյա հրեաների, բացի իրենցից ուրիշ ազգեր իրավունք չունեին իրենց ծարաված սրտերն ու աղքատացած հոգիները ջերմացնելու Տիրոջ՝ Փրկչի կենսավետ լույսով:

Պողոս առաքյալը փշրեց հրեական մտայնությունը և Փրկչի ազատարար լույսը՝ Ավետարանի կենսաբեր պատգամները, տարածեց աշխարհով մեկ, այսինքն՝ Հրեաստանից դուրս, հրեաներից հեռու:

Հիսուսի Ավետարանով մկրտեց հեթանոս աշխարհը, իսկալը փարատեց լույսով, տվեց հմար մոտենալու Տիրոջ քարոզած երկնքի արքայությանը:

Իսկ ի՞նչ էր քարոզում Առաքյալը հեթանոս աշխարհում, հայտնի է մեզ, Տիրոջով՝ փրկություն: Նոր Կտակարանում տեղ գտած նրա տասն և չորս թղթերը Տիրոջ վարդապետության բացատրություններն են: Քրիստոնեական վարդապետությունը առանց այդ թղթերի անհնարին է պատկերացնել:

Իրապես մեծ է եղել դերը Պողոս առաքյալի՝ Տիրոջ Փրկության Ավետարանը քարոզելու մեջ:

Այսօր էլ տակավին թարմ ու կենսունակ են նրա պատգամները:

Չէ որ նրա քարոզչության առանցքն են կազմում կյանքի օրհներգն ու խաղաղության պատվիրանը, հավատի գրավականն ու հոգևոր հովվի պաշտոնը, Քրիստոսով հաղթանակի գաղափարն ու ներդրամտությունը, քարոշականության գերապատվությունն ու աղոթքի անհրաժեշտությունը, հոգևոր մարտի կարևորությունն ու անձի ազատությունը և, վերջապես, տիեզերամփոփ ու դյուսական, երանելի ու խնկելի սիրո գաղափարը:

Սիրո գաղափարը՝ քրիստոնեական լույսով օծված ու օրհնված:

Սիրո գաղափարը խորն է ու հավիտենական, անսահման ու անպատ, անձնական է ու ընդհանրական, մարդկային է ու աստվածային, բարեմե՛ Տիեզերական:

Քրիստոնեությունից առաջ էլ, անշուշտ, այդ գաղափարը եղել է և զարգացման իր ոլորտները ունեցել:

Քրիստոնեական հավատքով, սակայն, նոր գաղափար է առաջ գալիս— Սիրո Տիեզերական գաղափարը, որ առաքյալի օրհներգ սիրո մասում հրեշտում է այսպես.

«Եթե խոսեմ մարդկանց լեզուները և հրեշտակներինը, բայց սեր չունենամ, կլինեմ մի պղինձ, որ հնչում է, կամ ինչպես՝ ծնողաներ, որ դողանջում են»:

Սիրո քարոզչությանը մեծ տեղ է հատկացվել Նոր Կտակարանում:

Նոր Կտակարանը ամբողջովին կարծես սիրով է շնչում՝ կարեկցանքով ու գութով:

Սիրո մի վառ օրինակ է պատմում մեզ Տերը իր երկրային կյանքում: Մի մարդ Երուսաղեմից ճամփորդում էր Երիթով:

Ծանապարհը անապատով էր անցնում՝ լի ավազակներով, որոնք հարձակվում էին անցորդների վրա և կողոպտում: Մեր առակի մարդն էլ այդ ճանապարհով էր գնում, և նա բնկնում է ավազակների ձեռքը: Ավազակները մերկացնում են նրան, վիրավորում, կիսամահ թողնում և հեռանում: Դա մարդկային անգթության օրինակ է, մի տմարդի վարմունք: Բայց ավելի տմարդի է այն արարքը, որով պատմվում է քահանայի և ղևատացու մասին, որոնք սառը սրտով՝ առանց կարեկցության անցնում են նրա մոտով և օգնության ձեռք չեն մեկնում անկյալին:

Այստեղ է, որ պարզ է դառնում, թե ողորմած սերը ծագում է գութից, կարեկցանքից: Բարի սամարացին կարեկցում է նրան: Կարեկցության այդ զգացումը դուրս գալով սամարացու սրտից, մղում է նրան դեպի գործը. ճշմարիտ սերը գործունյա սեր է: Սամարացին ոչ միայն խոսքերով է դիմում անկյալին, այլև գործով՝ խնամում է նրան: Ծշմարիտ սերը չի տատանվում — ամեն մի բույս ու շանալը անկյալին մահ կարող էր պատճառել: Ծշմարիտ սերը աներկյուղ է, բարի սամարացին չի վախենում անապատի ավազակներից, որ կարող էին իր վրա հարձակվել: Ծշմարիտ սերը շահ չի փնտրում — բարի սամարացին նրանից վարձ չի պահանջում:

Առակի այլաբանական բացատրությունը հետևյալն է:

Սամարացին մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսն է, վիրավորյալը՝ մարդկությունը, ավազակները՝ մեղքը: Հիսուս երկնքից խոնարհվեց իր եղբայրների վերքերը կապելու: Նա բարձրացրեց վիրավորյալին և տարավ իր խաղաղության օթևանը՝ եկեղեցին:

Վարվեցեք ձեր կյանքում այնպես, ինչպես բարի սամարացին, և դուք ձեզ կզգաք սիրո վայելչության մեջ:

Ձեզանից ամեն ոք, սիրո այդ վառ օրինակը լսելուց հետո, ակամայից կարող է ինքն իրեն հարց տալ՝ իսկ եթե ես անապատ հավատ ունեմ, բավական չէ՞:

Ո՛չ, բավական չէ:

Պողոս առաքյալը պատասխանում է.

«... և թե ունենամ ամբողջ հավատը՝ մինչև իսկ լեռները տեղափոխելու, բայց սեր չունենամ՝ ոչինչ եմ»:

Սերը համբերող է, քաղցրանում է: Համբերող եղեք, կյանքում ամեն ինչ հեշտ ձեռք չի բերվում, ամեն ինչ դառն աշխատանքի, բայց արդար վաստակի զվարթությունն է:

Երբեք չկարծեք, որ բարի և արդար գործերը կկորչեն իզուր:

Առաքյալը քարոզում է, որ սերը չի ամբարտապանում, անկրավության վրա չի ուրախանում, ամեն բանի դիմանում և ամեն բանի հավատում: Եվ վերջապես՝ սերը չի կորչում:

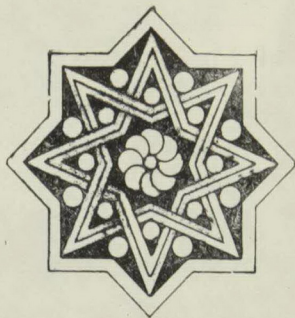
Եթե մեկս մյուսին չսիրենք նույն սիրով, ինչ սիրով Քրիստոսին, մի՞թե մեր Փրկիչը ընդունելի կդարձնի մեր հավատը:

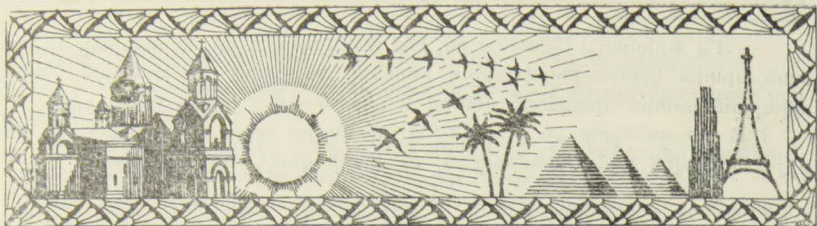
Չէ որ մեզ բոլորիս նա հավասարապես սիրեց, մեր բոլորի համար խաչվեց և ի սեր մեզ հարություն առավ և համբարձվեց:

Աղերս՝

— Ո՛վ Քրիստո՛ս Աստված իմ, ինձ հարստացրու քո շնորհներով, որ ծիլ տան սրտիս երաշտ-բացվածքում սերմերը քո բարկ, որ խալտան մեկեն անարյուն սրտիս երակներն անթիվ և սեր առաքեն իրենց ընթացքով:

Ինձ հարստացրու քո շնորհներով, որ գալիք բոլոր իմ գրքերի մեջ ես միշտ նմանվեմ այն Սամարացուն, որ բարի կոչվեց արժանավայել:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ, ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ԵՒ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՆՆԵՐԻՆ, ԲՈԼՈՐ ԹԵՄԱԿԱՆ
ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻՆ, ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ
ԴԱՍԻՆ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ԾԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻՆ ՈՒ
ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Գոհութիւն Ամենակալ Աստծուն եւ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին, որ իր Սուրբ Արեան հեղմամբ եւ Սուրբ Յարութեամբ հաստատեց Եկեղեցին եւ մարդկութեանը շնորհեց փրկութեան եւ յաիտենական կեանքի, յոյսի եւ լոյսի նոր ճանապարհը:

Հանգուցեալ Երջանկայիշատակ Հայրապետի՝ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսի՝ Քառասունքի արարողութիւններից յետոյ՝ 1994 թ. Հոկտեմբերի 3-ին, Սուրբ Էջմիածնի Վեհաբանում տեղի ունեցաւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի նիստը, որտեղ որոշուեց, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու աւանդութեան ու կանոնների համաձայն, Ազգային-Եկեղեցական Ժողով գումարել 1995 թ. Ապրիլի 3-ին՝ քրիստոնէական հաւատքի բազմադարեան կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում:

Համազգային այս ժողովը ընտրելու է Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարքին եւ Կաթողիկոսին, այսպիսով վերացնելով Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան սգոյ շղարշը: Եւ Աստուծոյ կամքով, ընտրութիւնից յետոյ՝ Ապրիլի 9-ին, Ծաղկազարդի առաւօտեան կատարուելու է նորընտիր Հայրապետի Օծումն ու Զեռնադրութիւնը:

Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի որոշմամբ բոլոր հոգեւոր իշխանութիւններից, Թեմական ու Ծխական մարմիններին եւ հայ հաւատացեալ ժողովրդին յայտնում ենք ի գիտութիւն, թէ ներկայ Ազգային-Եկեղեցական Ժողովը հրաիրում է 1945-ին գումարուած Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՅ

կողմից հաստատուած «Ազգային-Եկեղեցական Ժողով Գումարելու Յատուկ Կանոնադրութիւն» որոշման կանոնների եւ ոգու հիման վրայ: Նոյնն է գործադրուած նաեւ 1955-ին գումարուած Ազգային-Եկեղեցական Ժողովուն:

Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի օրակարգի հարցերն են՝

ա. Զեկուցում Տեղապահի վեցամսեայ գործունէութեան.

բ. Ընտրութիւն Ծայրագոյն Պատրիարք-Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց.

գ. Ընտրութիւն Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի անդամների.

դ. Ընտրութիւն Վերատուգիչ Յանձնախմբի.

ե. Քննարկում Ազգային-Եկեղեցական Կանոնադրութեան:

Նախքան Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի նիստը, տեղի է ունենալու Եպիսկոպոսաց Ժողով՝ Կաթողիկոսական Տեղապահի նախագահութեամբ:

Վստահ ենք եւ խորապէս համոզուած, թէ Մայր Հայրենիքի ու Սփիւռքի հայ հաւատացեալ ժողովուրդը, որ միշտ նախանձախնդիր է եղել Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Գահի անասանութեան եւ Առաքելահաստատ ու Լուսաւորչափիմ կարգաւորութեամբ հեղինակութեան հանդէպ, այս անգամ եւս կատարելու է իր պարտքը՝ ընտրելով իր պատգամաւորներին, որոնք իրենց վստահուած պաշտօնի գիտակցութեամբ ջանալու են բարձր պահել ժողովի հեղինակութիւնը եւ նպաստելու են հարցերի բարօք լուծմանը:

Այսօր, երբ մեր նորանկախ Հայաստան աշխարհում Հայ Եկեղեցին վերստացել է իր դարաւոր իրաւունքներն ու գործելու լիակատար ազատութիւնը, մեր ժողովրդի ճակատագիրը հիմնաւորապէս կապուած է նաեւ Հայոց Հայրապետութեան գործունէութեան հետ՝ իբրեւ Քրիստոսի հաւատքի պահապան, իբրեւ առաքելական մոլորական պատգամների աւանդապահ եւ իբրեւ հոգեկան ու բարոյական իղէալների եւ կենսունակութեան շնորհաբաշխ ու շտեմարան:

Ուստի, յանուն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու միութեան եւ առաքելութեան, կոչ ենք ուղղում մեր Թեմակալ Առաջնորդներին, եկեղեցական ու աշխարհական պատգամաւորներին, վեհութեամբ ու հաւատքով մասնակցելու յառաջիկայ Ազգային-Եկեղեցական Ժողովին՝ Աստուծոյ փառքի, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պայծառութեան եւ հայ ժողովրդի հոգեկան, իմացական, մշակութային ու ազգային կեանքի միասնութեան ու բարգաւաճման համար:

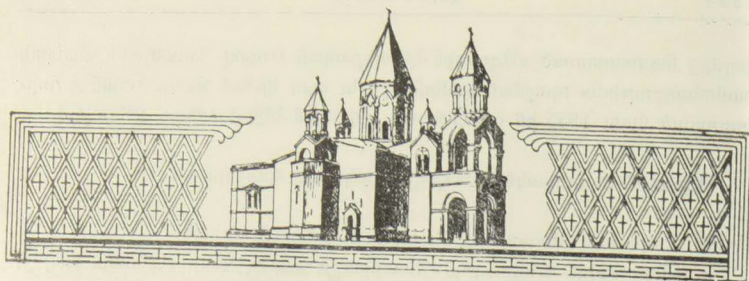
ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ՆԱԽԱԳԱՀ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ

Ս. Էջմիածին,

29 Նոյեմբեր 1994 թ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ
ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ Յ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ
1994 ՆԻՍԻՆ

— 1994 Սեպտեմբեր 1-էն սկսեալ Մայր Աթոռոյ պաշտօնէից և ամենօրեայ այցելումներու հետ հանդիպումներ ունենալէ բացի, հաւաքական հանդիպումներ ունեցանք Մայր Աթոռոյ միաբանական անդամներուն (հոգևորական հայրերուն, վարդապետներուն և քահանաներուն) հետ, մահ սարկաւազաց դասին հետ, ծանօթանալով իրաքանչիւրին պարապմունքին և ստանձնած պաշտօններուն:

— Սեպտեմբեր 14-ին կատարուեցաւ պաշտօնական բացումը Հոգևոր Շենարանի 1994—95 տարեշրջանի դարընթացքին, բացման մասնաւոր արարողութեամբ և յայտագիրով:

— Պաշտօնական այցելութիւններ ընդունեցինք պետական անձնաւորութեանց և օտար երկրներու հիւպատոսներու: Անձնապէս այցելեցինք Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին, կարգ մը նախարարներու և հիւպատոսներու:

Մասնակցեցանք Հայաստանի Հանրապետութեան Հիմնադրամի Հոգաբարձուներու ժողովին, Սեպտեմբեր 17 և 18-ին, Ատենապետութեամբ փոխնախագահ Գագիկ Յարութիւնեանի, մասնակցութեամբ նախագահին, վարչապետին, խորհրդարանի նախագահին, և բազում երկրներէ եկած Հոգաբարձու անդամներու:

Ակնարկութիւններ եղան դրամահաւաքի անբաւարարութեան, և կարգ մը թեմերու մէջ եկեղեցւոյ մասնակցութեան և քաջալերումին պակասութեան: Ամբողջ Հոգաբարձուները, նախագահին գլխաւորութեամբ, Պետական Պատկերասրահին մէջ դիտեցին ցուցադրութիւնը հայ արուեստագէտներու գործերուն, որոնք նուիրուած էին Հայաստանի Հիմնադրամին:

— Երկու անգամ հանդիպումներ ունեցանք Տնտեսա-ֆինանսական Յանձնախումբին հետ (Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսէս-

եան, Միմաս Կարապետեան, Պորիս Կարապետեան, Բարսեղ Բեքլոզեան), որու ընթացքին պրն. Գրիգոր Խանջեան կրկնեց թէ անձնական պատճառներով ինք կը հրաժարէր, և կը ջանանք Յանձնախումբին գործունէութիւնը, իրաւունքներն ու պարտականութիւնները յստակել գրաւոր ուղեցոյցին մէջ:

— Համաձայն պետութեան պաշտօնակարգին (27 Յուլիս 1994) 20-պանկարայի գործարանի Վանք Մէկ Դուստր Զեռնարկութիւնը փոխանցուած է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին: Գոյից ցուցակագրութիւնը տակաւին ամբողջացած չէ: Կը ջանանք յստակացնել կանոնները որով պիտի կառավարուին պատասխանատու անձերը (Յանձնախումբ, Տնօրէն, պաշտօնէութիւն) որոնք պարտին կազմակերպել արդիւնատէրութիւնը գործարանին նախաձեռնութեանց: Պայմանագիր պէտք է ստորագրուի ներկայ Տնօրէն պրն. Ալիկ Աթաեանին հետ:

— Հանդիպումներ ունեցանք Ծարտարապետական և Ծինարարական Յանձնախումբի անդամներուն հետ, և նկատի առինք Տաթևի վանքին, Նորավանքին, Սպիտակի նոր կառուցուելիք եկեղեցիին, Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցւոյ կողքին գտնուող թանգարանի շէնքին նորոգութեան, և Երևանի մէջ 1700 ամեակի առիթով կառուցուելիք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցւոյ հետ առնչուած հարցեր:

Լոնդոնաբնակ պրն. Ծօրն Քիրքնեան, հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետի նախապէս ստորագրած նամակի հիման վրայ, կարողացաւ 300.000 (երեք հարիւր հազար) Ամերիկեան տոլար փոխանցել Փընսի դրամատունէն Երևանի Հայաստանի Պետական դրամատունին Մայր Աթոռոյ հաշուին: Մասնակի յատկացումներ եղան վերոյիշեալ նախաձեռնութեանց:

Տակաւին վերջնական պայմանագրութիւններ չեն յստակուած և ստորագրուած նախաձեռնութեանց շինարարական ընկերութեանց հետ:

— Սեպտեմբեր 10 և 11, Ծաբաթ և Կիրակի օրերը աչցելեցինք Սիւնեաց թեմը: Ծամբու վրայ հանդիպեցանք, շաբաթ յետ միջօրէին, Եղեգնաձոր, Գլաձոր, Ս. Խաչ, Գորիսի Վերնաշէնի մատուռը (որուն բարձունքէն ցոյց տրուեցան Հիմգեղորդ դարէն մնացած եկեղեցւոյ մը անխնամ մնացորդը), Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին որուն նորոգութիւնը առաջ կը տարուի ժողովուրդին ջանքերով, և երկչարկանի Առաջնորդարանի շէնքը, որ նոյնպէս նորոգութեան կը կարօտի:

Ծաբաթ գիշեր Գորիսէն անցանք Որոտանի Սատանայի Կամուրջը որուն մոտիկն է Հին Տարեցներու Ծէնքը, որ այժմ կը գործածուի որպէս բուժարան պատերազմէն վիրաւոր զինուորներու:

Այնտեղ գիշերեցինք մեզի ընկերացողներու հետ (Սիւնեաց թեմի Առաջնորդ Հայր Աբրահամ, մեր գաւազանակիր Հայր Միքայէլ Աջապահեան, Արծոյի սարկաւազ՝ Ծեմարանէն, և Միացեալ Նահանգաց Արեւելեան թեմի ջանքերով կառուցուող Մանուկներու ճամբարի վերահսկիչ Տէր և Տիկին Ռօյ Բելքեան):

Կիրակի առաւօտ բարձրացանք Տաթևի վանք ուր անաւարտ Պօղոս Պետրոս եկեղեցիին մէջ կարճ պաշտամունք մը կատարեցինք, և ստուգեցինք շէնքերուն կացութիւնը: Կէսօրին դէպի Մանուկներու ճամբար ճամբուն վրայ (Մարտունիի ուղղութեամբ) հանդիպեցանք Սիսիանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին: Պատարագը աւարտած էր, բայց պսակուելիք երիտասարդ զոյգ մը և

ծողովուրդը խոնում էին եկեղեցույ մէջ: Երիտասարդ քահանայ տասներկու մանուկներէ կազմուած երգչախումբ մը ունէր, որ «բարի գալուստի» համար «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» երգէց: Եւ մենք մեր օրհնութեան և քաջալերանքի խօսքը տուինք:

Մանուկներու ճամբարը Մմբատայ Դղեակի լեռան ստորոտը կը գտնուի, կարելիութիւններով լեցուն, վազող գետակով և անտառով օծուած:

Դէպի Էջմիածին վերադարձի ճամբուն վրայ, ուշ երեկոյնին հանդիպեցանք Նորավանք հրաշակերտ եկեղեցին, որ նոյնպէս կարիքն ունի անհրաժեշտ նորոգութեան:

— Սեպտեմբեր 20, երեքշաբթի կէսօրին, ընկերակցութեամբ Շիրակի թեմի Առաջնորդ, Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունդաբեանի և գաւազանակիր Հայր Միքայէլի, մեկնեցանք դէպի Սպիտակ, օրհնելու համար կառուցուելիք եկեղեցույ հողը:

Ճանապարհին Ջրաշէն գիղի մօտ, մեզ դիմաւորեցին ճահանգային և քաղաքային իշխանութեանց ներկայացուցիչներ, և առաջնորդեցին բարձունք մը ուր կառուցած են շատ տպաւորիչ յուշարձան մը յանուն Ս. Երրորդութեան՝ երեք խաչերով բարձրացած: Դէպի յուշարձան բարձրացող ճանապարհին երկու կողմերը տեղատրած են մարմարէ տապանաքարեր, իրաքանչիւրին վրայ արձանագրելով՝ գիղին անունը և այդ գիղէն զոհուած մարտիկներու թիւը: Այդ Յուշարձանը շրջակայքին ուխտատեղին է դարձեր: Հոգեհանգստեան մեր աղօթքը ըրինք, և անցանք դէպի Սպիտակ:

Բազմութիւնը հաւաքուած էր բացաստանին վրայ, մատաղի պատուաստութիւններով, դպրոցական աշակերտներով և գեղջկական նուագախմբներով, որոնք հողի օրհնութեան և ներկայացուցիչներու քաջալերանքի խօսքերէն յետոյ երգեցին և պարեցին:

Սպիտակի եկեղեցույ հողի օրհնութենէն յետոյ, այցելեցինք բլուրին ստորոտը կառուցուած վարժարանը ուր երեք-չորս հարիւր ուսանողներ մօտակայ գիղերէն կուգան, և մասնաւորաբար կազմակերպուած երաժշտական մրցոյթներու կը մասնակցին: Երգի և նուագի կոնիկ յայտագիր մը ներկայացուցին:

Գիղատնտեսական հիմնարկի մը ճաշարանին մէջ տրուած ընթրիքէն յետոյ, գիշերը վերադարձանք Մայր Աթոռ:

— Սեպտեմբեր 21, Չորեքշաբթի առաւօտ ժամը 10-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան երրորդ տարեդարձին առիթով, Երևանի Անկախութեան հրապարակի վրայ, նախագահին և պետական պաշտօնատարներուն հետ ներկայ եղանք Զինուորական Շքերթին: Մեզի կ'ընկերակցէին Արարատեան թեմի Հայրապետական Փոխանորդ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսէսեանը, Դիւանապետ Գերաշնորհ Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Պօզապալեանը, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Գերաշնորհ Տ. Ասողիկ Եպիսկոպոս Արիստակէսեանը, Հայր Միքայէլ և Հայր Առաքել:

Մէկ ժամ տևող շքերթէն, օդանաւերու և ուղղաթիւներու հրապարակին վերէնէն անցքէն յետոյ, ճամբուն վրայ գացինք Եռաբլուր, ուր պետութիւնը կառուցած է պատերազմի զոհներու գերեզմաններու շիրմաքարերը: Զինուորներու առաջնորդութեամբ, իրենց բերած ծաղկեպսակը գետնդուռէկաւ նշանակուած տեղը, ուր նաև կատարեցինք հոգեհանգստեան կարգը:

— Նույն երեկոյին, ժամը 7-ին, Մարգական համալիրին մէջ դարձեալ հոգևոր հաշրերու ընկերակցութեամբ, մասնակցեցանք Հայաստանի նախագահի հրաւերով կազմակերպուած հրապարակային հիւրասիրութեան՝ մտիկ ընելէ յետոյ նախագահին ճառը, անկախութեան երրորդ տարեդարձին առիթով:

— Հայաստանի նախագահին փափաքին ընդառաջելով, Հին Վեհաբանի շրջափակի խաչքարերէն մին յանձնեցինք պետութեան, որ նախագահին Միացեալ Ազգաց ժողովին մասնակցելուն առիթով պիտի ներկայացուէր որպէս Հայաստանի նուէրը, զետեղելու համար Միացեալ Ազգաց շէնքին մէջ:

— Հայաստանի մշակոյթի նախարարը ներկայացուց խնդրանքը Պոխտմի (Գերմանիա) թանգարանի Տնօրէնութեան, Հայ մշակոյթի ցուցահանդէս կազմակերպելու իրենց թանգարանի մէջ: Մայր Աթոռէն ևս կարգ մը առարկաներ խնդրած են: Գանձատան պատասխանատուին (Անդրանիկին) ցանկ մը կազմել տուինք առարկաներու որոնք թերևս կարելի է տրամադրել, այսպիսի խնդրանքներու եթէ որոշենք ընդառաջել:

— Հանգուցեալ Հայրապետի գրասենեակի ցուցակագրումը ամբողջացաւ, սէյֆի մէջի գոյքը փոխադրուեցաւ Վեհի ճնշասենեակի սէյֆին մէջ, ուր կը պահուին մնացեալ բոլոր սէյֆերուն բանալիները: Եւ ճնշասենեակի սէյֆին երկու բանալիները կը գտնուին Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսէսեանի և պրն. Գրիգոր Խանջեանի մօտ, ըստ հանգուցեալ Վեհի փափաքին:

— Համակարգիչներ (կոմպիւտերներ) հաստատուեցան Վեհաբանի այն գրասենեակին մէջ որ, Գերաշնորհ Տ. Վաչէ Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի պատասխանատուութեամբ, յառաջիկայ Ազգային Եկեղեցական ժողովին հետ կապուած գրասենեակային աշխատանքները պիտի կատարէ: Նաև Հոգևոր Ծմնարանի մէջ, ուր շրջանաարտ սարկաւագներուն համակարգիչի դասեր պիտի տրուին:

— Օգոստոս 29, Երկուշաբթի յետ միջօրէին, ներկայ գտնուեցանք Հանգուցեալ Հայրապետի յիշատակին նուիրուած համերգին, նախաձեռնութեամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նուագախումբի, ղեկավարութեամբ Լորիս Շգնատրեանի: Ասմունքողն էր Վլադիմիր Արաշեան: Հովանաւորութիւն՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան:

— Սեպտեմբեր 28, Երկուշաբթի ցերեկին մասնակցեցանք Ակադեմիայի կազմակերպած «Հրաշեայ Անտեսանի» յիշատակին նուիրուած գիտաժողովին, որուն բացումը կատարուեցաւ Օփերայի սրահին մէջ, ուր նաև ներկայացուեցաւ Պողիկոյոս թատերգութիւնը:

— Հաշուապահի տեղեկատուութիւն—
առ 1 Հոկտեմբեր 1994

— Առկախ մնացած հարցեր.—

Մէկ մասը առկախ մնացած հարցերուն հետևեալն է.—

Տպարանի կացութիւնը և Հրատարակչական Յանձնախումբի մը կազմութիւնը և ասոնց գործունէութեան ողեցոյցը.

Քրիստոնէական դաստիարակութեան կեդրոնի կազմութիւնը.

— Գրասենեակ, կանոնադրութիւն, պիտոնէ, պաշտօնէութիւն.

Պահեստներու և գնումներու վերահսկողութիւնը.

Միաբանութեան բժշկական հոգատարութիւնը.

Միաբանութեան զգեստագիւնը.

Ամսականներու վերանայում.

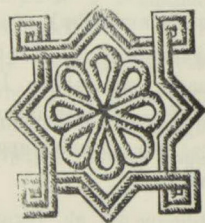
Թեմերու օժանդակութիւն:

— Հոկտեմբերի երկրորդ շաբթուն կը ծրագրենք Երուսաղէմ երթալ:

Հարկ եղած կարգադրութիւններ կ'ընենք և ձեզ տեղեակ կը պահենք:

— Մայր Աթոռի կազմակերպական ցուցատախտակը պատրաստուած է:

Գաղափար մը կուտայ Մայր Աթոռին բաժանմունքներու թուին և ըստ այնմ անհրաժեշտ կազմակերպական յարաբերութիւններուն ճշտումին:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ
ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ 18—19 ՆՈՅԵՄԲԵՐ
1994 ՆԻՍՏԻՆ

— Նախքան դէպի Երուսաղէմ մեր մեկնիլը Հոկտեմբեր 12-ին, Սպիտակի կառուցուելիք եկեղեցւոյ հիմքերու և 16 հիմնաքարերու օրհնութեան արարողութիւնը կատարեցինք Հոկտեմբեր 9, Կիրակի լետ միջօրէին, առընթերակից ունենալով Շիրակի Թեմի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունիաթեանը, Ռազմիկ Վարդապետ Պօղոսեանը (Երուսաղէմի միաբաններէն) և շրջանի հոգևորական հայրերը:

Դէպի Սպիտակ մեր ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Օջական, Ս. Մեսրոպի գերեզմանին, մասնակցեցանք Ս. Պատարագին, տեսանք մանուկներու և դպրոցական պատանիներու խումբեր որոնք շրջափակին մէջ իրենց ուսուցիչներու շուրջ հաւաքուած, նուագի և արտասանութեան իրենց յայտագիրները կը կատարէին: Տեսանք նաև անաւարտ թանգարանին անխմամ թողուած շինարարութիւնը, որուն տանիքը տարի մը առաջ պետք էր ծածկուած և ասարտած ըլլար:

Այցեղեցինք ոչ շատ հեռուն, բլրան վրայ գտնուող հին և աներակ երկրորդ մատուռ մը, և ապա Ապարանի պազիլիքատիպ եկեղեցին որ փակ էր, և վերանորոգման շինարարական ընթացքի մէջ:

Անակնկալ էր, երբ նախքան Սպիտակի Եկեղեցւոյ հիմնարկէքի օրհնութիւնը, առաջնորդուեցանք ընդարձակ հրապարակ մը, ուր շրջակայ քան գիւղերէն, իւրաքանչիւր խումբ իր բերքի և արտադրութեան նմոշները մէկտեղած, քով քովի տեղադրուած, բերքի տօնահանդէս կազմակերպած էին, խրախճանքի, երգի, պարի, ասմունքի յայտագիրներով:

Այստեղ ևս, հոգևորական հայրերով կատարեցինք «Անդաստանի» արարողութիւնը, և քաղաքային ղեկավարներու կարգին, մեր քաջալերանքի և օրհնութեան մաղթանքները տուինք:

— Էջմիածնի Հոգևոր Ծննդարանի սրահին մէջ, Հոկտեմբեր 4-ին, Կոմիտաս վարդապետի ծննդեան 125 ամեակին առիթով, Ս. Հովսիսիմէ Կիրակ-ճօրեայ վարժարանի մօտ 50 աշակերտներ համերգով և Պարույր Սևակի

«Անլուելի Զանգակատուն»-էն հատուածներ արտասանելով, մէկ ժամ տևող կոմիտասեան երգեր երգեցին գնահատելի նրբութեամբ և զգացումով:

— Հոկտեմբեր 10 և 11-ին, Ռուսաստանի Դաշնութեան խորհրդարանի նախագահ Վլադիմիր Շումէլքօ, Հայաստան իր այցելութեան առիթով, այցելեց Էջմիածնի Մայր Տաճար, և Գանաձտուն. և Վեհարանի մէջ տրուած ընդունելութեան ընթացքին իրեն նուէր տրուեցաւ Էջմիածնի Գանձեր հատորը: Պարոն Շումէլքօ Երևանի մէջ ներկայ եղաւ Պետական Համալսարանի 75 ամեակի հանդիսութեան, Օփերայի դահլիճին մէջ: Իսկ իր կողմէ տրուած պաշտօնական ընդունելութեան, իր խօսքին մէջ, իր հիացմունքը յայտնեց հայ ժողովուրդի պատմութեան, մշակոյթին, և հոգևոր ժառանգութեան, որ կը մարմնանար ներկայութեամբը Էջմիածնի Մայր Տաճարին և հոգևոր գանձերուն:

— Վեհարանին մէջ հանդիպում ունեցանք Գիւմրիէն բերուած մօտ 30 ուսանողներու, որոնք Գրիգորիս Սրբազանի և ուսուցիչներու հոգաճութեամբ կը հետևին Հոգևոր դպրանոցի դասընթացներուն:

— Հոկտեմբեր 12—15 գտնուեցանք Փարիզ, Երևանէն Երուսաղէմ ճամբու վրայ: Հանդիպումներ ունեցանք Հայրապետական Պատուիրակ և Փարիզի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գիւտ Արքեպիսկոպոս Նազգաշեանի, Գերմանիոյ թեմին Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Եպիսկոպոս Պէքճեանի, Լիոնի շրջանի Հայրապետական Պատուիրակի Փոխանորդ Գերաշնորհ Տ. Նորվան Եպիսկոպոս Զաքարեանի և հոգևոր հայրերուն և աշխարհական ներկայացուցիչներու հետ, անդրադառնալով Ազգային Եկեղեցական Ժողովի կապակցութեամբ Գերագոյն Հոգևոր Խորհուրդի նիստին մէջ կատարուած աշխատանքներուն:

— Հոկտեմբեր 16—Նոյեմբեր 8, Երուսաղէմի մէջ, Տնօրէն Ժողովի նիստերուն և միաբանական հաւաքոյթներուն ընթացքին, անդրադարձանք հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետի թաղման առիթով եղած պատշաճ կարգադրութեանց և պետական հովանաւորութեան, քառասունքի արարողութեանց, Եպիսկոպոսաց Ժողովին, Կաթողիկոսական Տեղապահի ընտրութեան, և Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի նիստերուն մէջ Ազգային Եկեղեցական Ժողովի գումարման կապակցութեամբ տրուած որոշումներուն:

Երուսաղէմի վանական կեանքը, Սուրբ Տեղեաց մէջ ծառայութիւնը և պաշտամունքները, կրթական և այլ բաժանմունքներու գործունէութիւնը կը շարունակուին կարելի կանոնաւորութեամբ: Շինարարական ծրագիրները առաջ կը տարուին Սուրբ Աթոռին համար նպաստաւոր պայմաններով:

— Հոկտեմբեր 26-ին տեղի ունեցաւ Իսրայէլի և Յորդանանի միջև կնքուած դաշինքին և համաձայնագրին ստորագրութեան արարողութիւնը, Էլմթին մօտ, անապատ շրջապատի մը կիզիչ արևուն ներքև, մօտ վեց հազար հրաիրեալ անձերու ներկայութեան: Համաձայնագիրը ստորագրեցին Իսրայէլի և Յորդանանի վարչապետները, և նոյն վաւերագրերուն իբրև վկայ ստորագրեցին Յորդանանի Հիւսէյն թագաւորը և Միացեալ Նահանգաց նախագահ Պիլ Բիւրքըն:

— Ժառանգաորաց վարժարանը, մօտ հարիւր աշակերտներով, ուսուցիչներով և պաշտօնեաներով, կ'ընթանայ կարելի կանոնաորոշեամբ: Ներկայ եղանք աշակերտներէ կազմուած նուագախումբին ներկայացուցած երգի, ասմունքի և գութաբանութեան հրապարակային յայտագրին: Ժառանգաորաց վարժարանի սրահին մէջ ներկայացուցեալ նաև Փարաշանովի «Նոսն գոյնը» շարժանկարին առաջին ժապաւէնը, որ պաշտօնապէս արգելուած էր ցուցադրել: Հրաշեայ Գրիգորեանի որդին, Սարգիս Գրիգորեան, որ աշխատակիցը եղած է Փարաշանովին, մի կերպ ազատագրած էր ժապաւէնը, և ցուցադրեց հետաքրքրական և լուսաբանիչ բացատրութիւններ տալով Սայաթ Նովայի կեանքին հետ կապուած «խորհրդանշական» պատկերացումներու մասին:

— Նոյեմբեր 9-ին Երուսաղէմէն Երևան ճամբուն վրայ, Սօշի հանդիպեցանք: Հոգեշնորհ Տ. Եզնիկ Ծ. Վարդապետ Պետրոսեանը, իբրև Հիւսիսային Կովկասի մէջ Առաջնորդի Փոխանորդ, շրջանի հոգևոր հայրերուն հետ կարգադրութիւններ կատարած էին տեսնելու մեր կառուցողը և մատուցելուցինքէն ոմանք, պաշտամունքի համար հաւաքուած ժողովորդին հետ լինելու և խօսելու: Հանդիպումներ ունեցանք Ատլեր քաղաքի Հայ Բաղաքագլուխին հետ, և ճաշկերոյթի հրապրուած հայկական Միութիւններու ներկայացուցիչներու և եկեղեցաշէն բարերարներու և Ռուս հոգևոր առաջնորդին հետ: Բազմացել շրջան մըն է Սօշի (110 տարբեր ցեղերէ) և յատկապէս հայերը իրենց ազգային ինքնութիւնը, մշակոյթը, և գործունէութիւնը պահելու պայքարի մէջ են:

— Նոյեմբեր 11-ին Սօշիէն ժամանեցինք Մայր Աթոռ:

Մայր Աթոռի բաժանմունքներէն ոմանք գնահատելի աշխատանք են կատարած:

— Բրիտոնէական դաստիարակութեան յանձնախումբ մը ունինք գլխաւորութեամբ Հոգեշնորհ Տ. Վազգէն Արեղայ Միրզախանեանի, որ հակառակ անբաւարար միջոցներու, կը ջանան օժանդակել մեր թեմերու զանազան քաղաքներու մէջ սկստած Կիրակնօրեայ Դպրոցներուն, և ծրագրած են ուսուցիչներ պատրաստել այդ դասընթացքներուն համար: Վերջերս, Գալեանէի վանքին մէջ գրասենեակ մը կարողացան ապահովել, զոր կահաւորեցին: Իսկ նոյն տեղը օգտագործող Երիտասարդաց խումբը փոխադրուած է Ա. Հոփսիսիմէի վանքին մէջ:

— Հոգևոր Ծեմարանի աշակերտներուն համար ձմեռային զգեստներ հայթայթուած են պահեստի ապրանքներէն տրամադրելով:

— Ըէնքերու և սենեակներու ջեռուցման համար կաթալատունը նորոգուած է, և ջեռուցման գործիքները վերահաստատուած և կարգաւորուած են: Ապահովուած են ձմեռային մօտերքներ թէ՛ ջեռուցման և թէ՛ ուտեստեղէնի համար:

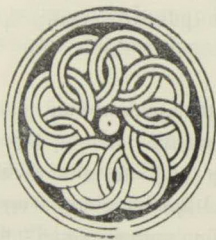
— Ընդհանրակալութիւն կը յայտնենք Կ. Պոլսոյ Ամենապատիւ Պատրիարք Գեղաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Գազանճեանին, որ բըժըշկական խնամքի և գործողութեան կարօտ մեր երէք միաբաններուն համար Պոլսոյ Ա. Փրկիչ հիւանդանոցին մէջ ընդունուելու կարգադրութիւններ

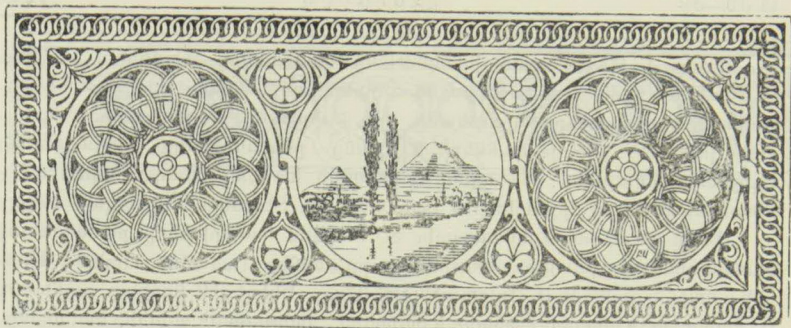
կատարած է: Տ. Թադէոս Վարդապետը և երկու սարկաւագներ՝ Վարուժան և Վազգէն, ստամոքսի խոցի ցաւերէն բուժուած պիտի վերադառնան Մայր Աթոռ:

— Ֆինանսա-տնտեսական Յանձնախումբի համար պատրաստուած կանոնադրութիւնը դեռ երէկ վերջին սրբագրութեան ենթարկուեցաւ: Եւ յոյսով ենք որ պատասխանատու անձերու նշանակումով Յանձնախումբը իր գործունէութեան պիտի ձեռնարկէ:

— Զօպանքարայի գործարանի փոխանցման գործողութիւնները տակնին չեն ամբողջացած: Գերմանական ընկերութիւնը, երկու հարիւր հազար գերմանական մարքի պահանջք մը ներկայացուցած է: Իսկ Տնօրէնի և պաշտօնեաներու յարաբերութիւնները և պատասխանատուութիւնները ճշտող կանոնադրութիւնը նոյնպէս պէտք ունի յստակացման:

— Իսկ վանքին տպարանը կը մնայ զուրկ տպագրական ամբողջական գործիքներու օգտագործումէն: Նոյնպէս հրատարակութեանց կարելիութիւնը՝ հրատարակչական յանձնախումբի մը չգոյութեան պատճառաւ:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ
ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ԱՅՅԸ ՍՊԻՏԱԿ ԵՒ ԳԻՒՄՐԻ
(7 Դեկտեմբեր 1994 թ.)

1994 թ. Դեկտեմբերի 7-ին, Երկրաշարժի 6-րդ տարեկիցի օրը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանը կառավարական պատուիրակութեան հետ, որը գլխավորում էին ՀՀ վարչապետ Հրանտ Բագրատեանը և Գերագոյն Խորհրդի առաջին փոխ-նախագահ Արա Սահակեանը, այցելեց Սպիտակ և Գիւմրի՝ մասնակցելու սգոյ արարողութիւններին և իր մխիթարական հայրական խօսքով քաջալերելու տեղի բնակչութեանը: Այս առթիւ Ամենապատիւ Սրբազան Հօրը ողբեցում էին Ծիրակի թեմի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունիաթեանը և որպէս գաւազանակիր Հոգեշնորհ Տ. Միքայէլ Ծ. Վարդապետ Աջապահեանը:

Առաւօտեան ժամը 10.30-ին կառավարական պատուիրակութեան հետ Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը այցելեց Սպիտակի շրջանի Զրաշէն գիղի մօտակայ բարձունքի կառուցուած յուշահամալիրը, որտեղ տեղի ունեցաւ ծաղկեպսակների գետեղման արարողութիւն և հոգեհանգստեան պաշտօն:

Ապա մեքենաների շարայումը ուղևորուեց դէպի Գիւմրի, որտեղ քաղաքային գերեզմանոցում ամփոփուած Երկրաշարժի անչալտ զոհերի շիրիմին կանգնուած Խաչքար յուշարձանին նոյնպէս ծաղկեպսակներ գետեղուեցին կառավարութեան և Մայր Աթոռի կողմից: Այստեղ նոյնպէս Տեղապահ Սրբազան Հօր նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ հոգեհանգստեան արարողութիւն: Այնուհետեւ պատուիրակութիւնը այցելեց Գիւմրիի նորակառոյց Անի թաղամաս, որտեղ Պատրիարք Հօր օրհնութեամբ բացուեցին և բնակութեան հանձնուեցին երկու նորակառոյց շէնքեր:

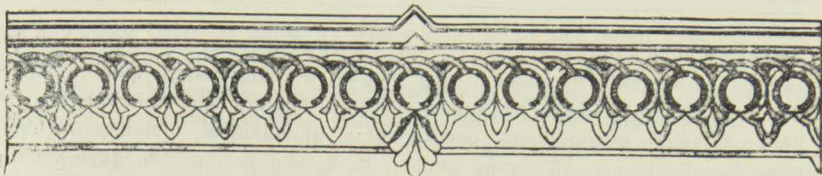
Ժամը 13.00-ին պատուիրակությունը մասնակցեց Գիւմրիում տեղական Ռուսական սահմանապահ զորքերի զորամասում կառուցուած յուշարձանի բացման արարողութեանը, որը նուիրուած էր Երկրաշարժի ժամանակ զոհուած զինուորականների և նրանց ընտանիքների անդամներին: Սգոյ արարողութեան ընթացքում յարգանքի խօսքով հանդէս եկան գնդի հրամանատարը, վարչապետը և Ամենապատիւ Տեղապահ Սրբազան Հայրը:

Ժամը 14.30-ին Ամենապատիւ Ս. Թորգոմ Պատրիարքը բաժանուելով կառավարական պատուիրակութիւնից, որը մեկնեց Վանաձոր, այցելեց Գիւմրիի առաջնորդանիստ Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցի՝ ներկայ գտնուելու Ս. Պատարագի արարողութեանը և քարոզով մխիթարելու սգակիր հաւատացեալներին: Տաճարի մօտ Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը դիմաորութեց Ծիրակի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Ս. Մեպոհ վարդապետ Չոլջեանի և քահանայից դասի կողմից և առաջնորդութեց եկեղեցի, որտեղ նախագահեց հոգեհանգստեան արարողութեանը և ոգեշունչ քարոզով մխիթարեց հաշ հաւատացեալ ժողովրդին: Սուրբ Պատարագին ներկայ էին Ծիրակի տարածքաշրջանում ՀՀ կառավարութեան լիազոր ներկայացուցիչ Անդրանիկ Քոչարեանը և Գիւմրիի քաղաքապետ Միքայէլ Վարդանեանը:

Ս. Պատարագից յետոյ, ժամը 17.00-ին, Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը այցելեց Ծիրակի թեմի Հոգևոր դպրանոց, որտեղ դպրանոցի սաների և դասախօսական կազմի ջանքերով պատրաստուել էր ճոխ յայտագիր՝ նուիրուած Կոմիտաս վարդապետի և Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան 125 ամեակներին: Հանդէսը բացեց դպրանոցի տեսուչ պրն. Մեղրիկեանը, որից յետոյ ելոյթ ունեցաւ Ծիրակի թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Ս. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունիաթեանը: Յայտագրի կատարումից յետոյ, որը կազմուած էր զեկուցումից, արտասանութիւններից, երգերից, օրհնութեան խօսքով հանդէս եկաւ Ս. Թորգոմ Պատրիարքը: Հանդէսից յետոյ Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը հանդիպում ունեցաւ դպրանոցի դասախօսական կազմի և ուսանողութեան հետ:

Ուշ երեկոյեան Տեղապահ Սրբազան Հայրը վերադարձաւ Մայր Աթոռ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ ԳԻՒՄՐԻԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ
(7 Դեկտեմբեր 1994)

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն»:

Տխոր յիշատակներու օր է այսօր: Աւելի ծանր և տխուր բոլոր անոնց համար, ովքեր այդ Երկրաշարժի օրը Հայաստան աշխարհի այս երկրամասի մէջ գտնուեցան՝ Գիւմրի քաղաքն, Կիրովականն, Ստեփանաւանն, Սպիտակն, Նալբանդն և տասնեակներով ուրիշ քաղաքներ և գիւղեր: Եւ մօտաւորապէս մեր մէկ միլիոն հայութիւնը, այդ շրջանակին մէջ ապրող, ենթարկուեցին դժբախտութեան, Երկրաշարժի աղէտին:

Եւ այսօր մեր մտքին մէջ հարցումները շատ են: Ինչո՞ւ պատահեց: Ինչո՞ւ Աստուած թող տուեց որ պատահի: Չէ՞ր կարող Աստուած այնպէս անել, որ այդ դժբախտութիւնը մեր գլխին չգար: Աստուած ինչո՞ւ բարիներին չի պաշտպաներ և չարիքը թող կուտայ, որ մեր շուրջը տեղի ունենայ: Միմչև անգամ երբեմն կ'ասենք՝ «ի՞նչո՞ւ համար այս չարիք գործողները ասելի լաւօրոյթին կը գտնեն կեանքի մէջ, քան բարի մարդերը»: Այս բոլոր հարցումները բնական հարցումներ են, որովհետև շուարանքի մէջ ենք, որովհետև պատասխանը չուենք: Բայց պատասխանը կայ: Պատասխանը կը գտնենք երբ կը կարդանք Աստուծոյ կամքը: Աստուծոյ կամքը գրուած է Աստուածաշունչ Գրքի մէջ: Աշխարհի ստեղծագործութենէն միմչև այսօր Աստուծոյ կամքը եղել է մեզի հետ: Ուրեմն նրանք ովքեր կը հաւատան, նրանք գիտեն թէ Աստուած չարիք չի կամենար: Սա բացառապէս պէտք է լինի: Մեր մտքից երբեք պէտք չէ անցընենք, ասելու համար որ Աստուած թող տուեց որ այս չարիքը պատահի: Ո՛չ, Աստուած թող չը տուեց: Բայց Աստուած թող տուեց որ մարդը ինքը՝ իրեն տրուած միտքով, խելքով, իրեն տրուած կամքով, զգացմունքներով, ինքը որոշի որ պիտի ապրի այնպէս, ինչպէս որ Աստուած կը կամենայ: Եւ Աստուած բարի միայն կը կամենայ:

Մեզանից ուէ մէկը չի կարող ասել որ Աստուած ինձ ասաց. «Գնա՛ սպաննիր»: Մեզանից ուէ մէկը չի կարող ասել որ Աստուած ինձ հետ խօսեց և ասաց՝ «Գնա՛ գողութիւն արա. Գնա՛ գինովցիր. Գնա՛ չարիք գործիր. Գնա՛ պատերազմ ծրագրիր. Աշխարհը թող կրակի մէջ մնայ»: Ոչ որ չի կարող այսպէս յայտարարել: Այդ չարիք գործողները կ'ասեն. «Ե՛ս այսպէս կ'ուզեմ»:

Զարիքը ուրեմն այդ ԵՍ-ին մեջն է։ Այդ մարդուն մեջն է։ Այդ մարդը՝ սովորական մարդ լինի, փողոցների մեջ քայլող, թե այդ մարդը կարևոր պաշտոնների մեջ լինի՝ իբրև հոգևորական, կամ կարևոր պաշտոնների մեջ լինի իբրև երկիր կառավարող, քաղաքագետ, դիվանագետ, պետական ղեկավար։ Նրանք կարող են չարիք գործել։ Եւ նրանց չարիքներու վնասը մենք պարտաւոր ենք քաշել։

Աստուած չի կամենար չարիքը։

Երկրաշարժը բնութեան չարիքն էր։ Բնութեան օրէնքներ կան, որոնք կը կառավարեն երկիրը, երկրի բնութիւնը։ Եթէ սա կը վնասի մեզ, այդ չարիքը մենք պարտաւոր ենք ընդունել, բայց ոչ որովհետև Աստուած ուզեց մեզ պատժել։ Երբէք։ Այդպէս պէտք չէ մտածենք։ Այդպէս եթէ մտածենք այլևս ուրիշ յոյս չի մնար մեզ ապրելու։ Անիմաստ կը դառնայ ապրելը։

Միս կողմից սակայն չարիքին և չարին դիմացը բարին միշտ կայ, որովհետև Աստուած միշտ կայ։ Եւ մեզանից անոնք որոնք Աստուծոյ մեզի տուած այդ շնորհքը կարող են գործածել, նրանք բարիք պէտք է գործեն, և պէտք է մտածենք որ մինչև անգամ երբ այս երկրաշարժը պատահեց, երբ այդ չարիքը մեր գլխին եկաւ, որքան բարիք ստացանք մոյմ ժամանակ։ Աշխարհի մէջ կան բարիներ, կան բարութեան հաւատացողներ։ Կան բարի գործերին արժէք տուողներ։ Եւ պետութիւններ օգնութեան հասան Հայաստան աշխարհին։ Հայեր՝ այս Հայաստան աշխարհի մէջ կամ ցրուած աշխարհի տարբեր երկրների մէջ, բոլորն էլ օգնութեան հասան։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև գիտեն թէ բարի գործը տեսական է, յախտեմական է։ Ի վերջոյ, ի վերջոյ բարին պիտի յաղթի։ Այս մեր հաւատքն է։ Այսօր ի՞նչ նեղութիւնների մէջ ենք Հայաստան աշխարհի մէջ։ Մինչև անգամ Երկրաշարժից յետոյ։ Արցախի խնդիրներ, շրջափակումի խնդիրներ։ Լոյս չկայ, ջուր չկայ, ջերմութիւն չկայ։ Ի՞նչ նեղութիւնների մէջ ենք։ Բայց դա պէտք է նկատենք անբնական հետևանքը այն չարիքին որ պատահեց, այն պատերազմին որ տակաւին կը շարունակուի Արցախի անունով, շրջափակումի պատճառով, որովհետև չար մտածողները դեռ կ'ուզեն վրէժ լուծել։ Սա մեզ հետ է և դեռ պիտի լինի մեզի հետ։

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անենք։ Երկու բան կայ անելու։ Կա՛մ պիտի աւենք որ մենք պէտք է կորսուենք, ոչնչանանք, կա՛մ պէտք է ասենք, այս չարիքին հակառակ, Աստծու կամքն է որ մենք պէտք է ապրենք։ Այս հաւատքը կարևոր է։ Աստծո՛ւ կամքն է որ մենք պէտք է ապրենք, և պիտի՛ ապրենք։ Աստծու կամքն է որ մենք պիտի դիմանանք, որովհետև ի վերջոյ բարին պիտի յաղթի։

Մեր Հայոց պատմութեան մէջ ի՞նչ նեղութիւններ, ի՞նչ եղեռն, ի՞նչ ջարդեր պատահել են, ամբողջ մեր պատմութեան ընթացքին։ Այդ չարիքը պէտք էր մեզ մինչև հիմա ոչնչացներ աշխարհի երեսից։ Բայց այն բոլոր չարերը, որոնք մեր ազգին ոչնչացումը մտածել են, նրանք կորսուել են։ Մեծ ազգեր պատմութեան մէջ, նրանք կորսուել են։ Վերջինը դեռ այստեղ է, բայց ոչինչ։ Այդ չարը պիտի չ'յաջողի։

Պէտք է ասենք որ մինչև անգամ այն եղեռնը որ պատահել է 1915 թուին, և այն միւսը որ գործադրուեց այս վերջին տարիներին, Սումգայիթի, Բաքուի և այդ շրջանակների մէջ, որ իր կարգին հաւասար էր 1915-ին ծրագրուած եղեռնին, երկուսն էլ հաւասար ոճրագործութիւն էին։ Այդ Զարն էլ պիտի չ'յաջողուի։ Որովհետև մեր ազգը երթալով պիտի շատանայ և պի-

տի զօրանայ: Այսօր էլ զօրեղ է: Մեր տկարության մէջ ուժեղ ենք: Կը տեսնէք թէ ինչպէս այս գաղափարները մտքին համար մի քիչ անտրամաբանական խօսքեր կը թուան: Բայց ճշմարտութիւնը նրա մէջ է որ, ինչ որ մեր խելքով չենք կարող ըմբռնել, Աստծու կամքով կարող ենք ըմբռնել:

Մեզի կը մնայ որոշել թէ ի՞նչ կ'ուզենք անել: Պիտի ապրե՞նք թէ պիտի չապրենք: Պիտի դիմանա՞նք թէ պիտի չը դիմանանք: Պիտի վերաշինե՞նք, թէ պիտի չը վերաշինենք: Պիտի գործե՞նք, թէ պիտի չը գործենք: Այդ՝ Աստուած մեզի թողել է: Չենք կարող ասել որ Աստուած կ'ուզէ որ մենք չարիք գործենք, սխալ որոշումներ առնենք:

Այսօր էլ աշխարհի մէջ կան բարի հոգիներ, բարի կազմակերպութիւններ, հաստատութիւններ: Ովքեր որ կարող են, մեզի հայերիս իրենց օգնութիւնը կ'ողարկեն, և պիտի ուղարկեն:

Մեր անկախ Հայաստանը, մեր պետականութիւնը հե՛շտ էր ունենալ: Չէ՛, հեշտ չէր: Բարի՞ է թէ չար: Ոմանց համար անկախութիւն ունենալը չարիք էր գուցէ: Բայց ինչպէ՞ս կարող էս այդպէս ասել, երբ դարերով մենք ուզել ենք ապրել իբրև մարդ, իբրև ժողովուրդ, իբրև հայութիւն, ազատ կերպով արտայայտուելու, ծաղկեցնելու, շէնացնելու մեր շնորհները: Եւ այսօր երբ ունենք այդ անկախութիւնը, ազատութիւնը, մեզանից ոմանք կը տրտնջան ասելով. «Էս նեղութիւնների՞» համար էր էս անկախութիւնը»: Էդպէս ասաց Իսրայէլի ժողովուրդը, երբ Մովսէս Մարգարէն Եգիպտոսի գերութիւնից ազատեց իրենց, բայց պէտք էր անապատի միջով անցնելին, մինչև Աւետեաց երկիր հասնելը: Այսօր էլ, հայ ժողովուրդն է նոյն վիճակի մէջ: Ով որ չի կարող իր նեղութիւնները քաշել, իր ցաւը տանել, նա չի կարող առողջանալ: Եւ մենք գիտենք ինչպէս բուժուել, ինչպէս առողջանալ: Դա մեր Քրիստոնէական հաւատքի մեզի սովորեցուցած ճանապարհն է: Այդ ճանապարհը մեզ երբեք չի խաբել:

Այսօր, ճիշտ է, Երկրաշարժից մեր գոհուածների տխուր յիշատակները մեզ հետ կ'ապրեն: Մեր տնագուրկ մնացած ժողովուրդին ցաւերը մեզ կը տանջեն: Այդ բոլորը պիտի տանենք:

Ի՞նչ հրաշալի խօսք է որ ձեզանից ամէն մէկը սովոր է ասել, երբ կը տեսնէք մէկը նեղութեան մէջ. «Ցաւդ տանեմ»: Հեշտ չէ ասել «Ցաւդ տանեմ»: Բայց հայ ժողովուրդը կարող է ասել, կամքի տէր ժողովուրդ է, պատմութիւն ունեցող, մշակոյթ, հոգևոր շնորհքներ ունեցող ժողովուրդ է: Ամէն տեսակ հալածանքների, նեղութիւնների միջից անցնելով մէկտեղ, ի՞նչ հոգևոր ժառանգութիւն է թողել իր զաւակներին: Ծարտարապետութիւն, նկարչութիւն, քանդակագործութիւն, բանաստեղծութիւն, արուեստներ, պար ու երգ, ի՞նչ հարուստ ժողովուրդ ենք: Բայց այստեղ էլ չարը փորձել է միշտ կործանել: Եւ մեր ժողովուրդը հաստատ մնացել է իր հաւատքին մէջ, թէ՛ բարին անպայման պիտի յաղթանակի: Ուրեմն չը ծախենք մեր հաւատքը որևէ մէկ ուրիշ նպատակով կամ պատճառով: Աստուած մեզ ուժ կուտայ, որ մենք մեզ հաւաքենք, մեր տունը շինենք: Ծիանարարութիւնները որ կը կատարուեն, դանդաղ են: Մէկ տարուայ մէջ չես կարող մի քաղաք շինել: Ոչ էլ տասը տարուայ մէջ: Բայց կը շինենք: Որքան ժամանակ կը շինենք, այնքան մենք հոգիով զօրաւոր կը մնանք, և մեր ուրախութիւնները կը շատացնենք:

Աստուած մեզ շնորհք տայ, որ մենք մեր ուրախութիւնները շատացնելու մասին մտածենք, թոյլ չտանք որ մեր զաւակները չար ճանապարհի մէջ մտնեն: Առողջ ընտանիքը բոյնն է, արմատն է մեր ժողովրդի հաւաքա-

կան կեանքին: Ամէն մէկ հայի տուն մէկ եկեղեցի է, և պէտք է լինի: Այդ եկեղեցիին մէջ պէտք է ծնունն, մկրտունն, դրոշմունն, մեծանան մեր զաւակները, և գործեն: Աստուած թող հաստատ պահի մեր հայրենիքը, մեր ժողովուրդը, մեր բոլոր հաստատութիւնները, մեր բոլոր շնորհալի զաւակները, ամէն տեսակի ասպարէզի մէջ: Եւ մենք կարող լինենք ասել. «Փառք քեզ Աստուած այս օրուան համար էլ: Եւ Քո անունը փառաւորեալ մնայ յաիտեանս»:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԽՕՍՔԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ
125 ԱՄԵԱԿԻՆ ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐԱՆՈՅԻ ՄԷՋ
(7 Դեկտեմբեր 1994)

Ինձի համար յուզիչ էր այս երկու ժամը, և իմաստալից: Իմաստալից, որովհետև ա՛յս օրումս, Երկրաշարժի աղետին այս վեցերորդ տարելիցին կը գուգադիպէր այս յայտագիրը: Երկրաշարժը եկաւ կործանեց, կեանքեր տաւաւ, Աստուած գիտէ ի՞նչ ծաղիկներ, ինչ հանճարնե՛ք, այդ կորստածներուն մէջ: Բայց այս ճնշող, տանջող գաղափարներու, զգացումներու հակառակ, մենք կը հաւաքուինք և Կոմիտասի և Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան 125 ամեակի առիթով յայտագիր կը կազմակերպենք: Սա խորհրդանիշ մըն է: Խորհրդանիշ է հայու հոգիին: Թէ՛ մա կարող է իր աճիւններէն Փիւնիկի պէս վերակենդանանալ: Թէ՛ մա կարող է իր ցաւերը անուշ-ցընել, իր չարշարանքներուն կապանքին և շղթային հակառակ ազատօրէն թոյլչք առնել:

Եւ ես կուգեմ իմ գնահատանքս յայտնել թէ՛ Գրիգորիս Սրբազանին, որպէս Առաջնորդը Շիրակի թեմին, թէ՛ այս պատուական ուսուցիչներուն, և թէ աշակերտներու ծնողներուն և աշակերտներուն, որոնք միասնաբար մոյն իտեալի ճամբուն մէջ, ուխտաւորի պէս ճամբայ են ելած, հասնելու (դեռ չենք հասած) այն ուխտին որ մեր ժողովուրդի ապագայի մտահոգութենէն է առաջադրուած: Թէ՛ ի՞նչ պիտի լինի Հայաստան աշխարհի և սփիւռքի մէջ ցրուած մեր ժողովուրդի հոգիի կեանքը: Պիտի ունենա՞նք, թէ պիտի մեռնի հոգին: Եւ եթէ հոգին մեռաւ, այլևս ի՞նչ կ'արժէ ապրել այս մարմինին մէջ: Եւ ծանր է այս մտատանջութիւնը: Ծանր է, որովհետև կա՛րիքը, որ մեզ դէպի մեր իտեալի բարձունքը կը մղէ, շատ է, և բարձունքը ցից: Եւ չը գիտենք թէ պիտի կարողանա՞նք հասնիլ գագաթին: Բայց եթէ մենք մեր մտադրութիւնը հիմնաւորենք, ուխտաւորի պէս մեր ուխտին մասին միայն մտածենք, Աստուած անպայման մեր ձեռքէն բռնած մեզ հետ միասին պիտի քայլէ, որպէսզի մենք հասնենք այդ բարձունքին:

Մեր հոգևոր կարիքները անհուն են, և մեր ուժերը փոքր և տկար: Ութը միլիոն հայութեան անունով կը խօսինք, աշխարհի մէջ:

Ութը միլիոնին դաստիարակութիւնը, անոնց անունդ տուող մշակները բանի՞ հատ են: Հազի մէկ ափ լցնող: Բայց մենք գիտենք թէ ափ մը ցորեան երբ Աստուած օրհնէ, ամէն մէկ հատիկը աստղերուն պէս պիտի շատանայ: Աւետարանին պատգամն է.—եթէ հունտը բարեբեր հողի մէջ իյնայ, այն ատեն միայն ծառ պիտի դառնայ, և մէկի տեղ վաթսուն, մէկի տեղ հարիւր պտուղ պիտի տայ: Այս հոգիով ես ապրեցայ այս երկու ժամը: Յուսալից:

Իսկ այդ երկու Տիտանները անմահ են, հանճար են: Բարեբախտաբար երկուքն ալ նոյն շրջանին ծնած, ապրած, գործած, և իրար հետ ևս գործակցած են: Ուրախ եմ պարոն Մելքոնեանին ներկայացման համար, ծանօթացնելով Թումանեանը իր բազմաբնու իրագործումներուն մէջ: Կարևոր էր այդ բոլորը իմանալ: Կոմիտասը նոյնպէս: Եւ բոլոր կատարողները, երգող, նուագող, արտասանողներ, բոլորն էլ ուրեմն մեզ տարին այն անդաստանին, ուր Կոմիտասը և Թումանեանը ուզած են որ ակօսեն բերրի դաշտը, ցանեն հունտերը, այն հաւատքով որ այդ հունտերը պիտի չը մեռնին, ոտնակոխ պիտի չը դառնան: Աւետարանի նոյն պատմութեան մէջ, հունտերէն ոմանք կ'իյնան ճամբու եզերքը, և թշուններ կուգան, կ'ուտեն, կը կոցահարեն, և ոչինչ կը մնայ նրանցից: Հունտերէն ոմանք կ'ընկնին ժայռերու վրայ, ուր ճեղքերու մէջ մի քիչ հող կայ, և հետևաբար այդ հողին չափով կը ծլին, բայց չեն կարող ծաղկիլ, որովհետև արևը կուգայ, կը խանձէ, կը չորացնէ զանոնք: Ուրիշներ կ'ընկնեն փուշերու, տատակներու, անպէտք խոտերու մէջ, որոնք կը խեղդեն այդ թանկագին հունտերը: Երանի այն հունտերին որոնք բարեբեր հողին մէջ ընկնելով բազում պտուղներ կուտան:

Երկուսն էլ, Թումանեանը և Կոմիտասը, անկախաբար իրարմէ, բարեբեր հողի մէջ ինկած հունտի մման պտղաբեր դարձան: Նոյն հոգիէն առաջնորդուած, երկուսն էլ յայտարարած են որ ժողովուրդին պէտք է գնաս, եթէ կ'ուզես դու ժողովուրդի կեանքը ներկայացնել, ժողովուրդին ձայնը, երգը լսել: Եւ Կոմիտասը ճիշտ այն հանճարն է որ մենակը այդ ամբողջ գործը կատարեց: Մենակը գտաւ հայ երգին մաքուր ակունքը, սկզբունքները: Մեր հին ձեռագիրներուն մէջ թաղուած իմաստը այն խազերուն, որոնք գործածուած էին 5-րդ դարէն մինչև 15-րդ դար: Յետոյ մի կերպ անշատացած, կորսուած: 1834 թուականին, Պոլսոյ մէջ մի քանի դպրապետներ միասին գալով մի նոր տեսակի հայկական ձայնագրութիւն ստեղծեցին: Եւ Կոմիտասը հայկական այդ ձայնագրութիւնը սովորելով, գործածեց, պտղտեց, քայեց գիղէ գիղ, գաւառէ գաւառ Հայաստան աշխարհի մէջ, և հաւաքեց այն երգերը, այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կ'երգէր:

Այդ երգերուն մէջ գտաւ Հայ երաժշտութեան քառալարի դրոյթը: Եւ այդ ստեղնաշարերու դրոյթին մէջ տեսաւ հայկական երգի կշռոյթը: Երգի կշռոյթ մը որ ոչ մէկ կապ ունի որևէ մէկ ուրիշ ժողովուրդի, մեծ Եւրոպական երկիրներու երաժշտութեան կշռոյթին հետ: Հայկական երգի մէջ, միևնույն-մաժէթ ձայնաշարերը չկան: Հայը ունի իր ինքնուրոյն երաժշտութիւնը, ունի իր կշռոյթը որ իր քերթողութեան կշռոյթէն կը ստանայ: Հետևաբար երգը և բառը զիրար պէտք է գրկեն: Ներդաշնակ պէտք է հնչեն: Եւ տակաւին կայ հայկական շեշտը: Ամէն բառ իր շեշտը ունի: Բայց կայ երկրորդ մի շեշտ, որ նախադասութեան կուտայ մի մասնաւոր իմաստ, նշանակու-

թիւն: Երբ կ'ըսես. «Ես այս երեկոյթին պիտի երթամ», յայտնի չէ թէ մասնաւոր իմաստ տուող շեշտը ո՞ր բառի վրայ ես դրեր: Այդ իմաստը կը յայտնըրի երբ լսենք թէ շեշտը ո՞ր բառի վրայ է:

Այսպէս 1. «Ե՛ս այս երեկոյթին պիտի երթամ» («Դու պիտի չերթաս»):

2. «Ես ա՛յս երեկոյթին պիտի երթամ» («Ուրիշ երեկոյթներ ես կան, բայց այս մէկին պիտի երթամ»):

3. «Ես այս երեկոյթի՛ն պիտի երթամ» («Պարահանդէս էլ կայ, բայց պիտի չերթամ»):

4. «Ես այս երեկոյթին պիտի՛ երթամ» («Եւ դու չես կարող ինձ արգիլել»):

5. «Ես այս երեկոյթին պիտի երթա՜մ» («անձրև, ձիւն, կարկուտ էլ լինի, պիտի երթա՜մ»):

Այսպէսով կ'ունենանք հինգ բառերու իմաստին համաձայն, հինգ շեշտ, հինգ տարբեր նախադասութիւն, հինգ տարբեր զգացումներ արտայայտուած, և հետևաբար հինգ տարբեր եղանակներ: Եւ Կոմիտաս այդ շեշտը կը փընտռէ, ամէն մէկ երգին մէջ: Կոմիտաս համաձայր դպել է մեր ժողովուրդի կեանքին ամէն մէկ երեսին: Այսպէս կարող ենք մեր ժողովուրդի կեանքին տասներկու երեսները գտնել Կոմիտասի երգերուն մէջ:

1. Այնտեղ կը գտնենք Հայաստանի բնութիւնը, գլգլումը առուակների, ֆշշոցը հովին, կկուն կաքաին և լորիկին, «Վուսնակն անուշ ու հովն անուշը»: Եւ ամբողջ բնութիւնը Հայաստան աշխարհի:

2. Կոմիտաս մանկավարժ էր և ուսուցիչ: Մանուկներու համար՝ երգեր գրեց:

3. Օտարամուտ եղանակներու ներքև յարմարեցուած հայկական բառերու փոխարէն, տուաւ հայկական հայրենասիրական երգեր—«Հայ Ապրենք», «Հիմի էլ լռենք», «Ով մեծասքանչ», «Մայր Արաքսի»:

4. Հերոսական երգերու նմուշներ ունինք «Սիփանայ Քաջեր» և «Մուկաց Միրզէն» երգերով:

5. Հեզմանքի երգերը վերցուած են կեանքի զանազան վիճակներէն: Հարբած ուսանողի երգ՝ «Ոհ, ի՛նչ քաղցր բան»: Հարսանեկան երգերու մէջէն այն պահը երբ հարսը կեսուրին տան առջևէն կը տանին, և կը կանչեն «Թագուորի մէր դուս արի, տես քեզ ինչեր ենք բերէ», «Տուն ալող», «Զուր բերող», և վերջապէս «Քո գլուխ տըմպող ենք բերէ»: Կամ՝ «Խումար պտուկէ երես բաց»:

6. Պարեր.—Կոմիտաս այնքան բժախնդրօրէն կը վերլուծէ տղայի և աղջըկայ շարժումները ձեռքի, մատներու, բազուկի, ծունկի և ամբողջ մարմնի: Պարը արուեստն է շնորհալի և իմաստալից շարժումների:

7. Հարսանեկան երգեր հաւաքած է հետևելով արարողական տարբեր պահերուն. Փեսին գովքը. «Աստուած շնորհաւոր անի» մաղթանքը. կատակ ու հեզմանք՝ «Էն դիզան», «Թագուորի մէր դուս արի», և այլն:

8. Սիրոյ երգեր, թէ՛ տխուր և թէ՛ ուրախ, հիացական:

9. Պանդուխտի երգերուն մէջ հայ վիշտը, հայու ցար կայ, որ լալկան չէ, զուսպ է, գիտակից և դիմացկուն: Այս հոգին պէտք է արտայայտել «Կոունկ» և «Սիրտս նման է» Անտունի երգերով:

10. Թատերական: Կոմիտաս ծրագրած էր չորս օփեռաներ գրել. ա. Հերոսական՝ «Սասունցի Դաիթ»: բ. Պատմական՝ «Վարդան Մամիկոնեան»: գ. Երգիծական՝ Յակոբ Պարոնեանի «Քաղաքավարութեան վնասները», և քնարական՝ «Անուշը»: Անուշի համար Թումանեանի հետ Կոմիտասի թղթ-

թակցությունները կան, ուր իր մտահոգությունները և առաջարկությունները կը ներկայացնէ—բնագրի մէջ կարգ մը փոփոխություններ, հայկական նուագախումբ, հայկական նուագարաններով:

11. Աշխատանքի երգերը, «Հոռովել»ները: Այստեղ կայ ամբողջ Հասարակական դաշտավայրը: Կայ լծկան եզը, արօրը, մանկալը, որ պիտի երգէ, պիտի խօսի իր «եզօ ջան»ին հետ: Ամէն անգամ որ «Հո» կը բացականչէ, տարբեր զգացում կը դնէ իր ձայնին մէջ: Զգաստացնող շեշտ մը կամ փաղաքշական, քնքուշ, քաջալերական խրախոյս մը: Հայ մշակին, հայ գիղացիին ամբողջ կեանքը պատկերուած է Աշխատանքի երգերուն մէջ:

12. Կրօնական երգեր: Կոմիտասի Պատարագը ուրիշ հրաշալիք է: Օտար ազդեցություններէն մաքրեց, զտեց Կրօնական երգերը, զանոնք վերադարձնելով իրենց հայկական կրօնական Հոգիին և ինքնուրոյն երաժշտութեան: Գտնուած էին հայեր (մինչև իսկ Մակար Եկմալեան), որոնք թերթերու մէջ յայտարարել էին թէ «Հայը երգ չունի», և թէ ունեցածն ալ արեւելեան է, արաբ-պարսկական, կամ բիզանդական է: Կոմիտաս Վարդապետ չէր կրնար հանդուրժել այսպիսի անհիմն յայտարարութեան, և գրեց, թէ՛ «Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտություն»: Եւ սրա ապացոյցը իր երգերուն մէջն է:

Այսպիսի հրաշք է, այսպիսի Աստուածային շնորհք է որ մենք իբրև Հայ ժողովուրդ ունեցել ենք: Թումանեանն էլ, Կոմիտասն էլ մեր փառքն են: 1915 Ապրիլ 24-ին դէպի սպանդանոց դրկուած ընտրանիին և մտաւորականներուն մէջն էր Կոմիտաս: Ան, 45 տարեկանին, իր անձին միությունը կորսնցուց, «խելագարուեց», ոչ թէ ինքզինքին վրայ մտածելով, այլ որովհետև տեսաւ իր ընկերները, մտաւորականները, Վարուժանը, Սևակը, բոլոր միւս հանճարեղ գրողները սպանդի տարուած: Տեսաւ իր ժողովուրդին կոտորածը: Թէ իսկ թուրք փաշան լինէր զինքը ետ Պոլիս բերողը, ինք անիմաստ նկատեց այդ ազատումը: Նա չէր կարող այլևս երգել: Չէր ուզեր այլևս խօսիլ: Իր խելագարումը ինքնազոհություն էր: Ու Կոմիտաս լռեց: Կոմիտաս մեռաւ 1915-ին: Փարիզի բուժարանին մէջ մնաց մինչև 1935 երբ իր հոգին ազատ արձակուեց մարմնի կապանքներէն, և 1936-ին իր անհունները փոխադրուեցան իր հայրենի տունը, իր Հայաստանը: Եւ այստեղ իր հոգին ներկայ է և պիտի մնայ, որովհետև ինքը կայ իր յստեղծական երգերուն մէջ, այնքան յստեղծական որքան հայ ժողովուրդն է: Կը մաղթեմ որ այս գիտակցությունը մեզի երբեք չի պակսի:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ
ԱՄԵՆԱՊԱՍՏԻՒՆ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ՈՒՂԵՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան, դէպի Երուսաղէմ իր մեկնումից առաջ, Գերագոյն Հոգևոր Խորհուրդի Հոկտեմբեր 3 նիստում տեղեկացրեց Սեպտեմբերի 1-ից սկսեալ կատարուած աշխատանքների մասին: Բացի պաշտօնական հանդիպումներից՝ Հայաստանի նախագահի և պետական անձանց հետ, Հայաստանի Հիմնադրամի Հոգաբարձուների ժողովին մասնակցելուց, Մայր Աթոռի միաբանութեան, պաշտօնեաների, ուսանողութեան հետ ռմեցած տեսակցութիւններից, յիշեց Սեպտեմբեր 10 և 11, Ծաբաթ և Կիրակի օրերին իր այցելութիւնը Սիւնեաց թեմին: «Ծաբաթ յետ միջօրէին, ճամբու վրայ հանդիպեցանք Եղեգնաձոր, Գլաձոր, Ս. Խաչ, Գորիսի Վերնաշէնի մատուռը (որում բարձունքէն ցոյց տրուեցան Հիւնգերորդ դարէն մնացած եկեղեցւոյ մը անխնամ թողուած մնացորդը), և Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսաորիչ եկեղեցին, որում նորոգութիւնը յառաջ կը տարուի ժողովուրդին ջանքերով...: Գորիսէն անցանք Որոտանի Սատանայի կամուրջը, որում մօտիկն է Հին Տարեցներու շէնքը, որ այժմ կը գործածուի որպէս բուժարան պատերազմէն վիրաւոր զինուորներու...: Կիրակի առաւօտ բարձրացանք Տաթևի վանք, ուր կարճ պաշտամունք մը կատարեցինք և ստուգեցինք շէնքերուն նորոգութեան կարիքը: Դէպի մանուկներու ճամբար ճամբուն վրայ այցելեցինք Սիսիանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին: Ծամբարը Սմբատայ Դղեակի լեռան ստորոտը կը գտնուի, կարելիութիւններով լեցուն, գետակով և անտառով օժտուած: Դէպի Էջմիածին վերադարձի ճամբու վրայ, ուշ երեկոյնին հանդիպեցանք Նորավանք հրաշակներու եկեղեցին, որ նոյնպէս կարիքն ունի անհրաժեշտ նորոգութեան...: Սեպտեմբերի 20-ին Ծիրակի թեմի առաջնորդ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունիաթեանի խնդրանքով մեկնեցինք Սպիտակ, օրհնելու համար կառուցուելիք եկեղեցւոյ հողը»:

Տեղապահ Սրբազան Հայրը 12 Հոկտեմբեր 1994-ին Երևան-Փարիզ թռիչքով մեկնեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից: Փարիզում մնաց երեք օր: Այդ ժամանակամիջոցին հանդիպումներ ունեցավ Հայրապետական պատուիրակ Արևմտեան Երոպայի և Առաջնորդ Փարիզի Հայոց՝ Գերաշնորհ Տ. Գիտարբեպիսկոպոս Նազգաշեանի, Գերմանիայի Հայոց առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին եպիսկոպոս Պեքենեանի, Հայրապետական պատուիրակի փոխանորդ Միշին Ֆյանսայի Հայոց եկեղեցու՝ Գերաշնորհ Տ. Նորվան եպիսկոպոս Զաքարեանի, ուրիշ հոգևորականների և ազգային դեմքերի հետ: Նրանց տեղեկացրեց Էջմիածնում տեղի ունեցող պատրաստությունները և կարգադրությունները՝ մասնատրապէս Ազգային-Եկեղեցական ժողով հրաւիրելու մասին:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Թորգոմ Պատրիարքը 16 Հոկտեմբեր 1994-ի Փարիզ-Երուսաղէմ թռիչքով հասավ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքարան:

Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Երուսաղէմի Պատրիարքարանում ընդունեց տարբեր Եկեղեցիների ներկայացուցիչներ և պետական անձնատրուքի մեծեր:

17 Հոկտեմբերին, տարիներով Վատիկան Եկեղեցիների Միության բաժանմունքի նախագահ Գարտինալ Ռիլլիարանտը այցելեց Ս. Յակոբայ Մայր Տաճար, երեկոյեան ժամերգութեան մասնակցելով, Պատրիարքարանի միաբանութեան հոգևոր հայրերի ընկերակցութեամբ Պատրիարքարանի դահլիճում ընդունուեց Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր կողմից: Էկումենիկ ձեռնարկումների գործակիցները անդրադարձան Նիւ Եորքի, Էջմիածնի և Հռոմի մէջ կազմակերպուած հանդիպումներին՝ յիշելով հանգուցեալ Վազգէն Ա Վեհափառ Կաթողիկոսի պատմական այցելութիւնը Վատիկան 1970 Մայիսին, Պօղոս Զ Պապի հիւրընկալութեամբ:

18 Հոկտեմբերին, Գերմանիայից և Միշին Արևելքի տարբեր երկրներից Լուտերական հոգևորականներ և աստուածաբաններ, Երուսաղէմում իրենց կազմակերպած հաւաքոյթի առիթով, Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Հօր հետ հանդիպում ունեցան, խօսակցելով կրօնական, ընկերային և հովուական հասարակաց հարցերի մասին:

19 Հոկտեմբերին, երեկոյեան, Պատրիարքարանի դահլիճում միաբանութեան հոգևոր հայրերը, հաւաքուելով պողատեղանի շուրջ, ունկնդրեցին Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Սրբազան Հօր տուած տեղեկութիւնները՝ Վեհափառ Հայրապետի յուղարկատրութեան կանոնատրութեան և պետական հովանատրութեան, Կաթողիկոսական Տեղապահի ընտրութեան, և յառաջիկային գումարուելիք Ազգային Եկեղեցական ժողովին հետ առնչուած հարցերի և յետագայում կատարուելիք աշխատանքների մասին:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Սրբազան Հօր այցելեցին նաև Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդրդի նախորդ Ընդհանուր Քարտուղար Էմիլիո Կաստրոն և ուրիշներ:

26 Հոկտեմբերին, յատուկ հրաւերով, Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատ-

րիարք Սրբազան Հայրը ներկայ գտնուեց Էլսթի անապատում Յորդանանի և Իսրայելի սիջև ստորագրուած համաձայնագրի արարողութեան, ուր ներկայ էին Իսրայելի և Յորդանանի վարչապետները, ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Բլիթթոնը, Յորդանանի Հուսէյն թագաւորը և մօտ վեց հազար կառավարական և դիւսնագիտական բարձրաստիճան անձինք, օտար երկրների պետական և հոգևորական ներկայացուցիչներ:

27 Հոկտեմբերին, Պատրիարք Հօր գահակալութեան չորրորդ տարեդարձը նշուեց միաբանութեան, աշակերտութեան և համայնքի ներկայացուցիչների կողմից:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Սրբազան Հայրը խորհրդակցութիւններ ունեցաւ նաև Երուսաղէմի Պատրիարքների և այլ հոգևոր պետերի հետ: Նախագահեց Տնօրէն ժողովի նիստերին՝ նկատի առնելով թէ՛ սիջեկեղեցական հարցերը սուրբ տեղերի վերաբերեալ և թէ՛ շինարարական աշխատանքների վերաբերեալ, որոնք առաջ են տարւում մեծ ծրագրերով՝ Եաֆայի, Ռեմլէյի վանքերի վերանորոգումներով և Երուսաղէմի հողերի վրա նոր շինարարութիւններով:

Նոյեմբերի 6-ին, Գիւտ Խաչի տօնին, Քրիստոսի Ա. Յարութեան Տաճարի մէջ, հայկական պատարագով և մեծահաւով թափոր կազմելով տօնուեցաւ Գիւտ Խաչի տօնը:

9 Նոյեմբերին, Երուսաղէմից դէպի Էջմիածին ճանապարհին վրայ, հանդիպեց Սոչի քաղաքը և այնտեղ մնաց երկու օր, հանդիպումներ ունենալով Հիւսիսային Կովկասի առաջնորդի փոխանորդ Հոգեշնորհ Տ. Եզնիկ Ծ. վարդապետ Պետրոսեանի և հոգևորական հայրերի հետ:

10 Նոյեմբերի առաւօտեան, Ադլեր քաղաքի քաղաքագլուխ Տիար Ազատ Ասատուրովը քաղաքապետարանում ընդունեց Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Սրբազան Հօրը՝ տեղի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ, որից յետոյ Պատրիարք Սրբազան Հայրը այցելեց նոր կառուցուող Ս. Սարգիս եկեղեցին և ծանոթացաւ եկեղեցու կառուցման աշխատանքներին:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 17-ին, Սոչիի մատուռ-եկեղեցում Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց երեկոյեան ժամերգութեան, որից յետոյ հայրական խօսքով դիմեց խումբերան բազմութեան:

Երեկոյեան ժամը 19-ին, Սոչիի և Ադլերի հայ համայնքների կողմից տրուեց ողջերթի ճաշկերոյթ՝ ի պատիվ Կաթողիկոսական Տեղապահ Սրբազան Հօր և նրա ողեկիցների, որտեղ ներկայ էին քաղաքագլուխ Տիար Ազատ Ասատուրովը, Ռուս Եկեղեցու ներկայացուցիչ Հայր Ինոքենտիոսը, եկեղեցական և մշակութային միութիւնների նախագահներ և հայ համայնքի ներկայացուցիչներ:

Յաջորդ օրը, առաւօտեան, Պատրիարք Սրբազան Հայրը հրաժեշտ տուեց Սոչի քաղաքին և ինքնաթիռով ժամանեց Երևան՝ ժամը 14-ին:

Էջմիածնից դէպի Փարիզ և Երուսաղէմ ճանապարհին Պատրիարք Սրբազան Հօր ընկերակցեց Երուսաղէմի միաբաններից Հայր Ռազմիկ վար-

դապետ Պողոսեանը, իսկ Երուսաղէմից Երևան վերադարձին՝ Էջմիածնի միաբաններից Հայր Միքայէլ Ծ. վարդապետ Աջապահեանը:

27 Նոյեմբեր 1994—Կաթողիկոսական Տեղապահ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Կիրակի առաւօտ ժամը 9-ին, Գառազանակիի Հայր Միքայէլին ընկերակցութեամբ, ինքնաշարժով ճամբայ ելան դէպի Դիլիջան, Իջևան, Ս. Մալարայ Վանք: Բայց Եղվարդէն անդին ծանր ձիւնը դժուարանցանելի դարձուցած էր ճանապարհը: Բազում ինքնաշարժեր չէին կրցած աւելի առաջ երթալ: Նոյնպէս Տեղապահ Սրբազանի ինքնաշարժը: Եւ Երևանի ճանապարհով Վանք վերադարձան:

4 Դեկտեմբեր 1994—Ծանապարհները թէև ձիւնածածկ բայց կլիման աւելի մեղմ էր: Տեղապահ Սրբազան Հայրը, Կիրակի առաւօտ ժամը 10—5 ինքնաշարժով այցելեց վեց եկեղեցիներ, Էջմիածինէն Խոր Վիրապ և Երևան ճանապարհին վրայ:

— Դիմիտրով գիղի մէջ, Ս. Աստուածածին եկեղեցուց բացի որ հովիւ քահանա չունի, հանդիպեցաւ Աստրական, Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու փոքրիկ մատուռը, որուն ռուս քահանան Երևանի եկեղեցին այցելելու գացած էր: Ռուս Պատրիարքութեան ենթակայ Ասորիները հայախօս են:

— Արտաշատի Մրգաւան գիղին ճամբան երբ կը հարցնէին գիւղացիներուն, արդէն Դալար գիղն էին մտած, և իրենց աջին տեսան Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Երիտասարդ ժամկոչ մը մոտքին նստած, եկեղեցույ դուռը բաց կը պահէր մոմ վառիլ ուզող հաւատացեալներուն համար: Միայն քանի մը տարի է շէնքը վերադարձուցած են Մայր Աթոռին: Գինիի գործարանի պահեստանոցի վերածուած էր մինչ այդ: Նոյեմբերի մէջ եկեղեցույ կառուցման 100 ամեակն են տօներ: Ժամկոչը քահանային տունին ճամբան ցոյց տուաւ: Տ. Յարութիւն քննչ. Խեչումեանը, 87 տարեկան, 1946ին Պարսկաստանէն ներգաղթած, տան մէջ վառարանին առջև կը տաքնար: Չէ կրնար պատարագել: Երևանէն իր աղջիկ թոռը երկու զաւակներով այցելութեան էին եկած: Պատմեց իր կեանքէն:

— Մրգաւանի Ս. Յակոբ եկեղեցին միայն հինգ րոպէ հեռու էր Տ. Յարութիւնի տունէն: Պատարագը աւարտած էր, ժողովուրդը տակաւին եկեղեցին էին, և Տ. Թադէոս Աւագեան երիտասարդ քահանան մանուկի մը մկրտութիւնը կատարելու կը պատրաստուէր: Դպրաց դասի չորս երգչուհիները կրօնական երգեր երգեցին շնորհալի կերպով: «Տէր ողորմեան» երգեցին, ժողովուրդին մեծ մասը ծունկի եկաւ: Տեղապահ Սրբազանը ողջունեց ժողովուրդը: Քաջալերեց որ իրենց հաւատքին մէջ ամուր մնան, հակառակ աղանդաւորներու փորձիչ և բաժանարար գործունէութեան, Փորձութեան լեռան վրայ Յիսուսին պատասխանները յիշեցնելով ընդդէմ Սատանայի հրապուրիչ խոստումներուն: Եւ հակիրճ բացատրութիւնը տուաւ Մկրտութեան և Ս. Միտոնով դրոշմի խորհուրդներուն:

— Տեղապահ Սրբազանը Մրգաւանէն մեկնեցաւ դէպի Խոր Վիրապ: Ժամը 12.30 էր, և բակին մէջ, պատկուելիք գոյգ մը կարգի կը սպասէր: Անգլիացի գոյգ մը որ Հայաստան եկած էին երկու կամ մինչև իսկ հինգ

տարի մնալու պատրաստակամութեամբ, տեսան ժողովուրդին մօտենալը և Տեղապահ Սրբազանի աչք համբուրելը: Տեղապահ Սրբազանը, նախ անգլերէն և ապա հայերէն բացատրեց իմաստը աշահամբոյրին և «Օրհնեցէք Տեր Հայր», «Օրհնեցէք Սրբազան Հայր» ասելուն:

Երեք հոգևորականները—վանահայր Տ. Մխիթար քհնյ. Սարիբէկեան, Տ. Թադէոս Քհնյ. Տէրտրեան, Տ. Յովհաննէս քհնյ. Ծահնագարեան—կը հետևէին կարգադրութեանց: Եկեղեցիէն ներս Տ. Յովհաննէս արդէն սկընած էր պսակի մը արարողութիւնը:

Երեք քահանաներուն, Հ. Միքայէլին և վարորդին հետ միասին ճաշեցինք, աւելի տեղեկանալով իրենց գործունէութեանց: Հայաստանի մէջ ռուս դեսպանը իր տիկնոջ հետ եկած էր իբրև հիւր ուրիշ պսակի մը: Անգլերէնով խօսեցանք Հայաստանի ընդհանուր կացութեան և կրօնական աւանդութիւններու և պսակի խորհուրդի մասին: Փափաք յայտնեց և բերաւ նորապսակ զոյգը և ընտանեկան պարագաները Տեղապահ Սրբազանի օրհնութիւնն ալ ստանալու համար:

— Խոր Վիրապէն Տեղապահ Սրբազանը ժամը 1.30ին մեկնեցաւ դէպի Արարատ գիղ: Եկեղեցին սովետական շրջանին գործածուած է իբրև շտեմարան: Վեց տարի առաջ յանձնուած է Մայր Աթոռին: Բեմին վրայ Համատէս Աւետարան մը դրուած էր, 1866ին Էջմիածին տպուած: Պատերը մերկ: Տանիքը թիթեղածածկ: Ոչ մէկ գմբէթ: Բակին մէջ Անդրանիկի յուշարձանը կանգնած: Բակին մէկ կողմը՝ Արցախի, միւս կողմը՝ Հայրենական պատերազմի զոհուածներուն յիշատակին յուշարձաններ: Տ. Վահան քհնյ. Արամեանը չը տեսանք, թաղման արարողութեամբ զբաղուած էր:

— Դէպի Երևան ճամբուն վրայ, Տեղապահ Սրբազանը հանդիպեցաւ Նորագալիթ, Ս. Գէորգ եկեղեցին: Երկու քահանա հայրեր, Տ. Համագապ Փապուճեան և Տ. Սարգիս Չափարեան տեղեկութիւններ տուին եկեղեցւոյ տպատրիշ կառոյցին և իրենց գործերուն մասին: Պատերու ծեփերուն տակէն որմնանկարներ յայտնուած են, բաւական մաշած: Սովետական շրջանին եկեղեցին գործածուած է իբրև շտեմարան և պատերը ծեփուած: Ժամանակ մը առաջ Ս. Գէորգ եկեղեցին վերադարձուած է Մայր Աթոռին: Նոյն շրջափակին մէջ կայ առանձին մատուոյ մը, որ տրուած է Վրաց Կաթողիկոսին ենթակայ համայնքի մը, ռուս քահանայի մը խնամքին յանձնուած: Հայախօս ռուս քահանան օգնութեան խնդրանք ներկայացուց Տեղապահ Սրբազանին, մատուոյը բարեգարդելու համար:

ԱՆՑՅԱԼԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐ ԷԶԵՐԻՑ

ԱՆՁԵՎԱՅՅԱՑ ԽՈՍՐՈՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ,
ԸՍՏ ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԺԱՄԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՐԳԻ
ՔԱՐՈՋՆԵՐԻ ԵՎ ԱՂՈԹՔՆԵՐԻ ԲԱՅՈՂԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՔԱՐՈՋ ԳԻՇԵՐԱՀԱՎԱՐՆ

ՔՆԻ ՀԱՆԳՍՏԻՑ ԲՈԼՈՐ ԱՐԹՆԱՅԱԾՆԵՐՍ, ՈՐԸ ՇՆՈՐՀԵՑ ՄԵՋ
ՄԱՐԴԱՍԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ, Ի ՄԽԻԹԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ Ի ՍՓՈՓԱՆՔ
ՄԵՐ ՏԿԱՐՈՒԹՅԱՆ

Երանելի Խոսարովի մեկնությունը

Խոսքերի սկիզբը ցույց է տալիս Աստծու խնամքը, որ նախքան հանդերձալ կյանքը այստեղ հանգիստ պարգևեց հոգևորություններից, հոգսերից, մեղքերից, և զանազան տրտմություններից՝ գիշերով և քնով: Քանզի, թեև սրանք պարտավորվեցինք կատարել հանցանքի պատճառով, սակայն մարդասեր Աստծու գութը չհանդուրժեց մեզ միշտ այսպիսի դժվարությունների մեջ թողնել, այլ մեր կյանքը բաժանեց և մի մասը տրամադրեց հանգստի համար՝ ոչ թե ըստ արժանիքների, այլ շնորհով՝ այսինքն հարկադրեց որպես անհատույց մարդասիրություն: Այդ պատճառով է ասում. ՈՐԸ ՇՆՈՐՀԵՑ ՄԵՋ ՄԱՐԴԱՍԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ, քանզի այս ոչ միայն [մարդու] կյանքին վերապահեց, այլև ոգու թմրությամբ ծանրություն դրեց աչքերի և մարմնի վրա: Եվ այդ պատճառով կոչ է անում արթնանալ քնի ծանրությունից, քանզի քնով մենք մխիթարվում, սիտիվում և նորոգվում ենք հոգևորությունից: Ասում է. ՇՆՈՐՀԵՑ ՄԵՋ ՄԱՐԴԱՍԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ Ի ՄԽԻԹԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ Ի ՍՓՈՓԱՆՔ ՄԵՐ ՏԿԱՐՈՒԹՅԱՆ, ԵՎ ՄԻԱԲԱՆ ԵԿԱԾՆԵՐՍ:

Այստեղ ՄԻԱԲԱՆը կամ քարոզի՝ սկզբում ԲՈԼՈՐը ոչ թե անխորհրդարար է ավելացնում, այլ որպեսզի ցույց տա, թե Աստծու պաշտամունքի համար ամենքի միաբանվելը դյուրահաշտ է դարձնում Աստծուն և զորավոր է մեզ համար, իսկ դեռի մարտն՝ անզոր:

¹ Տեքստում՝ կամ յառաջ Ի Զարթուցեալսն թարգմանեցինք՝ քարոզի սկզբում:

ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԳՈՎ ՄԵՐ ՏԵՐ ԵՎ ՓՐԿԻԶ ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԱՆՎԱՆ ՓԱՌԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՎԻ ՀԱՄԱՐ.

ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԳ ասելով բացատրում է, թե «Սուրբ Հոգին օգնության և գործակցության է գալիս մեր տկարության պատճառով» [ՀՌՈՄ. Ը 26] ըստ Պողոսի և երգակից է լինում մտքով սրբվածներին և Աստծու փառաբանությանը ջանացողներին: ՓԱՌԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ է կոչում, քանզի խաբով ենք փառավորում Աստծու անկարող բնությունը: Իսկ ՏԵՐ ԵՎ ՓՐԿԻԶ ասելով ՏԵՐ՝ ստեղծելու պատճառով, նաև որ տիրում է մեզ, և Փրկիչ, ոչովհետև անձը փրկանք տալով իր արյամբ փրկեց մեզ մեղքից և մահից ու վերացրեց մեզ վրա եղած անեծքը: Այս պատճառով նրան հաճախ երկուսից էլ անվանում ենք, որպեսզի արարչությունից և խնամակալությունից, և ինչով, որ մեզ հետ մտերմություն ցույց տվեց՝ գոհանանք չնրանից:

ԱՀՈՎ ԵՎ ԴՈՂՈՎ ԱՂՈԹՔԻ ԿԱՆԳՆԵՆՔ ՆՐԱ ԱՌԱԶ.

Մեզ հրամայում է հրեշտակների ահն ու դողն ունենալ, այս պատճառով ավելացնում է, թե ՆՐԱ ԱՌԱԶ: Քանզի ինչպես հրեշտակները [Նրա] փառքի տեսիլքից միշտ ահով են, նույնպես և մենք դեպի Աստված մտքներս բարձրացնելով և կանգնելով ահագին փառքի առաջ, դողով պաշտենք Նրան:

ԵՎ ԳՈՀԱՆԱՆՔ ՆՐԱՆԻՑ ԱՅՍ ԳԻԾԵՐԱՅԻՆ ԺԱՄԻՆ, ՆՐԱ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՐԳԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ.

Քանզի Դավիթն ասում է. «Գիշերն արթնանում էի Քեզից գոհանալու, Քո դատաստանի և արդարության պատճառով» [ՍՂՄ. ԾԺԸ 62]: Նույնը մեզ հրամայում է կատարել նաև [քարոզը] և ցույց է տալիս [Նրա] դատաստանն ու արդարությունը, որ կատարեց մեզ հետ՝ ոչ ըստ արժանիքի, այլ ողորմելով:

ՈՐ ԸՆՏՐԵՑ ՄԵԶ ԻՐ ՈՂՈՐՄՈՒԹՅԱՄԲ.

Ասում է, ՈՂՈՐՄԵՑ, այդ իսկ պատճառով ԸՆՏՐԵՑ, քանզի իբրև խոտան էինք և Աստծո դիմացից ընկածներ, [քաջ] Նրա ողորմությունը մեզ ընտրյալների դարձրեց ըստ առաքելական խոսքի «Ընտրեմ մեզ Նրա միջոցով, [այսինքն Քրիստոսով] նախքան աշխարհի արարումը, [որպեսզի] սուրբ և անաբառ լինենք Նրա առաջ» [ԵՓԵՍ. Ա 4]:

ԵՎ ԾՆՈՐՀԵՑ ՄԵԶ ՈՒՆԵՆԱԼ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ,

որովհետև Նրանք փառաբանիչներ են երկնքում, ինչպես և ավելացնում է, թե ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԻ, [քանզի] մեզ պարզեց երկրում լինել հրեշտակներ և փառաբանողներ Աստծո: Այս պատճառով նույնիսկ կցում է.

[ՈՐՊԵՍՁԻ] ՄԵՆՔ ԵՎՍ ԼԻՆԵՆՔ ԲՈԼՈՐԻ ՏԵՐ ԱՍՏԾՈՒ ՓԱՌԱԲԱՆՈՂՆԵՐԸ.

ԵՎ ԱՍՏՎԱԾ, ա՛ ՏԵՐ ԲՈԼՈՐԻ ասելով, մեր միտքը արթնացնում է ճանաչել, թե կարգված ենք փառավորելու երկնքի և երկրի, և բոլոր արարածների Ստեղծողին: Ապա նույնի մոտ դնում է:

ԻՍԿ ՄԵՆՔ ԱՅՍՈՒՀԵՏԵՎ ՍՐԲԵԼՈՎ ՄԵՐ ԱՆՁԵՐԸ.

Այսինքն, որովհետև մեզ երկրում հրեշտակներ դարձրեց, [ուրեմն] մենք պետք է ունենանք հրեշտակների սրբությունը: Բայց, եթե ինչ-որ սխալված լինենք ըստ մարդկային բնության, խոստովանությամբ և ապաշխարությամբ այն սրբելով մաքուրներ դառնանք, քանզի ասում է սրբել

ՄԵՂՔԻՑ ԵՎ ՉԱՐ ԳՈՐԾԵՐԻՑ.

Եվ որովհետև մարգարեն հրամայում է. «Գիշերը բարձրացնել մեր ձեռքերը դեպի սրբություն» [հմմտ. ՍՂՄ. ՃԼԳ 2], ըստ այսմ էլ քարոզը հրահանգում է նախ սրբել մեղքը և չար գործերը, ապա ձեռքերը բարձրացնել դեպի սրբություն՝

ԱՌԱՆՑ ԲԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՐԿՄՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՅՆԵՆՔ ՄԵՐ ԶԵՆՔԵՐԸ ԴԵՊԻ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ,

ավելացնելով մարգարեականին նաև առաքելական խրատը, թե «Առանց բարկության և երկմտության» [Ա ՏԻՄ. Բ 8], քանզի աղոթականին հրամեշտ է աներկմիտ հավատով և անբարկամալի մտքով աղոթել Աստծուն, որի համար և Տերն ասում է. «Թող քո պատարագը՝ աղոթքները և գնա նախ հաշտվիր քո եղբոր հետ և ապա ինձ հետ» [հմմտ. ՄՏԹ. Ե 24]: Այս պատճառով քարոզը հրամայում է նախ բարկությունը թողնել, ապա Աստծուց բավություն հայցել, ասելով.

ՀԱՎԱՏՔՈՎ ԽՆԴՐԵՆՔ ՄԵՂՔԵՐԻ ԹՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ,

որպեսզի եղբայրների ներելով մեզ համար թողություն խնդրենք Աստծուց և հավատանք, որ կստանանք:

ԽՈՍՏՈՎԱՆԵԼՈՎ ԾԱԾԿԱԳԵՏ ԱՍԾՈՒՆ ՄԵՐ ՍՐՏԵՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ,

քանզի ասաց, նախ անձերը սրբել մեղքից: Այս օրինակը ցույց է տալիս, թե խոստովանելով և բավություն խնդրելով ենք սրբվում, որովհետև, եթե նույնիսկ չխոստովանենք, Ծածկագետից չենք կարող թաքցնել, այլ խոստովանելն ու հանցավորությունը հանձն առնելը մեզ մղում է խոնարհության ու ամոթի, զղջման ու պաղատանքի, որով Աստծուց ստանում ենք ողորմությունը, ներվելն ու արդարանալը: Քանզի մարգարեի միջոցով իսկ ասում է. «Նախ դու խոստովանիր քո անօրենությունները, որպեսզի խոստովանելով արդարանաս» [ԵՍ. ԽԳ 28]:

ՈՐՊԵՍՁԻ ԲՈՂՈՐ ՍՐՔԵՐԻ ԱՂՈԹՔՆԵՐՈՎ ԵՎ ԲԱՐԵՆՈՍՈՒԹՅԱՄԲ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՎ ՄԵՐ ՊԱՂԱՏԱՆՔՆԵՐԸ,

այսինքն, թե սրբերի բարեխոսությանը ապավինած, խոստովանությամբ խոնարհվելով և մեզ անարժան համարելով է պաղատանքն ընդունելի դառնում Աստծուն: Մանավանդ, եթե արթնանանք ոչ միայն քնից, այլև աշխարհի զբաղումներից և տեսակ-տեսակ ցնորքներից և արթուն հոգիներ ունենանք: Որը խնդրում ենք [սուրբերին] նախ մեզանից լսել և ապա ամենալուր Աստծուն լսելի դարձնել, որպեսզի փոխարենը

ՄԱՐԴԱՍԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ ՇՆՈՐՀԻ ՄԵԶ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԱՊՐԵԼ ԸՍՏ ԻՐ ԿԱՄՔԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅԱՄԲ ԵՎ ԱՆԱՐԱՏ ՎԱՐՔՈՎ:

ՇՆՈՐՀԵԼԸ բացատրում է, որ Նրա պարգևները ձրի են, թեպետև շատերս ենք առաքինանում: Բայց, քանզի սիրում է մարդկանց, նաև առաքինությամբ ապրելն է շնորհ (առանց ոչ մի բիծ ունենալու և անարատ վարքով ապրելը), որ շնորհում է մարդասերն Աստված: Եվ առավել պատիվ է, քան արքայությունը, որին՝ [առաքինությանը] ընտրյալները ձգտում էին հույժ ցանկությամբ, քան երկնքի բարիքներին, որովհետև ոչ թե ցանկանում էին վարձ առանալ Քրիստոսից, այլ ճգնել Քրիստոսի համար: Քանզի առ Քրիստոս ունեցած ջերմ սիրո պատճառով, նրանց բազմապատիկ ախորժելի էր չարչարվել Քրիստոսի համար, քան Քրիստոսի հետ փառքում լինել: Ինչպես և երանելի Հովհանն* է ասում, թե «նախընտրում եմ Քրիստոսի հա-

* Խոսքը Հովհան Օձնեցի հայրապետի մասին է:

մար կապանքներում լինել, քան քերվելների հետ Աստծուն մերձ լինել»։ Իսկ երանելի Աստվածաբանը գրում է. «Որպեսզի չասես, թե նույնիսկ տառապանքը վարձատրություն է, որ ամենևին մտքով առք ու վաճառք չէ»։ Նաև այս պատճառով ընտրյալ Գրիգոր Նյուսացին Սողոմոնի «Երգ երգոց» եղող օրհնություններում ասում է. «Հարսին ունի ոչ որպես վարձատրություն, այլ առաքինաձալը սիրելու պատճառով»։ Իսկ արդարությունը ըստ Աստվածաբանի և Նյուսացու սահմանված է երեք մասերից. երկյուղի պատճառով, վարձատրության պատճառով, սիրո պատճառով։ Նյուսացին սիրո գերակայությունը բացատրում է ամուսնական մերձավորության օրինակով, իսկ Աստվածաբանը՝ որդիության, ապրողների երեք կարգեր ընդունելով. ծառա է կոչում երկյուղով ողորվածներին, վարձկան՝ ստանալու պատրաստականներին, բայց առավել քան սրանք որդի է կոչում ոչ թե վարձկանին, այլ հոր կողմից հավանածին։

Արդ՝ առաջին մեծ պարգևն այս է. առաքինություն ստանալ, իսկ երկրորդը հավիտենական ուրախությանը արժանանալ, որը Քրիստոսին սիրողները կատանան Նրանից ըստ Նրա անսոս խոստման։ Այդ պատճառով, որպեսզի չերկբայանանք խոստումների [նկատմամբ], ճշմարտությունից է համարում այն՝ ՈՐԸ ԽՈՍՏԱՑԱՎ ասելով այսպես։

ԾՇՄԱՐԻՏՆ ԱՍՏՎԱԾ ՏԵՐ ՄԵՐ ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍ, ԱՊՐԵՑՐՈՒ ԵՎ ՈՂՈՐՄԻՐ ՄԵԶ

խնդրվածքով ավարտում է խոսքը և հիշատակում Տեօփնական անունները, որ մեզ համար ծնվեց և «Կոչվեց Հիսուս, որ է Փրկիչ» [հմմտ. ՄՏԹ. Ա 21, ՂՈՒԿ. Ա 31], քանզի մեզ փրկեց մոլորությունից և սատանայական գործերից և՛ մեղքից, և՛ անեծքից, և մահից, և՛ ապականությունից, և՛ դժոխքից։ Իսկ Քրիստոս անվանվեց, քանզի օծվեց Հոգով. «Կոչվում է Քրիստոս, այսինքն Օծյալ» [հմմտ. ՂՈՒԿ. Բ 11], և նույն Հոգով «օծեց մահ մեզ» [հմմտ. Բ ԿՈՐՆԹ. Ա 21] ու օծյալներ դարձրեց և քրիստոնյաներ անվանեց։

ՏԵՐ ՄԵՐ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾ՝ ընդհանուրի Տիրոջը պարգևում է մեր սեփականը լինել։ Այս պատճառով է այնտեղ ավելացնում ՄԵՐԸ, որովհետև այսպիսով Նրան առավել գթության ենք մղում՝ ողորմելու և ապրեցնելու, ասելով.

ՏԵՐ ՄԵՐ ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍ, ԱՊՐԵՑՐՈՒ ԵՎ ՈՂՈՐՄԻՐ:

Նույնը և ժողովուրդն է ասում. ԱՊՐԵՑՐՈՒ, ՏԵՐ, քանզի թաղված էինք մեր մեղքերում և Քրիստոս կամենալով ապրեցնել աշխարհ եկավ և ասաց. «Եկա փրկելու և ոչ կորստյան մատնելու» (հմմտ. ՂՈՒԿ. Թ 56)։ Եվ որովհետև կորստյան էինք արժանի և ոչ կյանքի, բայց Նա ողորմելով փրկեց, այդ պատճառով քարոզն ասում է. ԱՊՐԵՑՐՈՒ ԵՎ ՈՂՈՐՄԻՐ՝ այսինքն, թեև անարժան ենք կյանքի, [սակայն] ողորմությամբ ապրեցրո, քանզի ողորմելը չի թողնում արժանավորին խնդրել, այլ հարկադրում է անարժաններին ևս ապրեցնել։

ՀԱՎԱՏՔՈՎ ԽՆԴՐԵՆՔ ՏԻՐՈՋԻՑ ԱՅՍ ԳԻԾԵՐՎԱ ՄՆԱՅՈՐԴԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՄԲ ԱՆՅԿԱՅՆԵԼ.

Հանապազ պարտավորվում ենք աղոթել խաղաղության համար, ոչ միայն մարմնի, այլև հոգու և մտքի խաղաղություն հայցել, որից և մեծ օգուտակարություն, լուսավորություն և հատակություն է լինում առ Աստված աղոթքներում։ Իսկ ժողովուրդը միաբան ասում է ոչ թե տո՛ւր, այլ ՇՆՈՐ-

ՀԻՐ, ՏԵՐ՝ ամենուր խնդրելով՝ ողորմելով շնորհել, և ոչ թե մաղթում՝ գթությամբ արժանին տալ:

ՏԻՐՈՋԻՑ ԽՆԴՐԵՆՔ ՄԵՐ ԱՆՁԵՐԻ ՊԱՀԱՊԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԻՆ,

քանզի, «հրեշտակներ կան, որոնք պատժելու համար են առաքվում,— ասում է երանելի Հովհանն,— և [հրեշտակներ] կան, որ պարգևների և խաղաղության արբանյակներ են», որոնց հաշվում ենք առաքել մեր պահպանության ու փրկության համար և զորհամապազ մեզ հետ լինել:

ՏԻՐՈՋԻՑ ԽՆԴՐԵՆՔ ՄԵՂՔԵՐԻ ՔԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ,

քանզի հույժ անհրաժեշտ է ամեն ժամ մտածել, որ մեղավոր ենք Արարչի հանդեպ և ապերախտներ եղանք երախտավորի մոտ: Բայց առավել կարևոր է այս միաբանված կատարել և միմյանցով միմյանց համար պաղատել և իրար վրայից թեթևացնել մեղքերի բեռը: Քանզի մեր միաբանությամբ և՛ հրեշտակները, և՛ սրբերը կցորդակից են լինում մեր աղերսներին, իսկ Աստված առավել է խոնարհվում [դեպի] միաբանված խնդրանքները և հաշտվում, ինչպես և միմյանցիների միաբանվածներին քալություն տրվեց և հեռացրեց սպառնացած պատուհալը (տե՛ս ՀՈՎՆԱՆ Գ):

ՏԻՐՈՋԻՑ ԽՆԴՐԵՆՔ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ Ի ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ԱՆՁԵՐԻ, որը Աստծու գթությունը մեծ պահպան պարգևեց մեզ, Իր անչափ արյամբ որպես սրված սուր, պատրաստ զենք տվեց մեր ձեռքը ընդդեմ մեզ հակառակ անմարմին թշնամիների, մահ անմատչելի պարխապ և վահան մարմնավոր հակառակորդներից՝ միայն, եթե դրոշմենք մեզ աներկբա և անաղտոր հոգով և բոլոր երևելի ու աներևոյթ պատերազմները կհեռանան մեզանից: Միայն, եթե մեզ կնքելիս հիշենք մեր Տիրոջ մարդասիրությունը, որ Աստծու Որդի լինելով, սուրբ, անմեղ, անարատ, զատված մեղավորներից, մեզ՝ մեղավորներին համար, Իր մարմնով խաչի չարչարանքը կրեց: Նրան երկաթներով ամրացնելով և ցավերի սաստիկ կսկիծով մեր հանցանքների հատուցումը Նրանից պահանջվեց: Եվ խաչով քանդելով անեծքի և մեղքի դատակնիքը մեզ ազատներ, անապիներ, անմահներ և անապականներ դարձրեց՝ Ինքը մրա վրա և՛ Քահանայապետ, և՛ զոհ լինելով: Եվ Իր արյամբ անմատույց երկինքների երկնքում մտնելով սրբությունների մեջ, հաշտեցնելով Հորը մեզ հետ, Իր մարմնով մեզ դեմ-հանդիման կանգնեցրեց: Աստծո դիմացից դատապարտությամբ ընկածներին, Աստծո որդիների մեջ կարգեց՝ Ինքը մարմնով խաչի վրա հաղթական բարձրանալով Հորից անբաժանելի մնալով Աստվածությանը: Այդ պատճառով մեզ վրա խաչի ճշանդ դնելով հավատանք նույնինքն Աստծո Որդուն աստվածային արյամբ մեզ վրա կրելուն [մեր] դեմքին դրոշմելուն, գլուխները պսակելուն, անձերը պարսպելուն և հոգիների գրկում մեր հոգիների փրկությունը ընդխառնելուն: Եվ ապավինելով սուրբ Նշանին աներկյուղ լինել չարից, ըստ մարգարեի. «Զեմ երկնչի չարից, քանզի, Տե՛ր, Դու ինձ հետ ես, Քո ցուպն ու գավազանը նրանք պիտի մխիթարեն ինձ» [ՍՂՄ. ԻԲ 4, 5]: Արդ՝ այն համապազ խնդրենք մեզ ի պահպանություն և նույնով միշտ պարծենանք և քարոզից այս լսելով, [խաչը] հավատքով պատկերենք մեր սրտերում և դեմքերին, իսկ Աստծուն սրտմտանքով ասենք. ԾՆՈՐ-ՀԻՐ, ՏԵՐ, որը և քարոզի յուրաքանչյուր տներին սովոր ենք ասել և սրանով ավարտել: Ապա քարոզում է.

Եվ ԴԱՐՁՅԱԼ ՏԻՐՈՋԸ ԱՂԱԶԵՆՔ ՄԵՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՇՄԱՐԻՏ ՈՒ ՍՈՒՐԲ ՀԱՎԱՏՔԻ ՀԱՄԱՐ, որը մեծ խնդրանք է և կարևոր բոլորի համար՝ ճշմարիտ հավատքից հեռացածների և հերձվածներում մոլորվածների [համար] դարձ խնդրել և միաբանություն՝ ճշմարիտ հավատքում և «միաբանված ճշմարտության մեջ հաստատվել» (Բ ՀՈՎՀ. Ա 2), որի համար և Տերը ողորմեց բոլոր օրհնողներին, որովհետև պիտի ողորմի և գթության դառնալով խնամարկի Իր արարածներին, ինչպես նաև Իր արյան գնով գթալով չի թողնելու իսպառ կորչել:

ՄԵՐ ԵՎ ՄԻՄՅԱՆՑ ԱՆՁԵՐԸ ՀԱՆՁՆԵՆՔ ԱՄԵՆԱԿԱԼ ՏԵՐ ԱՍՏԾՈՒՆ.

Մեր և բոլոր հավատացյալների հոգիները, մանավանդ նրանցը, որոնք մեզանից աղոթք հայցեցին, պարտավոր ենք հանձնել Աստծուն, քանզի և այս իսկ սովոր ենք պատասխանել նրանց, թե Աստծուն հանձնեք: Այդ պատճառով և նախկինում այլ քարոզ չէին խոսում նրանց համար, որովհետև բավարարվում էին սրանով: Իսկ ԱՄԵՆԱԿԱԼը այստեղ ոչ թե անխորհրդաբար է ավելացնում, այլ որպեսզի մտածենք, թե բոլորի Տերը նույնն է և հասու բոլորին, նաև ամենքին Իր իշխանության տակ ունի, քանզի այս է Ամենակալը: Ապա նույն ինքը ժողովուրդը, դեպի Աստված խոսքն ուղղելով միաբան ասում է.

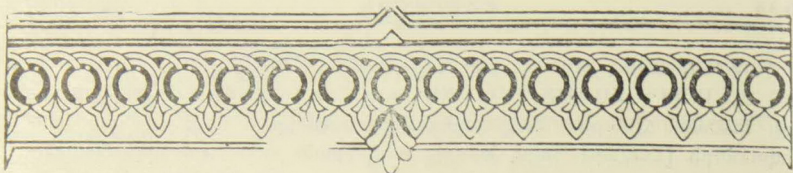
ՔԵԶ՝ ՏԻՐՈՋԴ ԹՈՂ ՀԱՆՁՆՎԵՆՔ:

Նույն [մտքին] է հանգեցնում նաև քարոզն ավարտին.

ՈՂՈՐՄԻՐ ՄԵԶ, ՏԵՐ ԱՍՏՎԱԾ ՄԵՐ, ԸՍՏ ՔՈ ՄԵԾ ՈՂՈՐՄՈՒԹՅԱՆ, բայց ոչ որքան մենք ենք խնդրում և ճանաչում, այլ որքան մեծ է Քո բնության ողորմությունը, քանզի ինչպես Աստված՝ Ինքն է անասման, աշդպես և [Իր] ողորմությունը: Ողորմություն ըստ մեզ ասվում է սրտում նեղությունների, վշտերի և վարանումների մեջ որևէ մեկին ցավակցելը և ըստ կարողության վտանգվածին թեթևացնելը: Թեպետև պարտավոր չենք, բայց սրտի ճնշումը որպես պարտավորվածի մեզ մղում է կարեկցության: Այս նաև մենք ենք Աստծուց աղաչում, թեև այլ դեմքով ասում ենք արժանի չենք Քո պարգևներին, քանզի ընկանք փառքից, որ տրվեց Քեզանից, և վտարվեցինք դրախտից, նաև մահվամբ ու ապականությամբ դատապարտվեցինք ու խորովվում ենք և՛ հոգսերի, և՛ տրտմությունների, և՛ հոգնությունների, և՛ տեսակ-տեսակ ցավերի, և՛ տառապանքների, և՛ տարակուսանքների մեջ՝ զրկված Քո սուրբ տեսությունից: Իսկ բանասերկուին անհաշտ պատերազմող ունենք, նաև որոգայթադիր ու մեղսածու զանազան ախտերով, և եղկելիներ ենք ըստ հոգու, ըստ մարմնի և ըստ մտքի, քանզի նույնիսկ [մեր] բնությունը մեզ հակառակ կարգվեց: Այսպիսի աղետներին նայելով Դո՛ւ, Ամենողորմ Տեր, և Քո մեծ ողորմությամբ, մեզ ամենքից ողորմելի համարելով, ողորմես մեզ Քո անչափ ողորմությամբ: Այս ողորմագին պաղատանքի ձայնին ժողովուրդը ևս միաձայնում է հայցվածներին առհասարակ ասելով. ՈՂՈՐՄԻՐ, ՏԵՐ:

(Հարունակելի)

Պատրաստեց՝ ՎԱԶԳԵՆ ՍՐԿ. ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ԿՐՈՆԱ — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՍՐԲԱՍԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Որք գրքոբէիցն խորհրդաբար կերպարանիմք,
ես կենդանաբար Երրորդութեանն գերեքսրբեան
օրհնութիւնս մատուցանեմք ... զամենայն զկեն-
ցաղականս ի բաց դնելով զգործս...»:

«Պատարագամատոյց Հայոց»

«Երեքսրբյան երգը» կամ «Երգ մեծի մտից» սրբասացությունը չոր-
րորդ դարից սկսած կայուն դիրք է գրավում թե՛ սուրբերան և թե՛ արևմտյան
պատարագներում: Սրբազան Պատարագի մյուս ժանրային որոշակի բնու-
թագիր ունեցող հիմներգերի մեան, այս երգն էլ ունի աստվածաշնչային
տարրեր՝ քաղված աղմոսներից և մարգարեություններից: Այդ պատճառով
նախ անդրադառնանք երգի ձևաբովանդակային կառուցվածքին:

Օրհներգի ամենահին հորինվածքը պահպանվում է Հովհաննես Ոսկեբե-
րանի Պատարագի մեջ¹.

Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր Սաքաւովթ
լի են երկինք ու երկիր փառաբ քո,
Ովսաննա ի բարձունս
Օրհնէալ եկեալ անուամբ Տեսնն,
Ովսաննա ի բարձունս:

Այստեղ ավելորդ չենք գտնում դիտել, որ ըստ էության օրհներգը բո-
վանդակության ստանով ընդգրկում է Ա. Գրական երկու պատկերներ՝
փոխառված Եսայի Մարգարեի 6:3 և Մատթեոս Ավետարանչի 21:9 հու-
մարներից: Առաջինը՝ «Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեանց՝ լի է ամե-
նայն երկիր փառաբ նորա» և երկրորդը՝ «...օրհնէալ, որ գալ յանուն Տես-
նըն. օրհնութիւն ի բարձունս»: Դժվար չէ նկատել, որ գովքը կառուցվում
է ճժԷ: Սաղմոսի 25—26 համարների շուրջ. «...օրհնէալ, որ գալոցդ ես լս-

¹ Յ. վ. Գաթրնեան, Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 372:

ձևին: Հայկական թարգմանության մեջ Եսայիի Մարգարեության դեպքում գործածվում է «սուր զօրութեանց» ոճը, իսկ Հայտնության դեպքում՝ «սուր ամենակալ» արտահայտությունը:

Եսայիի Մարգարեության մեջ երեքսրբյան երգը երգում են սերոբեք և ոչ թե քերովբեք: Երեքսրբյան երգի հեղինակը այստեղ անմիջապես հետևում է Հայտնության 4:8 համարին՝ ճիշտ ենթադրումով, որ հեղինակի չորս կենդանակերպերը սերտորեն առնչվում են Եզեկիել մարգարեի տեսիլքի չորս կենդանիների հետ (Եզեկիել Ա), որոնց և իր հերթին նույնացնում է Եզեկիելի Մարգարեության Ժ գլխի «քերովբեիցն» հետ: Հետաքրքրական է նշել, որ հրեական պաշտամունքային գրականության մեջ Եսայիի Մարգարեության 6:3 համարները մասնավորաբար մեկնվում են Եզեկիելի Մարգարեության «Օրհնեալ են փառք տեսուն ի տեղոջէ իւրմէ»⁵ հատվածով (3:12):

Թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան պաշտամունքային-աղոթքային գովերբեր երգվում են երկնքում «սրօթեական ձայնիվ կամ հրեշտակային ձայնիվ»: Ուստի հոգևոր երգերում գովքը կամ աղոթքը երգվում է ըստ Սուրբ Հովհաննես Ոսկեբերանի վկայության. «... հազարք հազարաց հրեշտակապետք եւ բիրք բիրոց հրեշտակք», որը տեսականորեն հիշեցնում է Դանիել մարգարեի 7:10 համարի գեղարվեստա-արտահայտչական ոճը: Քրիստոնյաների համար արարողության ժամանակ կատարվող հիմներգերը երկնքում հրեշտակների՝ Աստծուն ուղղված երգաքանության արտացոլումներն են:

Եսայի Մարգարեի Տեսիլքի նշանակությունը

Այսպիսով գտնում ենք, որ գովքի բուն նյութը հիմնականում միավորում է տարրեր Եսայի 6:3, Հայտնություն 4:8 և Դանիել 7:10 գրքերից: Այս հանգամանքը շատ կարևոր է հաև մի այլ պատճառով: Գովքի Եսայի մարգարեից վերցված տարրը հաստատապես, իսկ Հայտնության գրքի վկայակոչումը ենթադրաբար հաստատում են, որ հիմներգը ուղղված է Քրիստոսին⁶, և ոչ թե Հոր Աստծուն կամ Ա. Երրորդության: Բայց, նախքան այս խնդրին դառնալը, դեռևս պետք է անդրադառնալ Եսայի մարգարեի տեսիլքի գեղարվեստական-գաղափարական բանաձևային տարրերին, որը, կարծում ենք, բացատրելու է սրբապատկան կիրառական նշանակությունը Պատարագի մեջ:

Մարգարեի տեսիլքը տաճարի մեջ պարունակում է երեք պատկեր մեկ շրջանակի մեջ: Առաջին հերթին՝ մարգարեն խոստովանում է իր անարժանությունը. «Վալ է ինձ՝ ես այր տառապեալ գիարդ կա՛նս ու՛ացալ, զի մարդ եմ՝ եւ պիղծ շրթունա ունիմ»: Երկրորդ՝ ի պատասխան մարգարեի ցայտուն խոստովանանքին սերովբեներից մեկը, որ «ձեռն իւրում ունէր կայծակն», մոտեցնում է մարգարեի շրթունքներին և հայտարարում. «Հանցէ զանօրէնութիւնս քո եւ զմեղս քո սրբեացէ ի քե՛ն»: Վերջավորություն՝

⁵ E. Werner, «The genesis of the liturgical Sanctus», in Essays presented to Egon Wellesz, ed. J. Westrup (Oxford 1966), pp. 19—23. Քրիստոնեական ծիսական գրականության մեջ շատ հազվադեպ են այն տեքստերը, որտեղ Եզեկիել 3:12 և Եսայի 6:3 համարները համադրվում են:

⁶ Հին Յորդանանից տարբերակի մեջ Դանիել մարգարեի ի հիմնադրոյն նույնացվում է Որդի Մարդու հետ Դանիել 7:4: Հին մատենագիրներ այս բնագրին հետևելով ի հիմնադրոյն տիրուհին վերագրել են Քրիստոսաբանական նշանակություն:

լալում է առաքելության կոչը՝ «Ձո՞ւ՝ առաքեցից», և մարգարեն պատասխանում է՝ «առաքեա զիս»: Տեսիլքը արտացոլում է հուզական տարրողությամբ արդյունքների գագաթնակետ՝ երկյուղ, զարմանք, զղջում, խոստովանանք, որին փոխարինում են՝ սրբացում, թողություն և առաքելության ստանձնում: Այս ընդդիմակաց՝ աղոթքային գագաթնակետերը իրենց հաջորդականությամբ, բրոնց կրկին կվերադառնանք քիչ հետո, այստեղ միայն բավական է շեշտել, որ աստվածաշնչական այս պատկերը հատուկ մթնոլորտ է ստեղծում Ս. Պատարագի սրբաասացության համար: Պաշտամունքային առումով, սկսած չորրորդ դարից, շատ մեկնություններում շիկացած քարածուխը, որ հրեշտակը մոտեցնում է մարգարեի շրթունքներին, համարվում էր խորհրդանշյալ սրբացված հացի: Նման մեկնության առաջին անգամ հանդիպում ենք Ս. Եփրեմ Ասորի հայրապետի (+373) հարուստ գրական ժառանգության մեջ: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում վաղ շրջանի հայերի մեկնությունները՝ նվիրված Եսայիի Մարգարեության, որտեղ սուրբ հայրերը մարգարեի տեսիլքի մեջ նկատում են ալլաբանական զուգորդում՝ Քրիստոսի մարդեղության խորհրդի երկու տարրեր՝ ճանապարհով: Ինչո՞ւ, հարցնում են հայրերը, սուրբ գրական տեքստը խոսում է «լի է ամենայն երկիր» Աստուծո փառքով: Ակներև է, որ երկինքը «լի է Աստուծո» փառքով, իսկ ամելացնել, որ այդ փառքը առկա է նաև երկրի վրա, դա արդեն ներթափումն է ապագային տեղի ունենալիք, աստվածհայտնության, այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղության: Ուրիշներ մարդեղության փոխաբերություն են տեսնում երեք անգամ կրկնվող «սուրբ» հոգևոր մակդիրի մեջ, որը սուրբ հայրերը ընկալում են որպես ակնարկություն Ս. Երրորդության, որը հիմնավոր կերպով դրսևորվեց Քրիստոսի Մկրտության դրվագի⁷ մեջ:

Ո՞ւմ է սրբաասացությունը ուղղված

Պարզորոշ նկատելի է, որ սուրբ հայրերի Եսայի մարգարեի տեսիլին տված աստվածաբանական բովանդակությունը որոշակիորեն ազդել է Ս. Պատարագի զարգացման վրա: Արևելյան և արևմտյան շատ պատարագներում ենթադրված փոխաբերությունը երեք անգամ «սուրբ» անվանումի Սուրբ Երրորդության հետ⁸ արտահայտվում է գովքին անմիջապես հաջորդող աղոթքի մեջ: Սակայն ուշագրավ է, որ կան որոշ արևելյան գրիչության նախերգանքներ, որոնց մեջ հիմներգը վերաբերում է միայն Հորը⁹ և կամ Որդուն¹⁰: Այս երկրորդ մեկնաբանությունը սկզբունքով հետաքրքրա-

⁷ Թեոդոր Մոպսուեստացին իր Եսայի Մարգարեության նվիրած մեկնության մեջ բացատրում է, որ երեք անգամ կրկնվող «սուրբ» բառը խորհրդանշան է Ս. Երրորդության, իսկ «Տե՛ր Սաբաուր» անվանումը բացահայտում է Աստվածության մի բնությունը:

⁸ Սրբաասացությունը ներկայացնող աղոթքը ուղղված է Հոր Աստծուն, բայց մի շարք արևելյան տեքստերում այն հասցեագրված է Ս. Երրորդության: Տես նաև Յ. Վ. Գաբրիելան, Սրբազան Պատարագամատուցը Շալոց, էջ. 393, 440, 489:

⁹ Այս մեկնությունը շատ հին է և բխում է Որոգինես հայրապետի Եսայի 6:3 համարին տված մեկնությունից, որտեղ երկու սերովքները ներկայացուցիչներն են Քրիստոսի և Ս. Հոգու: Տես G. Kretschmar, Studien zur frühchristlichen Trinitätstheologie (Tübingen 1956), pp. 62—82.

¹⁰ Տես Richard Hugh Connolly & H. W. Codrington, Two Commentaries on the Jacobite Liturgy, by George..., and Moses Bar Kephä: together with the Syriac Anaphora of St. James and a document entitled The Book of Life. Texts and English translation (London 1913), p. 49.

կան է ոչ միայն նկատի ունենալով օրհնությունը, որ ամբողջությամբ վերաբերում է Որդուն, այլ որ լույս է սփռում երկու այլ ներբողների վրա, որոնք գաղափարական և կերտվածքի առումով հետևում են Եսայիի Մարգարեության երեքսրբյան հիմներգի ոճին. և երկուսն էլ կարող են ուղղված լինել կա՛մ Ս. Երրորդության և կա՛մ Որդուն: Խոսքը Երգ Երեքսրբենի մասին է, որը «Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր, սուրբ և անմահ» բառերով երգվում է բյուզանդական և արևելյան պատարագներում ընթերցումներից առաջ, և երկրորդը՝ պատարագիչի աղոթքը սուրբ հաղորդությունից առաջ սկիհի բարձրացումի պահով «ի արքայութիւն արքոց» մաղթանքն է:

Երգ Երեքսրբենի

Երգ Երեքսրբենիի շուրջ արծարծված դավանաբանական վեճերը, ուղղված Ս. Երրորդության թե Քրիստոսին, զգացական և վիճելի հարց դարձավ հինգից մինչև ութերորդ դար: Հետագայի հայեցողությամբ հիմա կարող ենք տեսնել, թե ինչպես այլ աստվածաբանական վիճաբանությունների նմանողությամբ այստեղ ևս վեճը արդյունք էր հակառակորդի կեցվածքի կամակոր և սխալ մեկնաբանության:

Երգ Երեքսրբենիի ծագումը պարզ չէ¹¹: Հնագույն հիշատակումը կապված է Քաղբեղունի ժողովի հետ, 451 թվականին, երբ շատ հավանական է, դեռ նոր էր ներառվել պաշտամունքային գրականության մեջ: Համաձայն մի ավանդության, երգի բառերը մի հրեշտակ հայտնել էր Պրոդոս պատրիարքին 430-ական թվականներին, Կ. Պոլսում տեղի ունեցած մի շարք երկրաշարժների միջոցին: Ըստ մի այլ ավանդության, երգի բառերը մի հրեշտակ հայտնել էր Հովսեփ Արիմաթացուն (Հին արարողական կանոնների համաձայն, «Սուրբ Աստված» երգը երգվում էր միայն Ավագ Ուրբաթ օրվա պատարագին): Վեցերորդ դարի մի հեղինակ հորինվածքը համարում է համադրումը Եսայիի Մարգարեության 6:3 համարի և Սաղմոս 41:2 «Աստուած ծարաի է անձն իմ առ քեզ, Աստուած հզօր ես կենդանի», այսինքն՝ անմահ:

Երգի ծագման և ձևավորման ակունքների շուրջ եղած տարակարծիքները գալիս են փաստելու, որ աշխարհագրականորեն իրարից տարբեր միջավայրեր ունեին իրարից տարբեր կարծիքներ Երգի հորինման և կիրառման վերաբերյալ: Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի և Արևմուտքի շրջանակներում այն ընդունվում էր որպես օրհներգություն՝ հասցեագրված Ս. Երրորդության, մինչդեռ Ասորիքում և Եգիպտոսում ու Փոքր Ասիայի որոշ շրջաններում այն կիրառվում էր որպես գովերգում՝ ուղղված Քրիստոսին¹²: Հավելումը, որ Պետրոս Անտիոքի Պատրիարքը (+488) կատարեց «որ խաչեցաւ վասն մեր» քրիստոսաբանական մի տեսակետ պարտադրելու նկա-

¹¹ Աղբյուրների պատմության և քննության համար տես. J. M. Hanssens, *Institutiones Liturgicae de Ritibus Orientalibus III* (Rome 1932), pp. 91—156. J. Mateos, *La célébration de la Parole dans la liturgie byzantine*, *Orientalia Christiana Analecta* 191 (1971), pp. 91—126.

¹² Խնդիրը գուտ աշխարհագրական բնույթ ուներ և այս պարզ երևում է այն իրողությամբ, որ քաղբեղունական հայեցակետը պաշտպանող տեքստեր ունեն քրիստոսաբանական մեկնություն: Տես V. S. Janeras, «Les byzantines et le trisagion christologique», *Miscellanea Liturgica G. Lercaro II* (Rome 1967), pp. 469—99.

ատումով, մշտապես բարդացրեց կացությունը, հատկապես նրանց համար, ովքեր խորշում էին հայրա-սպան (theopaschite) տերմիններ կիրառելուց: Ծառ հավանական է, որ որովհետև Կ. Պոլիսը դավանաբանական հակադրությունների մեջ համարվեց պաշտպանը Քաղքեղոնական ուղղափառության արևելքում, իսկ Ասորիքը ներկայացնում էր հակաքաղքեղոնական հաջացքների պաշտպանը իր «մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ» ուսմունքով, այն հակադրությունը, որ սկզբնական շրջանում պարզ աշխարհագրական տարբերություն էր համարվում, վերածվեց դավանաբանական-եկեղեցական լարվածության, երբ «Սուրբ Աստված» գովքին վերադարձված Ս. Երրորդության մեկնաբանումը դիտվեց որպես Քաղքեղոնական գաղափարախոսության խորհրդանիշը:

Դարերի ընթացքում ստեղծված հսկայական ընդդիմախոսական գրականության միջից բավարար ենք գտնում նշել երկու զվարճալի դեպքեր: Անտիոքի մեջ մեկին հաջողվում է իր թոթափին վարժեցնել երեքսրբենի երգը կրկնել «որ խաչեցաւ վասն մեր» հավելումով: Այս բարեմասնությունը շատ կարճ միջոցում սկսվեց դիտվել որպես փաստ տեքստի վավերականության, և այնուհետև ասորի գրող Իսահակ Անտիոքացին երկարաշունչ մի ներքող է նվիրում սույն նյութին:

Իսկ վեցերորդ դարից կրոնական գրականության մեջ Քրիստոսի հետ խաչված երկու ավագակներին տրվում են անուններ: Մեկին տրվում է **Դեմաս** անվանումը՝ որպես հեգնանք «Սուրբ Աստված» երգին ավելացված «որ խաչեցար վասն մեր» բացատրության¹³:

Ներքողին նվիրված ծավալուն մեկնողական գրականության ուսումնասիրությունը ապացուցում է, որ Երգ Երեքսրբենիի Քրիստոսաբանական հասկացությունը ավելի վաղ է, քան Ս. Երրորդության, և երգի սկզբնական բնօրրանը խաչելության դեպքն էր: «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօգօր, սուրբ եւ անմահ» բառերը դավանախոսական բանաձևում է Քրիստոսի աստվածային բնության, հօգորության և անմահության ասորոգելիներով հենց այն պահին, երբ թվում է, թե նման բնորոշումներ բացարձակապես ավելորդ են: «Սուրբ եւ անմահ» բառերը մասնավորապես, հատուկ դրամատիկ լարվածությամբ և ամբողջ հորինվածքով, արժեք ունի միայն քրիստոսաբանական կադապարում: Իսկ այն Պատարագներում, ինչպես Բուզանդական, որտեղ «Ս. Աստուած» երգը ուղղված է Ս. Երրորդության, այդ պարագային «անմահ» բնութագրումը կվերաբերի ողջ Ս. Երրորդության և ոչ թե ի մասնավորի Ս. Հոգուն:

Այս վերջին տասնամյակի ընթացքին գտնվել են բազմաթիվ արժեքավոր պատմիկներ, որոնց բանասիրական և տեքստաբանական վերլուծությունները հաստատում են, որ Եսայիի տեսիլին երլակ սուրբ կանչը ներառում էր քրիստոսաբանական մեկնություն, որը և տարածվում է սրբաբացության վրա: Այս առումով առանձնապես արժեքավոր է վերջերս հրապարակված մի պատմիկ՝ գրված պապիրոսի վրա, թվագրված երրորդ կամ չորրորդ դարից: Խնդրո ստարկա տեքստը ասում է¹⁴.

¹³ Սևերոս (ճառ 125. *Patrologia Orientalis* 29, p. 250) հիշում է անունը Դեմաս ձևով և բացատրում է որպես թե ծագում է դի հոմասս (եղբ համար) ոճից: 6-րդ դարում հեմաս և հոմասս բառերը արդեն նույնահնչյուն բառեր էին, ինչպես ժամանակակից հունարենում:

¹⁴ Տեքստը հրատարակված է K. Treu, «Christliche Papyri iv» *Archiv für Papyrusforschung* 23 (1974), p. 381.

«Սուրբ, սուրբ, [սուրբ է նա, ով] նստում է
աջ կողմը Հօր»:

Հրապարակվել են բազմաթիվ ծիսագիտական նշանակություն ունեցող պատարիկներ՝ գրված հունարեն լեզվով, որոնք պարունակում են «Սուրբ Աստված» երգի ստավել ընդարձակված տեքստը, որոնցում հետևողականորեն երգին տրվում է քրիստոսաբանական նշանակություն: Այս պատարիկները գիտնականներն անկասկած վերագրում են հինգից-յոթերորդ դարերին¹⁵: Օհա մի օրինակ, որտեղ ինքնահատուկ նկատառումներով Քրիստոսի կյանքի զանազան դրվագների հիշատակումը վերապատմվում է.

Նա, որ ստեղծեց ամեն ինչ,
Աստված, Բանը, հանգչում է մսուրի մեջ,
ծնված սուրբ կույսից:

— Սուրբ Աստուած,
ում Հովհաննես տեսավ Հորդանան գետի մեջ
երկնքից իջած,
այնտեղ մկրտվելու նպատակով:

— Սուրբ եւ հօր:
Նա, ում Եբրայեցիները մատնեցին մահվան
Պիղատոսի օրով, հակառակ, որ Նա անմեղ էր,
հարություն առավ երրորդ օրը:

— Սուրբ եւ անմահ,
որին խաչեցին [մի երկրորդ ձեռագիր ունի], մարդացավ
մեզ համար, որպեսզի փրկի աշխարհը իր կամքով,
ողորմյա մեզ:

Ի սրբություն սրբոց

Դիտենք, որ Ս. Պատարագի մեջ Եսայիի Մարգարեության 6:3 համարի երրորդ գործածության հանդիպում ենք Բարձրացման աղոթքում (Պատարագամատոցք հայոց), իսկ արևելյան պատարագներում՝ բեկման գոհաբանական աղոթքներում¹⁶: Այստեղ ևս, ըստ էության, հանդիպում ենք հասկացության երկու սահմանումների. մեկը Ս. Երրորդության, մյուսը՝ քրիստոսաբանական: Նկատի ունենալով այն դառն հակադրությունը, որ ստեղծվեց «Սուրբ Աստված» երգի հորինվածքի շուրջ, զարմանալի է, որ այս պարագային Կ. Պոլսական կիրառությունը Եսայիի Մարգարեության 6:3 համարը առնչում է Որդուն, քանի որ դպրաց դասը պատարագիչի աղոթքին

¹⁵ Այս բնագիրը խմբագրել և հրատարակել է K. Treu *Novum Testamentum* 19 (1977), pp. 146—47. Նման տեքստերի հայտնաբերումը Եգիպտոսում մնում է անբացատրելի, քանի որ Սևերոս Անտիոքացին իր 125-րդ ճառի մեջ խոսված 518 թ. շեշտում է, որ Աղեքսանդրացիները, Եգիպտացիները և Լիբիացիները Ս. Աստուածը չեն կիրառում:

¹⁶ M. Arranz, «Le Sancta Sanctis dans la tradition liturgique des eglises», *Archiv für Liturgiewissenschaft* 15 (1973), pp. 31—67.

պատասխանում է երգելով. «Միայն սուրբ, միայն Տէր, Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Աստուծոյ հօր» ներքողյանը: Իսկ արևելյան ծեսերում, ինչպես նրշել ենք, ամենուրեք հորինվածքը որոշակի միտումով համարը աղերսում է Ս. Երրորդության¹⁷.

Միայն Հայր Սուրբ,
Միայն Որդին Սուրբ,
Միայն Հոգին Սուրբ:

Դարձյալ հաշտնի է, ինչպես վերը հշել ենք, նշմարված տարբերությունը հասկացության մեջ ունի աշխարհագրական և ոչ թե եկեղեցա-դավանաբանական ազդակներ: Երկու ընկալումներն էլ հին են և վավերական, և հենց այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր ծիսական ավանդույթ պահպանում է երկու մեկնաբանություններն էլ Եսայի 6:3 համարի Ս. Պատարագի տարբեր մատերում, նշանակում է, որ յուրաքանչյուր ավանդույթ ընդունում է վավերականությունը զույգ մեկնաբանումների:

Սույն տեքստի բնկությունը մեզ մի շատ կարևոր եզրակացության պետք է հանգեցնի ծիսագիտական բարենորոգման և միջեկեղեցական հարաբերությունների ոլորտում: Երբ ծիսական ավանդույթը բաժանվում է և ենթարկվում տարբեր խմբավորումների՝ հիմնական մի տեքստի տարբեր մեկնելու հիմքի պատճառով, ինչպես այս պարագային, կարելի է երկու մոտեցում ցուցաբերել: Մի կողմից կարելի է պնդել, որ միայն մեկ հասկացություն կարող է վավերական լինել, ուստի այլ տարբերակ բոլորովին դուրս պետք է մղել: Այլ խոսքով միատեսակությունը ոչ միայն բաղձալի է, այլ նաև պարտադրական: Դարեր շարունակ «Ս. Աստված» երգի շուրջ ստեղծված դավանաբանական վեճերը շարունակաբար այս անհանդուրժողական մտայնությամբ են մշակվել: Այս մոտեցումի բացասական և բայթայիչ հետևանքները բավական են համոզելու բոլորիս, որ նման կեցվածք որոշապես սխալ է: Եթե ճիշտ է այս տեսակետը, ուրեմն ընդունել, որ մի երևույթի վերաբերյալ կարող է լինել երկու համարժեք հասկացություններ, որոնք ոչ թե իրար հակառակ են, այլ լրացնում: Ավելացնենք, որ այս ըմբռնումը նկատելի է արեւելյան պատարագներում, որտեղ հիշված Եսայիի Մարգարեության 6:3 համարը կիրառվում է երկու մեկնաբանություններով, տարբեր դիտակետից: Այսպիսով, նույն ըմբռնումը պետք է դրսևորել դավանաբանական տարաձայնություններին, որ առաջացան Քաղքեղոնի ժողովի հետևանքով:

«Ի սրբութիւն Սրբոց»-ի նշանակությունը

Եվ, վերջապես, ժամանակն է դառնալ սրբաացության մի շարք հատուկ կետերին և դրանց նշանակության: Եսայիի Մարգարեության մեջ երեքսրբյան գովքը ուղղակիորեն համընկնում է աստվածհայտնության տեսիլին, Աստծո փառքի հայտնության երկրի վրա, և հատկանշական է, որ այն տեղի է ունենում Էմմանուելի գուշակումից առաջ (Եսայի 7): Սուրբ հայրերի ընկալմամբ նման տիպի աստվածհայտնություններից գերագույնը մարդեղության խորհուրդն է, որը ընդմիջտ կրկնվում է ամեն մի Սուրբ Պատարագի մատուցման միջոցին, երբ Քրիստոս ներկայանում է հավատացյալներին հացի և գինու միջոցով: Ուստի պատշաճ է, որ պաշտամունքին մասնակցողները գերբնական ուժի ներկայությունը բոջունում են ընդ հրեշտակս և իրենց

ցնծությունը և աղոթքը հայտնում «ես ընդ սերտքեան եւ ընդ քերորէան միաձայն սրբասացութեամբ յօրինել նուագս եւ համարձակապէս գոչելով աղաղակել ընդ նոսին եւ ասել»:

Ս. Գրքում սրբությունը Աստծո բնության հասկանիչներից մեկն է, և բանի որ աստվածաշնչային հասկացողությամբ սրբությունը ընկալվում է որպէս խորհրդանիշ բաժանումի, հիմներգի «Սուրբ է տէր Սաքաւով», նաև մի տեսակ հաստատական գնահատական է Աստծո բաժանումի կամ գերբնայնության, «փառք»-ը մյուս կողմից այն հատկությունն է, որ ընկերակցում է Աստծուն, երբ նա իրեն հայտնում է մարդկության:

Սուրբ Պատարագի մէջ այս հարաժամ շարժումը աստվածայինից դնւի մարդկայինը և մարդկայինից դնւի աստվածայինը մշտապէս ընդգծված է, և երկու եզրերի հանդիպման կետը Քրիստոսն է: Պաշտող-պաշտվող տարբերն իրար հետ հարաբերության մէջ են մտնում «ի մէջ Քրիստոսի» բարեխոսությամբ Ս. Հոգու, սուրբ սեղանին ընծայաբերած երկրային բարիքների ընդունման շնորհիվ ու Աստուծո ստեղծագործության կենդանի մասնակցությամբ—հացը, որ պատրաստում ենք Աստծո շնորհած ցորենից, և գինին, որ պատրաստում ենք խաղողից: Հայ միջնադարյան գերբողական գրականության մէջ նման ցանկություն, չբավարարվել մեղքերից ազատվելու, հոգով մաքրագործվելու, արծարծում են մարդկային բաղձանքը շաղախվելու Աստուծո և իր ստեղծագործության հետ: Գրիգոր Սկեռացին Ներսէս Լամբրոնացուն նկիրված ներբողի մէջ գրում է. «... Հայր սուրբ և բախանայապետ, ընկալ սիրողապէս և անարգամեծար կամօք գերախայրիս ինոյ կալոյ և հընձանի, թէ և յոժ ի վերջին յարժանաորութենէ քումդ փառաց ընդունակութեան շտեմարանի ... յերկրաւորացս եկելեցոյ՝ յեկելեցիդ անդրակաց...»¹⁷:

Մինչդեռ Վարդան Անեցին (Ժ—ԺԱ յր.) աստվածության կառքին նրվիրած իր ներբողում խնդրում է. «Պահել զիս պատարագելի անձամբ ի լուծ սիրոյ Յիսուսի՝ միշտ և յարժամ»¹⁸:

Սրբացման պահին հացը և գինին ոչ միայն մուտք են գործում Աստուծո սրբության ոլորտը, այլ նաև ձեռք են բերում աստվածհայտչական դեր, դառնում «աստուածընկալ եւ պայծառացեալ սուրբ» նշաններ: Նույն եղանակով՝ հաղորդության պահին հետադարձվում է այն, ինչ դարձել է «սուրբ եւ աստուածընկալ», այսինքն միացած Քրիստոսին, պաշտվողը վերադարձվում է պաշտողին՝ սրբացնելով ստացողին:

Դառնալով սրբասացության տեքստին և դրա ոլորտին, Նսայիի Մարգարեության մէջ (6:3) հակիրճ ձևակերպմամբ, բաց բանաստեղծական ներշնչանքով իրաք հաջորդում են զգացմունքների մի շարան, որ սկսում է վաղով ի տես Աստվածային սրբության հայտնության, որին հաջորդում է մարդկային հարաբերությունների պատկերմամբ զգացումը անարժանության, ապա թողության և սրբացման և հանգում առաքելության կոչին: Նույն այս հիմնավոր զգացմունքներն են կազմում կիզակետը սուրբ պատարագի: Հաղորդությունը շնորհում է թե՛ թողություն և թե՛ սրբացում, որից հետո մենք եւ, մասնակիցներս, առաքվում ենք արտաքին աշխարհ որպէս առաքյալներ, որպէս «մաքրիչ ամենայն աշխարհի»: Որով, սրբասացությունը սրանչէի նախամուտք է սուրբ հաղորդության արարողության, երբ պաշտողները

¹⁷ Սոփերք Հայկականք, Հտ. ԺԵ: Վենետիկ 1854:

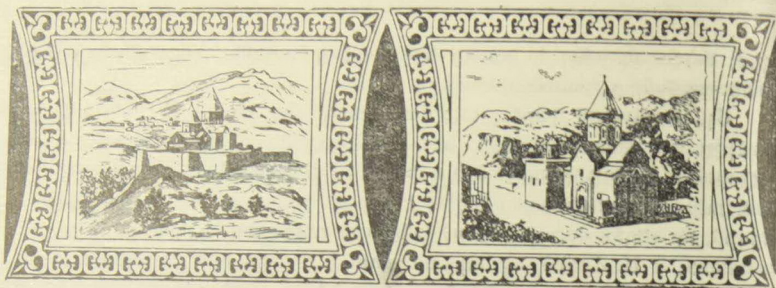
¹⁸ Սաստոր Մնացականյան, Անիի բանաստեղծ Վարդան Անեցին և նրա ներբողը, Բանբեր Մատենադարանի 10 1971, էջ 261—294:

«ընդ մուտս մտանել եւ արոց հրեշտակաց եւ լինել պաշտօնակից մեզ եւ փառաբանակից քում»:

Այս հոդվածով փորձել ենք հաստատել մեզ համար կարևոր այն հատկանիշը, որ քրիստոնեական շատ ավանդություններում սրբաանցության գովքը ուղղված է Ս. Երրորդության և որոշակիորեն կիրառվում է պատարագի այն հանգրվանին, ուր բացահայտվում է Հոր դերը որպես սկիզբը սրբացման, Ս. Որդին, որ «եղեր մարդ» և ինքն իրեն «մատուցանես եւ մատչիս եւ ընդունիս եւ տաս», և Ս. Հոգին, որ տրամադրում է միջոցը մեր սրբացման: Գործողության այս բնավորությունը համընկնում է Ս. Երրորդության եռանկյունաչին փոխհարաբերության: Նման համագործակցության նախատիպը տեսնում ենք Քրիստոսի մկրտության երևույթի մեջ, որտեղ Հայրը ներկայանում է որպես օծողը, Որդին՝ օծյալը, և Ս. Հոգին՝ դրոշմողը: Այսպիսով աստվածահայտության «ծածկեալ խորհուրդը» դառնում է հրապարակային: Մենք էլ մեր մկրտության ընթացքին դառնում ենք «օծյալներ» կամ «որդիք Աստուծոյ և ժառանգակից հօրն երկնատրի»:

ԴԿ. Տ. ՆԵՐՍԵՍ ԱՎԱԳ ՔԶՆ. ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ
Բրիտանական Գրադարան
Լոնդոն

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

«... Էր Անի բազմամբոխ քաղաքն լցնալ
բիր բիրուց արանց և կանանց, ծերոց և
տղայոց, որ հիացումն արկաներ տեսողացն
... և լայնմ աւուր հազար ու մէկ եկեղեցի ի
պատարագի կայր ի յԱնի»

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, ԺԲ դար

Միջնադարյան Հայաստանի Աշխատարար մայրաքաղաք Անին շուրջ մեկ ու կես դար է, ինչ իր վրա է գրավել թե՛ հայ և թե՛ օտար բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությունը, որի արդյունքում ստեղծվել է անբազիտական պատկերների գրականություն: Դրա մեջ Աշխատարարից մաս են կազմում հատկապես քաղաքի ճարտարապետությանը, այդ թվում՝ առաջին հերթին եկեղեցական ճարտարապետությանը նվիրված հետազոտությունները¹: Դեռևս քաղաքի պեղումներից առաջ, բայց առավել՝ պեղումների շրջանում (1892—1917) և հետագայում, Անիի եկեղեցիները դարձան համակողմանի գիտական ուսումնասիրության առարկա: Քաղաքի համայնապատկերի վրա երևացող մի քանի կանգուն կառույցներից բացի, Ն. Մադի գլխավորած պեղումները երևան հանեցին բազմաթիվ նոր ուշագրավ եկեղեցական շինու-

¹ Անին և նրա եկեղեցիներին վերաբերող բնութագրական գրականությունից նշում ենք միայն մի քանի հիմնական աշխատություններ. **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, **Թ. Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, Երևան, 1942, հ. Բ, Երևան, 1948, **Վ. Հարությունյան**, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, Դիվան հայ վիմագրության, ար. Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, **Օրբելի** **И.**, Краткий путеводитель по городу Ани, СПб., 1910, **Առյուծ** **И.** Избранные труды. Ереван, 1963 (մեր հղումները կատարված են այդ հրատարակությունից), տես նաև **«Անի»**, 1992, № 2, **Н. Марр**, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища. Л.—М., 1934, **Д. Кипшидзе**, Пещеры Ани, Ереван, 1972, **Ani (Documents of Armenian architecture, No. 12)**, Milano, 1984 և այլն:

հու ավարտած Մայր տաճարը (Մեծ Կաթողիկեն), Գագիկ Ա-ի հիմնած Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) հսկա եկեղեցին և Ս. Գևորգ վկայարանը՝ Հոռոմոտում, Հովհաննես Սմբատի կառուցած Ս. Հովհաննես եկեղեցին (ընդարձակ գավիթով) դարձյալ Հոռոմոտում:

Եկեղեցաշինարար ազնվականության մեջ հատկապես մեծ է Պահլավունյաց տան ներդրումը: Աբուղամրի որդի Գրիգոր Պահլավունին (Ժ դար) կառուցել է Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցին, նրա տիկնոջն է վերագրվում Ս. Հակոբ (Ծուշան Պահլավունու) եկեղեցու կառուցումը: Այս բարեպաշտ ամուսինների բազում առաքինությունների ու նաև եկեղեցաշինական գործունեության մասին ուշագրավ վկայություն է պահպանվել նրանց համբավավոր թոռներից մեկի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերում⁴:

Պակաս գործունյա չէր Գրիգոր Պահլավունու որդին՝ Աբլղարիք մարգապանը, որը 1036 թ. Անիում հիմնել է Ս. Փրկիչ եկեղեցին, իսկ հոր կառուցած եկեղեցու մոտ՝ Ս. Ստեփանոս և Ս. Քրիստափոր մատուռները (1040 թ.), նվիրատվություններ կատարել Ս. Հակոբ (Ծուշան Պահլավունու) եկեղեցուն և այլն⁵: Գրիգորի որդիներից մյուսը՝ քաջակորով Վահրամ սպարապետը, հիմնադրել է Մարմաշենի վանքը:

Պահլավունիներին է վերագրվում նաև Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու կառուցումը: Այս ազնվականական տնից էր Սիթի իշխանուհին, որը նորոգել է քաղաքի Ս. Սարգիս (Սիթի Պահլավունու) եկեղեցին ԺԳ դարի սկզբներին: Հիշյալ շրջանում Պահլավունիներն էին զբաղեցնում Անիի եպիսկոպոսական Աթոռը:

Բագրատունյաց Անիում ազնվականական տոհմական եկեղեցիներ են կառուցել նաև ուրիշները, բայց ցավոք սկզբնաղբյուրները չեն պահպանել նրանց անունները: Օրինակ, այսպես կոչված «Ծախմատային» եկեղեցու պատի մեջ օգտագործված ավելի հին եկեղեցու քարերի վրա եղած շինարարական արձանագրությունում չի պահպանվել կառուցողի անունը, բայց, դատելով արձանագրության ոճից ու մանրամասներից, վերջինս ազնվականական ծագում ունեցող մեկն էր⁶:

ԺԳ դարի սկզբներին Անիի Ներքին բերդում Աստվածածինն նվիրված եկեղեցի է կառուցել Զաքարե ամիրսպասալարը: Վերջինս ընդհանրապես շատ մեծ նպաստ է բերել հայ եկեղեցաշինությանը: Պատահական չէ, որ «Պատմություն քաղաքին յԱնույ» երկի անանուն հեղինակը գրում է, թե Զա-

⁴ Մագիստրոսը Գրիգորի ու նրա Ծուշան տիկնոջ մասին գրում է. «Նոքա իսկ կենդանի վկայք հանձն Աստուծոյ... որ և յիրեանց իսկ կենցաղավարութեանն ամենայն բարեգործութեամբ կատարեալ և մաքրական վարութ... մինչ ընդ նոսա ոչ վանս այսպիսի և մայրաքաղաքս և ոչ ուսումնասիրութիւնս և ոչ ազատութիւնս քահանայական և ոչ շինութիւնս եկեղեցեաց. քանզի տոքս արծարծեցին զկարգ և զօրէնսդութիւնս մեծին Սահակայ... և զվանս նորագոյնս շինեալ բազումս և զաւերեալսն նորոգեալ և այս անթիւս...»: Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 42—43:

⁵ Դիվան..., էջ 33, 49: Ս. Փրկիչ և Ս. Հակոբ (Ծուշան Պահլավունու) եկեղեցիների երկու արձանագրություններ վկայում են, որ Աբլղարիքն էր տնօրինում Պահլավունյաց տան եկեղեցիները այս կամ այն քահանայական տանը հանձնելու գործը (Անի քաղաքի հոգևորականությունը, «Էջմիածին» 1994, Բ, էջ 56): Աբլղարիքը երախտագիտությամբ է հիշվում Արթիկի մոտ գտնվող Պեմզաշեն (Մահմուդշույ) գյուղի եկեղեցու մոտոքքում Մարգիս կրոնավորի 1036 թ. կանգնեցրած խաչքարի արձանագրության մեջ, որից թ. Թորամանյանը, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 244):

⁶ Դիվան..., էջ 57:

Քաղաքային դասի ներկայացուցիչներին են սրտականեւ Անիի տոհմական եկեղեցիների մի մասը, որոնք երբեմն հիշվում են այդ տոհմերի անուններով (Խամբուշենց, Բեխենց, Գոգոնց): Անեցիներն են իրենց անդու աշխատանքով կերտել քաղաքի հարակից ձորերում եղած բազմաթիվ ժայռափոր եկեղեցիներն ու մատուռները:

Կասկածից վեր է, որ մեզ են հասել անեցի եկեղեցաշինարարների միայն մի փոքր մասի անունները: Անհամեմատ ավելի շատ եկեղեցիներին կատարված նվիրատվությունների հիշատակություններն ու նվիրատուների անունները, որոնք պահպանվել են վիմագիր արձանագրություններում և մասամբ՝ ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են **Անիի առաջին եկեղեցիները**:

Հնագիտական տվյալները վկայում են, որ բնակավայրի հնագույն մասը միջնաբերդն է ու նրանից հարավ՝ ժայռային հրվանդանի վրա գտնվող Ներքին բերդը (հետագայում կոչվել է Աղշկաբերդ): Հենց այս տարածքում են Անիի ամենավաղ եկեղեցիները: Դրանցից առաջինի հիմնադրումը ավանդաբար կապվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Վարդան Արևելացու մոտ պահպանված մի վկայություն ցույց է տալիս, որ Լուսավորչի անունն առնչվել է հատկապես Ներքին բերդի հետ (ըստ պատմիչի՝ «ասում են, թե» Լուսավորիչն է մկրտել այդ բերդում ամրացած մի համառ իշխանի)¹⁷: Իսկ ահա Ներքին բերդում գտնում ենք այս մասին եղած երկրորդ վկայությունը: Խոսքը վերաբերում է ԺԳ դարի սկզբներին Չաքարե ամիրսպասալարի այստեղ հիմնադրած Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրությանը, ուր Անիի նոր տերը հայտնում է. «... կանգնեցի զարձանս վիմարդեան գմայրս լուսոյ զՍուրբ Կաթող[իկէն]... ի մենաստանս մերձ առ Էկեղեցե[ան], շինեալ ի Լուսաւորչէն մերմէ Սրբոյն Գրիգ[որի]...»¹⁸: Ներքին բերդում Ս. Աստվածածին եկեղեցուց բացի եղել է նաև Ս. Հովհաննէս Էկեղեցին (երբեմն այս երկուսը նույնացվում են)¹⁹, հավանաբար նաև կից մատուռներ և այս ամենը, ինչպես երևում է Չաքարեի արձանագրությունից, կազմել են մի մենաստան: Դժվար է ասել, Լուսավորչի հիմնած եկեղեցի ասելով արձանագրողները որոշակիորեն որ եկեղեցին են նկատի ունեցել, բայց փաստն այն է, որ Չաքարեի ժամանակ Անիի այս հնագույն քաղաքամասում Լուսավորչի ձեռքով հիմնված եկեղեցու գոյությունը կասկած չի հարուցել: Ինչ խոսք, որ Գրիգոր Լուսավորիչն իր հայրապետական ջրջագայությունների ժամանակ կարող էր լինել նաև Անիում, որ հեթանոսական սրբավայր կար: Չի բացառվում, որ այն ավերվել է հենց Լուսավորչի կողմից և տեղում խաչ է կանգնեցվել, որն էլ հիմք է դարձել ապագա եկեղեցու համար: Սակայն, մյուս կողմից, այս ամենը կարող է ժողովրդական ավանդության ծնունդ լինել՝ առաջացած հատկապես այն ժամանակ, երբ Անին դարձավ մայրաքաղաք՝ թագավորանիստ (961) և կաթողիկոսանիստ (992): Ամեն եղաբում, մի բան պարզ է, որ Անիում առանձնահատուկ վերաբեր-

¹⁷ Վարդան Արևելցի, էջ 118:

¹⁸ Դիվան..., էջ 58: Կ. Բաամաջյանը հիշյալ հատվածի թերի մասում վերականգնում է՝ «...մերձ առ Էկեղեցե[ան]...» (Կ. Բաամաջյան, Հայերեն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի և Մարմաշնիւ, Պարիս, 1931, էջ 42):

¹⁹ Գ. Սևոգյան, ճշվ. աշխ., էջ 412: Այն, որ Չաքարեի հիմնած եկեղեցին կոչվել է Ս. Աստվածածին, երևում է արձանագրության «գմայրս լուսոյ» արտահայտությունից (հիմն. Բագնայրի Ս. Աստվածածնի մի քանի արձանագրությունները, Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 184—185):

մունք է եղել Հայոց ազգային եկեղեցու հիմնադիր Գրիգոր Լուսավորչի նշանավոր մեծ աշակերտ Գրիգոր Գրիգորյանի (1853—1913) համարձակումը՝ իր անունը դնելու «Հայոց ազգային եկեղեցու» անունին (այդ անունով են կոչվել թե՛ արքայաճեղձը, թե՛ իշխանաճեղձը «Արքայաճեղձ» և թե՛ հարուստ քաղաքացիության կառուցած «Խաչատուր» և «Տիգրան Հոնենցի» շքեղ եկեղեցիները)։ Սակայն Ներքին բերդի մեմաստանը որևէ սկզբնաղբյուրում Լուսավորչի կամ Ս. Գրիգորի վանք չի կոչվում (այն «Ս. Գրիգոր վանք» է կոչում Հ. Օրբելին)²⁰։ Համեմատելիս Զաքարի արձանագրության մեջ խոսվում է Լուսավորչի հիմնած եկեղեցու և ոչ թե Լուսավորչի անունը կրող մեմաստանի մասին։ ԺԳ դարի Անիում «Ս. Գրիգորի վանք» է կոչվել Տիգրան Հոնենցի 1215 թ. կառուցած եկեղեցին՝ շրջակա կառույցներով²¹։

Պեղումների շրջանում ուսումնասիրված Անիի եկեղեցիների մեջ իրավամբ հնագույն է համարվել «Պալատական» կոչված եկեղեցին, որի մարտարապետական առանձնահատկություններն այն մերձեցնում են Է դարի կառույցներին։ Միանգամայն հնարավոր է, որ այդ եկեղեցին գոյություն ուներ դեռ Կամսարականների ժամանակ, իսկ հետագայում նոր Անին անցավ Բագրատունիներին, վերջիններս, միջնաբերդում կառուցելով իրենց ապարանքը, եկեղեցին ներստան պալատական համալիրի մեջ։

Իսկ ո՞րն էր քաղաքում Բագրատունիների հիմնած առաջին եկեղեցին։ 961 թ. Անին մայրաքաղաք հռչակող և նրա առաջին քաղաքային պարիսպը կառուցող Աշոտ Գ Ողորմածը (953—977), որի նախաձեռնությամբ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը Աղթամարից փոխադրվեց Ծիրակ (Սրգիհնա), նորահաստատ մայրաքաղաքում պետք է որ հենց ինքն առաջին խոշոր եկեղեցին կառուցեր։ Բայց որքան էլ տարօրինակ է, սկզբնաղբյուրներում ոչ մի նման վկայություն չենք գտնում։ Արքայի կինը՝ Խոսրովանուշ թագուհին էր, որ կառուցեց Հաղբատի և Սանահինի նշանավոր վանքերը²², ինքը՝ Աշոտը, լինելով շերմեռանդ քրիստոնյա, հայտնի էր բազմաթիվ բարեգործություններով, որի շնորհիվ Ողորմած մականունն է ստացել։ Նա հիմնովին նորոգել է Անիից այնքան հեռու գտնվող Ստեփանոս Նախավկայի վանքը (Մաղարդավանք)²³։ Հիշենք նաև, որ Աշոտին հաջորդած երեք թագավորները Անիում կամ Հոռոմոսում եկեղեցիներ են կառուցել։ Նման պամաններում Աշոտի համար միայն ասվում է, թե նա Անիի պարիսպների բուրգերի մեջ եկեղեցիներ կառուցեց²⁴, սակայն պարզ է, որ բուրգերի եկեղեցի-մատուռները չէին կարող մայրաքաղաքի եկեղեցական դեմքը բնորոշել։

²⁰ И. Орбели, Краткий путеводитель... с. III.

²¹ Հոնենցը շինարարական արձանագրության մեջ նշում է՝ «Հիենցի գլխաւո Սուրբ Գրիգորոյ» (Դիվան, էջ 63), իսկ քաղաքի հարավային գլխավոր դարպասի (Բագրատ Արքայունու կամ Սարգիս Ծիլենցի դուռ) մուտքից վեր գրված է՝ «Եւ Բագրատ ... Հիենցի ազդուոն, որ տանի ի վանն Սրբոյն Գրիգորի...» (Դիվան, էջ 8)։ Դարպասից անցնող ճակարակն իրոք ուղղվում է դեպի հյուսիս-արևելք՝ հասնելով մինչև Հոնենցի կառուցած վանքը։

²² Այս մասին հաղորդում են Սամուել Անեցին, Վարդան Արևելցին և այլք, իսկ առաջինը՝ Ստեփանոս Տարոնացի Աստղիկն է, որը սակայն թագուհու անունը չի տալիս, այլ գրում է, թե Հաղբատն ու Սանահինը շինվեցին «լատուրս» Աշոտի։ (Ստեփանոս Տարոնացի Աստղիկ, Պատմություն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 181)։

²³ Գ. Յովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 139, 654։

²⁴ Վարդան Արևելցի, էջ 122։

այդ ժամանակ էլ միջնաբերդից մինչև Սմբատաշեն պարիսպներն ընկած տարածքի միջնամասում հիմնադրվեց Մեծ Կաթողիկեն՝ Մայր տաճարը:

Անիի եկեղեցիների ուղեցույց քարտեզին ծանոթանալուց առաջ հարկ է անդրադառնալ ևս մի հարցի, եկեղեցիների անվանումների խնդրին:

Անիի եկեղեցիները հաճախ ըստ տոհմանունների են կոչվել դեռևս միջնադարում: Օրինակ, Բագնայի արձանագրություններից մեկում նվիրատու Խաչուրը գրում է, թե վանքին նվիրել է իր զանձագին տունը՝ «մատ ի յԱպողաճմենց Սուրբ Գրիգոր»³⁴: Մեկ այլ նվիրատու, դարձյալ Խաչուր անունով³⁵ 1221-ին Խծկոճքի վանքին է նվիրել Անիում գտնվող իր տները. «որ ընդդէմ Գոգոնց Սուրբ Սարգսի է»:

Անիի պեղումների ժամանակ երբ հայտնաբերված վիմագրերում որեէ եկեղեցու անունը պահպանված չի եղել, ուսումնասիրողները երբեմն պայմանական անուններ են օգտագործել (օրինակ, «Ծախմատային» եկեղեցի՝ ելնելով պատերի շարվածքի շախմատաձևությունից), ավելի հաճախ կիրառելով վիմագրերում եղած անձնանուններից մեկը (օրինակ՝ «Քարիմադինի», «Աբուխաննի», «Հոռոմ տիկնոջ», երբեմն էլ նույնանուն եկեղեցիները զանազանելու համար գործածել են լրացուցիչ անուններ՝ «Գազկաշեն», «Տիգրան Հոնենցի» և այլն): Դա որոշ դեպքերում շփոթությունների պատճառ է դարձել: Այս առումով հատկանշական է Ս. Գրիգոր (Խաչուրի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցին: 1892 թ. պեղումներից հայտնաբերված այդ որմնանկարազարդ ու քանդակազարդ եկեղեցին ճարտարապետության պատմաբանները սովորաբար կոչում են Բախտաղեկի եկեղեցի: Այդ անունը պահպանվել է եկեղեցու բեմի ճակատի մի անավարտ արձանագրության մեջ, որը հետևյալն է. «...աստուածաջան խորանիս յիշեսցիք ի սուրբ լաղաթս ձեր **զԽաչուր քահանա**, ծնողսն մեր, եւ **զՄլքանն** եւ զհարազատ եղբարքս **զՀայրապետս** եւ **զԺուսան** եւս եւ **զԲախտաղեկ** եւ **զ...**»: Ինչպես տեսնում ենք, Բախտաղեկն այստեղ շատ պատահական անուն է (ընդ որում՝ իզական անձնանուն)³⁶: Եկեղեցու բեմի անվանումը՝ Ս. Գրիգոր, պահպանվել է Ծախեր վարդապետի 1271 թ. նվիրատվական արձանագրության³⁷ մեջ, իսկ որպես լրացուցիչ անուն, թերևս ավելի տեղին է Խաչուրի անվան օգտագործումը (այդպես է արված վիմագրերի ժողովածուում)³⁸: Բաց, ցավոք, երկու լրացուցիչ անունների կիրառումն արդեն թյուրիմացությունների պատճառ է դարձել: Գ. Ուլոհաջանն, օրինակ, իր կազմած «Անիի եկեղեցիների համահավաք ցուցակում» նշելով ընդամենը 24 եկեղեցի, միևնույն Ս. Գրիգորը ներկայացնում է որպես երկու եկեղեցի՝ մեկ Բախտաղեկի, մեկ՝ Խաչուրի՝ անուններով³⁹, իսկ Թ. Հակոբյանը «անվանակոչության» շուրջ կամայական դատողություններ է անում⁴⁰:

³⁴ Ն. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

³⁵ Նույնանուն նվիրատուներ տարբեր մարդիկ են, առաջինի կն.2 անունը Տրիանց է, երկրորդինը՝ Ավագտիկին:

³⁶ Դիվան, Ա, էջ 61, հմմտ. Ն. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 173:

³⁷ Դիվան, Ա, էջ 60:

³⁸ Նույն տեղում:

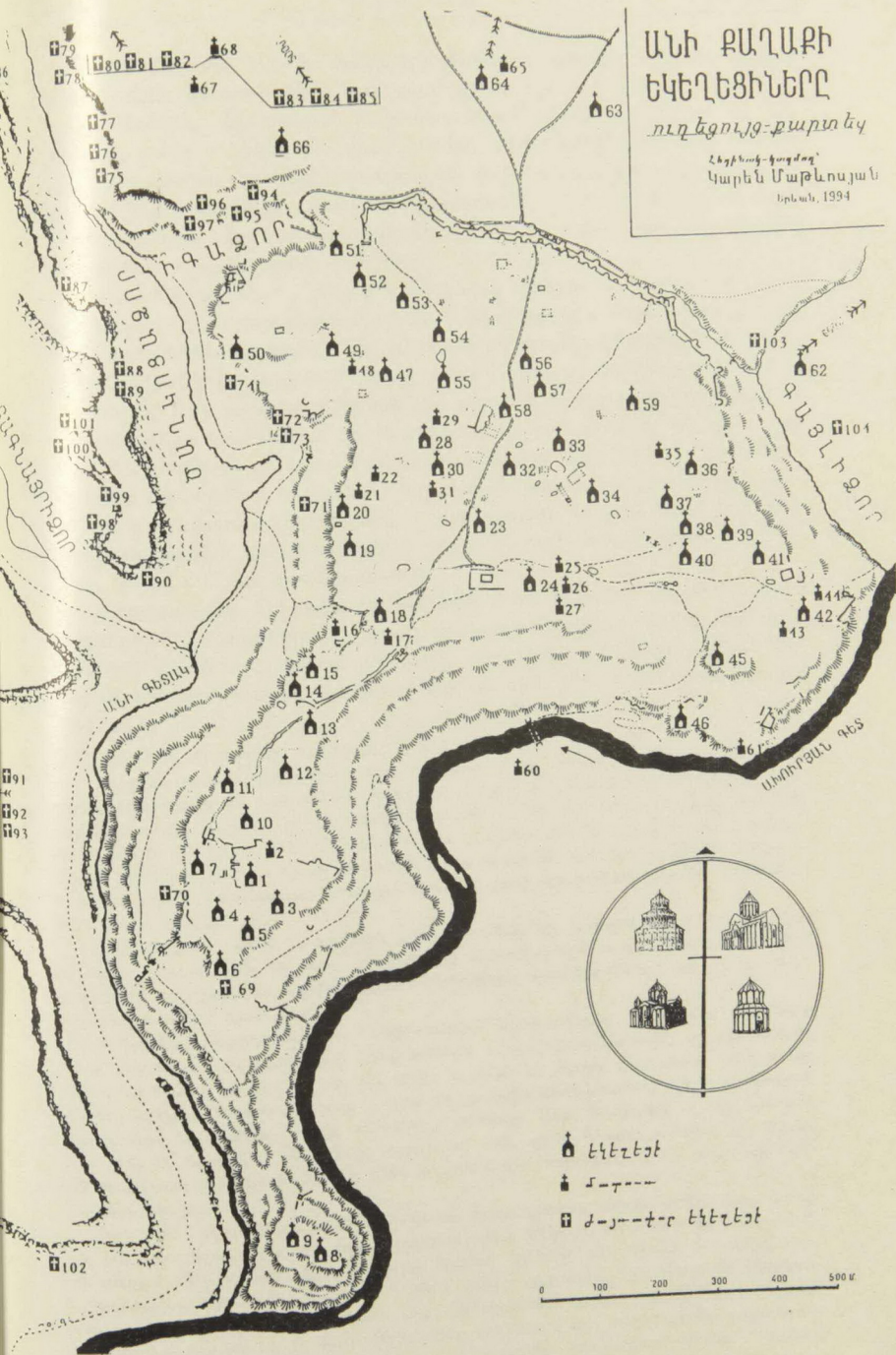
³⁹ Գ. Սևոհյան, նշվ. աշխ., էջ 414:

⁴⁰ Հեղինակը գրում է. «հուշարձանը մեզ հայտնի է երեք անունով՝ Ս. Գրիգոր, Խաչատուրի եկեղեցի և Բախտաղեկի եկեղեցի անուններով: Այն եղել է տոհմական եկեղեցի և մեր կարծիքով ամենից ընդունելի Բախտաղեկի եկեղեցի անունն է», Անիի պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1982, էջ 264—265: Ռուսերեն գրականությունից օգտված որոշ հեղինակներ եկեղեցին կոչում են «Բախտաղեկի» (Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 66):

ԱՆԻ ԲԱՂԱՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

ուղեցույց-քարտեզ

Հեղինակ-կազմող՝
Կարեն Մաթևոսյան
Երևան, 1994

տեղեկություններ (ծանոթագրությունները ևս աշխատել ենք չծանրաբեռնել): Եթե եկեղեցու հատակագիծը հայտնի է, ապա տեղեկությունների վերջում արվում է «Հտ.» նշումը:

ԱՆԻ ԲԱՂԱՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

(Բուն քաղաքի եկեղեցիները. Սմբատաշեն պարիսպներից ներս ընկած տա-
րածք)

- 1 (109ա) «ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ—Ծիմարարական արձանագրության համաձայն, կառուցել է Աբխաղոմ վարդապետը: Միանալ բազիլիկ է: Դատելով ճարտարապետական մանրամասներից, կառուցվել է Է դարում: Ստույգ անունը հայտնի չէ, թեև ուսումնասիրողները հաճախ Ս. Գևորգ կամ Ս. Սարգիս են կոչում¹: Հտ.:
- 2 (109ա) ՄԱՏՈՒՌ—Երկհարկանի է, կառուցված «Պալատական» եկեղեցու հյուսիսային պատին կից: Ուշ շրջանի (ԺԱ կամ ԺԳ դ.) կառույց է: Հ. Օրբելին գրում է. «պատերին կան ծեփի մնացորդներ, որմնանկարի հետքերով» (էջ 16), Հտ.:
- 3 (110) ՄԻԶՆԱԲԵՐԴԻ ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է պալատական համալիրից հարավ-արևելք: Հավանորեն կառուցվել է Բագրատունյաց շրջանում, արձանագրություններ չունի: Հտ.:
- 4 (112) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ («արձանագրությամբ եկեղեցի» Օրբ.) Գտնվում է պալատական համալիրից հարավ-արևմուտք: Թվակիր երկու հնագույն արձանագրությունները 1201 թվականից են (Դիվան, Ա., էջ 10—11): Հտ.:
- 5 (113) ԵԿԵՂԵՑԻ («եկեղեցի պարսպի մոտ» Օրբ.)—Գտնվում է պալատից հարավ, արձանագրություն չունի: Հտ.:
- 6 (114) «ԱԲՈՒՆԱՆՄԻ» ԵԿԵՂԵՑԻ («պարսպամերձ վանք» Օրբ.)—Եկեղեցին ունի «Ապոխանմ» իշխանի և Սահակ քահանայի անունով անթվական արձանագրություն (Դիվան, Ա., էջ 34)²: Ըստ Հ. Օրբելու «Եկեղեցին ոչ մեծ վանքի մաս է կազմել» (էջ 17): Բուն կառույցը հատակագծում բոլորաձև է, ունի վեց խորան: Հտ.:
- 7 (107) ԵԿԵՂԵՑԻ («եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.)—Գտնվում է միջնաբերդի տարածքում, պալատից արևմուտք:

¹ Եկեղեցու մուտքից վեր եղած, անցյալ դարի կեսերին անհետացած ճակատակալ բարի վրա եղել է զույգ հեծյալների պատկերով մի քանդակ (հեծյալներից մեկը միջակահարում է վիշապին, մյուս հեծյալը ևս՝ միջակավոր է): Այս քանդակի շուրջ էլ հյուսվել են եկեղեցու ենթադրյալ անունները: Ղ. Ալիշանը գրում է. «քստ ոմանց՝ յաւանդութենէ կոչին Սուրբ Գեորգ և Ս. Սարգիս» («Ծիրակ», էջ 58): Ն. Մատթ եկեղեցին կոչում է Ս. Սարգիս (Անու, Ե. 53), Պ. Կունեան և Ժ—Մ Թիերին կոչում են «Ս. Թորոս և Սարգիս» Անու, Ե. 6, 85, հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Ա. Թադեոսի և Սարգսի» եկեղեցի՝ Ե. 99):

Թեև քանդակը որոշակի կովան է, բայց այժմ դժվար է ստույգ ասել, թե այն երբ է հայտնվել եկեղեցու վրա: Նրա պահպանված գծապատկերը ուշ շրջանի արվեստի դրոշմ ունի: Մեր կարծիքով, «Պալատական» եկեղեցու անունը չի կարելի բացատարել այս քանդակի հետ կապել:

² Արձանագրությունը թերի վերծանած Կ. Բասմաջյանը այստեղ կարդացել է Եղիա բառը («...Էղբիս (') ...», էջ 112 № 109), որի պատճառով որոշ ուսումնասիրողներ եկեղեցին սխալմամբ Ս. Եղիա են կոչել (տե՛ս Անու, Ե. 86, G. Ushogian, Ե. 412):

- 8 (117) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ («ԶԱԲԱՐԵԻ») ԵԿԵՂԵՅԻ («Ս. Գրիգոր վանք» Օրբ.)—Անիի Ներքին բերդում (Աղջկաբերդ) կառուցել է Զաքարյա անիրապասալարը ԺԳ դ. սկզբներին: Ըստ Հ. Օրբելու եկեղեցու մոտ երևում են «մի քանի սենյակների մնացորդներ, վանքի հետքեր» (էջ 18), Հտ.:
- 9 Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՅԻ—Գտնվել է Ներքին բերդում, կառուցման ժամանակն անհայտ է: 1298 թ. այստեղ մի Ալեուարան է ընդօրինակել գրիչ Եղբայրիկը (Մղբ. Արևելագիտության ինստիտուտ, B 44): Ունի ԺԴ դարի վիմագրեր (Դիվան..., էջ 70):
- 10 (105) Ս. ՍԱՐԳԻՍ («ՍԻԹԻ ՊԱՀԱԼԱՎՈՒՆՈՒ») ԵԿԵՂԵՅԻ («Գալի հուշակոթողը մատուռի մոտ» Օրբ.)—Գտնվում է պալատից հյուսիս, 1210 թ. նորոգել է Սիթի իշխանուհին: Եկեղեցուն կից եղել է Ազատշահի որդի քանանյա Գալի տապանաքարը և խաչքար (Դիվան..., էջ 55—56):
- 11 (104) Ս. ՀԱԿՈԲ («ԾՈՒԾԱՆ ՊԱՀԱԼԱՎՈՒՆՈՒ») ԵԿԵՂԵՅԻ («Աբղարիբի փոքրիկ եկեղեցի» Օրբ.)—1037 թ. կառուցել է Գրիգոր Պահլավունու կինը՝ Ծուշանը, կամ նրա որդին՝ Աբղարիբը³:
- 12 (102) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ («ՍԱՄԲՈՒԾԵՆՑ») ԵԿԵՂԵՅԻ—կառուցվել է Բագրատունյաց շրջանում, հնագույն արձանագրությունը՝ 1042 թ.: Եկեղեցին «Սուրբ Աստուածածինն խամբուշինց» է կոչվում է 1054 թ. մի արձանագրության մեջ (Դիվան..., էջ 51—53):
- 13 (101) «ԲԱՐԻՄԱԴԻՆԻ» ԵԿԵՂԵՅԻ («գեղեցիկ տաճարի ավերակներ» Օրբ.)—1912 թ. պեղված այս եկեղեցին Ն. Մառը կոչում է «մեծ եկեղեցի» համարելով քաղաքի հնագույն կառույցներից մեկը: ԺԳ դարում Ուքան Քարիմադիին և այլոց կողմից նորոգվել է, կից կառուցվել է զանգակատուն: Հտ.:
- 14 (100) «ԱՂԲԵՐԻԿԻ» ԵԿԵՂԵՅԻ («ձիթհանք շենքի ավերակներով» Օրբ.)—Աշոտյան պարիսպներից ներս գտնվող տարածքում 1912 թ. պեղված այս եկեղեցին Ն. Մառը կոչում է «փոքր եկեղեցի» (ի տարբերություն «Քարիմադիին» «մեծ եկեղեցու»): Ըստ նրա, վիմագրական բեկորներից մեկի վրա պահպանվել է 1042 թվականը: Եկեղեցին կառուցված լինելով Բագրատունյաց շրջանում, գնդապետով է ավերվել ու՝ ԺԳ դարում (Ան, с. 98): Եկեղեցուն կից գտնված խաչքարներից մեկի վրա պահպանվել է ոմն Աղբերիկի անունը, որից էլ վիմագրերի ժողովածուում եկեղեցին կոչվում է «Աղբերիկի եկեղեցի», բայց գրքի վերջում՝ ցանկում, այն անվանված է նաև Ս. Աստվածածին (Դիվան Ա., էջ 138): Թե ինչի վրա է հիմնված այս անվան կիրառությունը, անհայտ է: Համեմայն դեպս վիմագրերում նման տեղեկություն չկա: Հտ.:
- 15 (98) ԵԿԵՂԵՅԻ («եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.):
- 16 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է Աշոտյան պարսպի անկյունային բուրգի մեջ: Հ. Օրբելին գրում է. «Համաձայն պատմիչների բոլոր բուրգերում փոքր եկեղեցիներ էին կառուցված: Եվ իրոք, եզրերի երկու բուրգերում, որոնք մինչև այժմ միակ ուսումնասիրվածներն են, նախադասվելով Թ. Թորամանյանը պարզեց մատուռների գոյությունը» (էջ 4):

³ Եկեղեցու դռան բարավորի առաջին արձանագրությունը, ուր հիշվում է Ծուշանը, թերի է: Նույն քարի վրա կան վերջինիս որդու՝ Աբղարիբի երկու արձանագրությունները, որից կարելի է նաև ենթադրել, թե հենց նա է եղել կառուցողը (Դիվան, Ա, էջ 49):

- 17 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է Աշոտյան պարսպի անկյունաքանդի բուրգի մեջ (տե՛ս նախորդ բացատրությունը):
- 18 (69) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ («ՀՈՌՈՄ ՏԻԿՆՈԶ») ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Աշոտյան պարսպից հյուսիս, ոչ հեռու: 1217 թ. նորոգել է Հովհաննես Դուստր Հոռոմ տիկինը:
- 19 (56) ԵԿԵՂԵՑԻ («Եկեղեցու ավերակներ. սյուն, խարիսխ և խաչքար» Օրբ.):
- 20 (53) Ս. ԳՐԻԳՈՐ («ԱԲՈՒՂԱՄՐԵՆՑ» կամ «ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆՈՒ») ԵԿԵՂԵՑԻ («Ապղարիքի եկեղեցի» Օրբ.)—Կառուցել է Աբաղարի բրդի Գրիգոր Պահլավունին (Գրիգոր Ա Համգե) Ժ դարի վերջերին: Հնագույն թվակիր արձանագրությունը (994) պատկանում է Գրիգորի կնոջը՝ Ծուշանին (Դիվան, Ա., էջ 31—32): Արձանագրություն ունի նաև Գրիգորի բրդին՝ Աբղարիքը: Հտ.:
- 21 Ս. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԱՏՈՒՌ—1040 թ. կառուցել է Աբղարիք մարզպանը Ս. Գրիգոր («Աբղարմբեց») եկեղեցուն կից, որպես հանգստարան հանգուցյալ եղբոր՝ Համգեի և քրոջ՝ Սեդայի համար: Հտ.:
- 22 Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՏՈՒՌ—1040 թ. կառուցել է Աբղարիք մարզպանը Ս. Գրիգոր («Աբղարմբեց») եկեղեցու մոտ, որպես հանգստարան հոր՝ Գրիգորի և մոր՝ Ծուշանի համար⁴: :
- 23 (67) ԵԿԵՂԵՑԻ («Եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.)—Գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում:
- 24 (73) ՄԱՅՐ ՏԱԾԱՐ (ԿԱԹՈՂԻԿԵ)—Անիի գլխավոր եկեղեցին, 989 թ. հիմնադրել է Սմբատ Բ Բագրատունին, շինարարությունն ավարտել է Գագիկ Ա-ի կինը՝ Կատրամիդե թագուհին 1001 թ.⁵, ճարտարապետն է Տրդատը:
- 25 (75) ԿԱՏՐԱՄԻԴԵ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ՄԱՏՈՒՌ—ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆԸ («Կատրամիդե թագուհու դամբարանը» Օրբ.)—Գտնվում է Մայր տաճարից արևելք: Պեղումների ժամանակ պարզվել է, որ թագուհու գերեզմանը ավելի վաղ կողոպտված է եղել (Օրբելի, էջ 40):
- 26 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվել է Մայր տաճարից արևելք (Օրբելի, էջ 40, Թ. Թորամանյան, հ. Ա, էջ 153):
- 27 (74) «ՈՒԹԱՆԿՅՈՒՆ» ՄԱՏՈՒՌ («մկրտարան» Օրբ.)—Գտնվում է Մայր տաճարից հարավ-արևելք: Կառույցի բնույթի վերաբերյալ եղել են տարբեր կարծիքներ⁶:
- 28 (38) Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ—Կառուցվել է Ժ դ. վերջերին, կամ ԺԱ դ. սկզբներին (հնագույն արձանագրությունը 1031 թվականից է): Ծի-

⁴ Ս. Ստեփանոս և Ս. Քրիստափոր մատուռների մասին տե՛ս Դիվան, Ա., էջ 33, Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 165 ծան. 1, 219:

⁵ Մայր տաճարի շինարարության ավարտի թվականի շուրջ կան տարբեր կարծիքներ: Սամուել Անեցու մի վկայությունից երևում է, որ Կատրամիդեի ժամանակ կառուցվել է միայն եկեղեցու ծածկը, կամ գմբեթը (Սամուել Անեցի, Հատըմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 104—105):

⁶ Այս առնչությամբ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Հ. Օրբելին Անիի կաթողիկեն հարավ-արևելյան կողմը փյաճ ութանկյուն մատուռը հաստատապես մկրտարան անվանել է. արդոք ինչի՞ հիման վրա ենթադրել է հեղինակը, լավ կլինե՞ր, որ բացատրե՞ր... հաստատուն փաստ է հարկավոր այդ փլատակը մկրտարան համարելու: Վարդան Բարձրաբերդին Անիի կաթողիկեն մոտ կհիշատակե Ս. Հռիփսիմեի մը վկայաբանին շինությունը Արագիս կաթողիկոսի օգով... կարող է պատահել, որ այդ վկայարանը եղած լինի Հ. Օրբելիի մկրտարան կարծածը, (Թ. Թորամանյան, հ. Ա, էջ 153):

- 38 ԵԿԵՂԵՑԻ «ԵՐԿՈՒ ԽԱՉՔԱՐԵՐՈՎ»—Գտնվում է Ա. Փրկիչ եկեղեցուց հյուսիս-արևմուտք, պեղվել է 1913 թ.: Ըստ Ն. Մառի, կառուցվել է Բագրատունիների օրոք, սելջուկյան ներխուժման հետևանքով վնասվել ու որոշ ժամանակ լքված է եղել, ապա ժԲ դարում վերականգնվել է, որի ընթացքում կառուցվել է փոքր գավիթը (Առ, Ե. 113—114):
- 39 (51) Ա. ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ—1036 թ. կառուցել է Աբղարիք Պահլավունին: Հատակագծում բոլորաձև՝ ութ խորանով կառույց է, ունի բազմաթիվ արձանագրություններ: Հտ.:
- 40 (78ա) ԵԿԵՂԵՑԻ
- 41 (51ա) ԵԿԵՂԵՑԻ («Եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.):
- 42 (82) ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ («ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ») ԵԿԵՂԵՑԻ—1215 թ. կառուցել է անեցի մեծատուն Տիգրան Հոնենցը, ամբողջովին որմնանկարազարդ է: Ունի գավիթ, որը կառուցվել է մի փոքր ուշ: Հտ.:
- 43 Ա. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվել է Գրիգոր Լուսավորչի («Տիգրան Հոնենցի») եկեղեցու տեղում և վերջինիս կառուցման ժամանակ (ԺԳ դարի սկզբներին) քանդվել է (Դիվան, Ա., էջ 63):
- 44 ՄԱՏՈՒՌ—Կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորչի («Տիգրան Հոնենցի») եկեղեցու հյուսիսային պատին կից: Հտ.:
- 45 (90) ԲԵՆԵՆՑ ՎԱՆՔ («ավերակներ» Օրբ.)—Կառույցի ավերակները Բենենց վանք է կոչում Թ. Թորամանյանը, թեև տեղում հավանորեն արձանագրություններ չեն եղել: Ըստ Գրիգոր Լուսավորչի («Տիգրան Հոնենցի») եկեղեցու արձանագրության վանքը ԺԳ դ. սկզբներին նորոգել է Տիգրան Հոնենցը (Դիվան, Ա., էջ 63): Եղել է գրչության կենտրոն (Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 125):
- 46 (92) «ԿՈՒՍԱՆԱՅ» ՎԱՆՔ—Դատելով ճարտարապետությունից ԺԳ դարի կառույց է (շինարարությունը վերագրվում է Տիգրան Հոնենցին), ունի գավիթ: Հտ.:
- 47 (35) ԵԿԵՂԵՑԻ («ավերակներ [եկեղեցու]» Օրբ.):
- 48 (16) ՄԱՏՈՒՌ-ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ («Գրիգոր գործնիկի բլուր» Օրբ.)—Տեղում մատուռ-տապանատան լինելու մասին վկայում է Ն. Մառը (Առ, Ե. 65):
- 49 (15) Ա. ԳՐԻԳՈՐ («ԳԱԳԱՍՇԵՆ») ԵԿԵՂԵՑԻ—Կառուցել է Գագիկ Ա. Բագրատունի թագավորը ըստ Զվարթնոցի ճարտարապետական ձևի: Որոշ աղբյուրների համաձայն շինարարությունն ավարտվել է 1001 թ. (այս հարցում կան նաև այլ կարծիքներ): Հտ.:
- 50 (11) «ՎԻՄԱՓՈՐ» ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի ափին՝ ձորեզրից դուրս ցցված ժայռի զանգվածի մեջ: Եկեղեցին թեև ամբողջովին ժայռափոր է, բայց գտնվում է քաղաքի մյուս կառույցների բարձրության վրա: Մուտքից հյուսիս պահպանվել է 1291 թ. արձանագրություն (Դիվան, Ա., էջ 68):
- 51 (10) «ԻԳԱՋՈՐԻ» ԵԿԵՂԵՑԻ («գալարաններով եկեղեցի» Օրբ.)—Գտնվում է Սմբատաշեն պարսպի մոտ, ըստ Թ. Թորամանյանի հսկայաբազրատունյան շրջանի կառույց է (նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 323):

Անի մայրաքաղաք, Երևան, 1988: Բարեբախտաբար Հ. Օրբելու ուղեցույցի վերջում եղած հատակագծում կա 50 թվահամարը, որը գտնվում է իր սրամաքանակյան տեղում՝ 49 և 51 համարներով նշված կառույցների միջև:

- 52 (20) ԵԿԵՂԵՑԻ («մեծ տաճարի ավերակներ» Օրբ.)—Հնարավոր է, որ այս կառույցն է Անիի, Մարմաշենի և Հոռոմոսի մի քանի արձանագրություններում հիշվող Ս. Սոտեփանոս եկեղեցին, որը (ըստ Հոռոմոսի արձանագրության) գտնվել է քաղաքի Կարսի դարպասի մոտ:
- 53 (24) Ս. ԳՐԻԳՈՐ. («Սաշուտի») ԵԿԵՂԵՑԻ («Բախտաղեկի որմնակա-րազարդ եկեղեցի» (Օրբ.))—Ենթադրվում է, որ ԺԱ. դարի կառույց է, որը նորոգվել ու որմնակաքաղաքիվել է ԺԳ. դարում: Արձանագրու-թյուններից մեկում պահպանվել է Ծախեր վարդապետի (ճարտարա-պետի) անունը, որը սակայն հիշվում է որպես նվիրատու (Իվան, Ա, էջ 60—61): Հտ.:
- 54 (26) «ՎՐԱՅԱԿԱՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ—Հավանորեն ԺԱ. դարի շինությունն է, որը ԺԳ. դարում անցել է Անիի քաղկեդոնական համայնքին: 1218 թ. նրա պատին ընդարձակ վրացերեն արձանագրություն է թողել Վրաց Եպիփան կաթողիկոսը: Հտ.:
- 55 (37) «ՉՈՐՍ ՄՈՒՅԹԵՐՈՎ» ԵԿԵՂԵՑԻ («մութերով շինություն» Օրբ.)—Ծատ վաղ ծագում ունեցող (նախաքրիստոնեական) կառույց է ե-ղել, որի սկզբնական նշանակությունը պեղումների ժամանակ չի պարզվել, սակայն ինչպես Ն. Մսոն է նշում, այն «վերածված է եղել եկեղեցու» (Անի, с. 53):
- 56 (33) ԵԿԵՂԵՑԻ («եկեղեցու ավերակներ» (Օրբ.)):
- 57 (34) ԵԿԵՂԵՑԻ («եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.):
- 58 (40) «ԿԱՐՄԻՐ» ԵԿԵՂԵՑԻ—Արձանագրություն չունի, բայց ըստ ճար-տարապետական առանձնահատկությունների ԺԱ. դարի կառույց է: Եկեղեցին հանգամանորեն ուսումնասիրած Ն. Տոկարսկին այն կո-չում է «եզակի հուշարձան»¹⁰: Պեղումների շրջանում պայմանակա-նորեն «Կարմիր» եկեղեցի է կոչվել ըստ օգտագործված քարի գույնի:
- 59 (47) ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Սմբատաշեն պարսպի կենտրոնական մա-սից ոչ հեռու:

ՄԱԲԱՏԱՇԵՆ ՊԱՐԻՍՊԵՆԻՅ ԴՈՒՐՍ ԳՏՆՎՈՂ ՏԱՐԱԾԶ

- 60 ՄԱՏՈՒՌ—Հայտնաբերել է Միքայել վարդապետը 1908 թ.: Կից եղել են գերեզմաններ, որոնցից մեկի վրա արձանագրություն՝ «Այս է հան-գիստ Ամիր Սարգսին» (արձանագրությունը դուրս է մնացել Անիի վիմագրերի ժողովածուից)¹¹:
- 61 (88) ՄԱՏՈՒՌ—Կառուցված է անմիջապես Ախուրյանի գետափին, ունի 1304 և 1328 թթ. արձանագրության հատվածներ, որոնք դուրս են մը-նացել Անիի վիմագրերի ժողովածուից¹²:

¹⁰ Н. Токарский, Уникальный памятник архитектуры из раскопок 1911 года в Ани, в кн. «По страницам истории армянской архитектуры», Ереван, 1973, с. 5—21

¹¹ Թ. Թորամանյանը գրելով Ախուրյանի՝ քաղաքի հանդիպակաց ափին եղած հնու-թյունների մասին, նշում է. «Կամորջին անմիջապես արևելյան կողմը անկեց 50, 60 քալ ինտավորության վրա գետափին, բարձրավանդակ հարմար տեղի մը ընտրվին: 1908 թ. եղեր փոքր մատուռ և քահանայից բնակարան, որոց հետքերը կը վրա կառուցված է հետապորության վրա գետափին, արձանագրված...» Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 183:

¹² Այս մատուռի մասին Թ. Թորամանյանը գրում է. «Կուսանաց վանքին դեպի արևելք, ուղիղ գետափին շինված... փոքրիկ շինություններ... երկրորդը... փոքրիկ մատուռ է,

- 62 ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ—Գտնվում է Ախուրյանի հոսանքն ի վեր, քաղաքի պարիսպներից շուրջ 600 մ. հյուսիս-արևելք, փոքրիկ ձորի ափին: Համաձայն շինարարական արձանագրության կառուցվել է 985 թ.: 1271-ին վանքը գնել, նորոգել ու նրան նվիրատվություններ են տվել Ուքան Քարիմադինը, Պապան Վախրադինը և Դապտա Խաթունը, այս մասին թողնելով ուշագրավ արձանագրություն¹³:
- 63 (8) ԵԿԵՂԵՑԻ («եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.)—Գտնվում է պարիսպներից մինչև «Հովվի» եկեղեցի ընկած հատվածում (Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 178):
- 64 (1) «ՀՈՎՎԻ» ԵԿԵՂԵՑԻ—Կառուցումը վերագրվում է ԺԱ դարին, արձանագրություններ չունի, անունը ծագում է ժողովրդական միավանդությունից:
- 65 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է «Հովվի» եկեղեցուց հյուսիս, կից ունեցել է գեղեցիկ մահարձան (Թ. Թորամանյան, Ա, էջ 327):
- 66 (6) ԵԿԵՂԵՑԻ («փոքր եկեղեցու ավերակներ» Օրբ.)—Գտնվում է Իգաձորից ոչ հեռու, դեպի հյուսիս:
- 67 (5) ՄԱՏՈՒՌ («մատուռի ավերակներ» Օրբ.)—Գտնվում է Իգաձորից հյուսիս (Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 180):
- 68 (4) ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՄԱՏՈՒՌ—ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ—Երկհարկյան է, ներքևում տապանատունը, վերևում՝ մատուռը: Ունի 1330 և 1348 թթ. արձանագրություններ, որոնցից երկրորդի համաձայն շինությունը կառուցվել է նահատակված Կիրակոս վարդապետի համար (Դիվան, Ա, էջ 67):

ԺԱՅՈՒԹՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԵՎ ՄԱՏՈՒՐՆԵՐ¹⁴

Ծաղկոցաձոր

- 69 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է միջնաբերդի հարավային ստորոտում: Ավերվել է և ժայռաքեղոյի հետ գործվել ներքև: Պահպանվել է հյուսիսային պատը 3,45 մ երկարությամբ, երկու որմնամույթերով:

որոն արևելյան կողմի անկյան քարին վրա գրված է (Ես Յովանես ծառայ [Աստուծոյ]... ներքևը կա՝ 25Գ, դիմացը գրած 22Է)» (Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 185):

¹³ И. Орбели, Избранные... Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 161, Բաժնաշյան, էջ 86—87, Կոռալյաշե... էջ 152: Կարմիր վանքը և նրա արձանագրությունները անհիսկան միջավայրի ձևով են: Ապագայում Աճիի վիմագրերի ժողովածուի վերահրատարակման ժամանակ նպատակահարմար կլինի Կարմիր վանքի արձանագրությունները ևս ներառել այդտեղ:

¹⁴ Ն. Մառի հանձնարարությամբ Աճիի ձորերի քարայրները ուսումնասիրել է Դ. Դիփշիձե 1915 թ.: 1916-ին այս գործը ցավոք ընդհատվել է, բայց արշավախմբի մասնակիցներից Ն. Տոկարսկին որոշ աշխատանքներ կատարել է: Վաղամեծիկ Դ. Դիփշիձեի և իր ուսումնասիրությունների համադրումով Ն. Տոկարսկին 1972 թ. հրատարակել է «Աճիի քարայրները» (ռուսերեն) գիրքը (Դ. Դիփշիձեի հեղինակությամբ և իր խմբագրությամբ ու ծանոթագրություններով): Գրքում առկա հանգամանակից ցուցակում նշված են բոլոր տեսակի պարիսպները, այդ թվում՝ ժայռափոր եկեղեցիներն ու մատուռները: Դիփշիձեի համարակազմը կատարել է համառոտագրված, ըստ ձորերի (Ա—Ծաղկաձոր, Դ—Գալլիձոր, Ի—Բ. Գաձոր, Խ—Ախուրյան), դրանց ափերի (Մ. Գ. ձախ ափ—Մ. Գ. աջ ափ) և ըստ լատինական նշանակման տեղանունների, որին հետևում է հուշարձանի թվային համարը: Օրինակ՝ Ա. Մ. Գ. Ա/19, որը նշանակում է՝ Ծաղկաձոր, ձախ ափ, Ա տեղանուն, համար 19 քա-

- 70 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է միջնաբերդից արևմուտք, Անիի մեզ հայտնի բոլոր ժայռափոր եկեղեցիների մեծագույն մասի պես միանալ է, ունի կիսաշրջան խորան (չափերը՝ $4,95 \times 3,15$ մ), աչքի է ընկնում կատարման բարձր ճշգրտությամբ, Հտ. (II. յ. 6. A/5, Ղիփ., էջ 26—27):
- 71 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է Արտղամբենց Ս. Գրիգոր եկեղեցուց ցած գտնվող տարածքում, պահպանվել է միայն հյուսիս-արևելյան մասը՝ խորանով (չափերը՝ 5×2 մ), (II. յ. 6. C/10 Ղիփ., էջ 35):
- 72 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է Սմբատաշեն պարսպի № 95 բուրգի ստորոտում եղած ժայռային հրվանդանի մեջ, մասամբ ավերված է, ունի կիսաշրջան խորան (II. յ. 6. D/7, Ղիփ., էջ 40):
- 73 ՄԱՏՈՒՌ—Ներքուստ խորանի մասում պատերը եղել են ծեփածածկ, հավանաբար նաև որմնանկարազարդ (երևացել է կարմիր ներկ), բայց մոտից չի ուսումնասիրվել, քանի որ, ըստ Ղիփշիձեի, առանց հատուկ աստիճանի այն «անմատչելի է» եղել (II. յ. 6. D/13, Ղիփ., էջ 41):
- 74 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է «Վիմափոր» եկեղեցու (№ 50) մոտերքում, արևմտյան մասը վնասված է (չափերը՝ մոտ. $8,90 \times 4,45$ մ), Հտ (II. յ. 6. E/7 Ղիփ., էջ 44):
- 75 ԵԿԵՂԵՑԻ—Ծաղկոցաձորի՝ Իգաձորից Անիձոր ընկած հատվածում: Ունեցել է ժայռափոր փոքր գավիթ, ներքուստ, պատերին կան ծեփի հետքեր: (Չափերը՝ $2,50 \times 2,80$ մ), Հտ. (II. յ. 6. F/13, Ղիփ., էջ 48):
- 76 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է նախորդ եկեղեցուց հյուսիս, ունի կիսաշրջան խորան: Ղիփշիձեի այն կոչում է «գեղեցիկ» մատուռ (չափերը՝ $4,50 \times 2,50$ մ), Հտ. (II. յ. 6. F/20, Ղիփ., էջ 49):
- 77 ՄԱՏՈՒՌ—Մոտ է նախորդ եկեղեցուն, խորանն ուղղանկյունաձև է (չափերը՝ 3×2 մ), ծածկը բավական բարձր է՝ $3,50$ մ (II. յ. 6. F/36, Ղիփ., էջ 51):
- 78 ԵԿԵՂԵՑԻ—Նախորդ մատուռների շարքում: Ունեցել է գավիթ, որն ավերվել է (չափերը՝ $3,5 \times 2$ մ), (II. յ. 6. F/42, Ղիփ., էջ 51):
- 79 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է նախորդին շատ մոտ, պահպանվել է ծեփածածկ խորանը (II. յ. 6. F/49, Ղիփ., էջ 52):
- 80 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է արևմտյան կողմից Ծաղկոցաձորին միացող Անիձորի այրերից մեկում, Կիրակոս վարդապետի մատուռ-տապանատրոհից (№ 68) շուրջ 300 մ հյուսիս: Պատերը եղել են ծեփված, առանց որմնանկարի, չափերը՝ $4,50 \times 2,50$ մ, Հտ. (II. յ. 6. G/5, Ղիփ., էջ 53—54):

բայր: Ամեն մի եկեղեցու պարագայում մենք նույնությամբ վկայաբերում ենք Ղիփշիձեի համարակալումը:

Հարկ է սակայն նշել, որ որոշ դեպքերում դժվար է անսխալ կերպով որոշել եկեղեցու ճշգրիտ տեղը, քանի որ Ղիփշիձեի ու Տոկարսկու բարոնեզում արձանագրված են միայն բավական մեծ տարածք ընդգրկող տեղամասերը, բայց ոչ այրերի համարները: Այստեղ որոշ չափով օգնության են գալիս հուշարձանների նկարագրության մեջ սույն այրերի դիրքը մատնանշող օժանդակ տվյալները (որոնք մշտապես հաշվի ենք առել), բայց այնուամենայնիվ ժայռափոր եկեղեցիների տեղանշումներում անխուսափելիորեն կարող են լինել փոքր շեղումներ:

Անիի ժայռափոր եկեղեցիների ու մատուռների վերաբերյալ անհամեմատ քիչ բան է հայտնի, քան վերգոտենյա կառույցների մասին, ուստի մեր ցուցակում աշխատել ենք հնաբալորին չափ շատ տեղեկություններ ներմուծել (այդ թվում՝ նշելով չափերը, եթե դրանք հայտնի են):

- 81 ԵԿԵՂԵՅԻ—Գտնվում է նախորդ մատուռի մերձակայքում, եռանգով է և յուրաքանչյուր նավ ունի համապատասխան խորան: Պատերը ծեփածածկ են, մասամբ ավերված (II. յ. 6. G/9, Ղիփ., էջ 54—55):
- 82 ՄԱՏՈՒՌ—Նախորդների մոտ, կիսավեր է, Հտ. (II. յ. 6. G/38, Ղիփ., էջ 57):
- 83 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի և Անիձորի միացման շրջանում, Անի գյուղի մոտ: Ռեհի կիսաշրջան խորան, պատերը ծեփածածկ են: (II. յ. 6. H/7, Ղիփ., էջ 60):
- 84 ԵԿԵՂԵՅԻ—Գտնվում է նախորդ մատուռի մոտերքում, խորանն ուղղանկյունաձև է, ունեցել է փոքր գավիթ, (շափերը՝ $5,70 \times 3$ մ), Հտ. (II. յ. 6. H/14, Ղիփ., էջ 60—61):
- 85 ԵԿԵՂԵՅԻ—Գտնվում է նախորդ երկու հուշարձաններից ոչ հեռու, խորանը՝ կիսաշրջան է, ունի երկու գավիթ՝ արևմուտքից և հարավից (II. յ. 6. H/29, Ղիփ., էջ 62):
- 86 ՄԱՏՈՒՌ—Խորանը կիսաշրջանաձև է (II. յ. 6. J/18, Ղիփ., էջ 71):
- 87 ՄԱՏՈՒՌ—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի աջ ափին, Իգաձորի միախառնըման վայրի հանդիպակաց մասում: Խորանն ուղղանկյունաձև է, կից ունի երկու տապանատուն: Խորանում կարմիր ներկի հետքեր կան, ըստ Ղիփշիձեի հավանորեն որմնանկար է եղել: Հտ. (II. յ. 6. L/13d, Ղիփ., 85—86):
- 88 ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ (ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ ՏՈՀՄԱԿԱՆ ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆԸ)—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի աջ ափին, Ա. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու հանդիպակաց մասում, բաղկացած է մի քանի բաժանմունքից, որոնցից մեկում ($1,70 \times 3$ մ) բավական լավ են պահպանված որմնանկարները (Բարեխառնություն, Գաբրիել և Միքայել հրեշտակապետներ), ունի ներկագիր արձանագրություններ (Դիվան, էջ 69), Հտ. (II. յ. 6. M/10, Ղիփ., էջ 89, 94, 175, լսնկ. 37):
- 89 ԵԿԵՂԵՅԻ—Գտնվում է Հոնենցի տապանատան և նրան կից եղած մեկ այլ ընդարձակ տապանատան մոտ, հատակագծով մոտենում է վերգետնյա խաչաձև փոքր եկեղեցիների տիպին: Ունի գեղեցիկ խոյակավոր որմնասյուներ, պատերը ծեփված են և սպիտակեցված: Հտ. (II. յ. 6. M/17, Ղիփ., էջ 97, 98, 176):
- 90 ՎԱՆՔ—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի աջ ափին Բագնայրի վտակի միախառնման վայրում, ընդգրկված է քարայրների բավական մեծ համալիրում: Բուն եկեղեցու չափերն են՝ $5,25 \times 3,50$ մ, հարավային մասում ունի փոքր ավանդատուն (Բ), իսկ հյուսիսում՝ բավական մեծ գավիթ (Գ)՝ $13,80 \times 8,50$ մ: Պատերին կան փորագրված խաչեր և գրադարակի խորշեր: Հտ. (II. յ. 6. N/4, Ղիփ., էջ 21, 100—105, 108):
- 91 ԵԿԵՂԵՅԻ ՏԱՊԱՆԱՏՆԵՐՈՎ—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի աջ ափին՝ միջնաբերդի հանդիպակաց մասում, ունի երկու խորան՝ արևելքից (ավելի մեծ) և արևմուտքից: Մուտքից վեր պահպանվել են կարմիր ներկով պատկերի հետքեր, պատերը ծեփածածկ են: (Չափերը՝ $6,15 \times 2,45$ մ): Եկեղեցու հարավային կողմում կան երեք տապանատներ: Հտ. (II. յ. 6. O/5, Ղիփ., էջ 111—112):
- 92 ԵԿԵՂԵՅԻ—Գտնվում է նախորդից ոչ հեռու, ունի կիսաշրջանաձև խորան, չափերը՝ $6,35 \times 2,50$: Հտ. (II. յ. 6. O/6, Ղիփ., էջ 112—113):
- 93 ՎԱՆՔ—Գտնվում է Ծաղկոցաձորի աջ ափին, միջնաբերդի դիմաց, ընդ-

գրկելով բավական ընդարձակ ժայռափոր համալիր, որի արևելյան կողմում կիսավեր եկեղեցին է: Վերջինիս հարավային կողմում եղած կամարակապ ստաստաղով սրահը հավանորեն ծառայել է որպես գավիթ (k): Եկեղեցում և համալիրի կենտրոնական մեծ սրահում կան ծեփի հետքեր: Ըստ Ղիփշիձեի, մի քանի ժայռափոր սենյակներ (b, c, d, f) վանքի խցեր են, իսկ կենտրոնական մեծ սրահը (a) հավանաբար սեղանատուն: Ուսումնասիրողների կարծիքով վանական համալիրը եղել է երկհարկ, բայց ստորին մասն ավերվել է: Հտ. (Ա. թ. ճ. Օ/15, Ղիփ., էջ 118—120):

Իգաձոր

94 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Իգաձորի աջ ափին (Անիի Պարոնի պալատից հյուսիս): Ունի կիսաշրջանաձև խորան և չնայած որ չափերով փոքր է ($4,45 \times 5,15$ մ), բայց աջ և ձախ կողմերից ունի ուղղանկյուն ելուստներ, որոնցում տեղավորված են մկրտության ավազաններ: Հտ.: (Ա. թ. ճ. Ա/1, Ղիփ., էջ 121—122):

95 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է մախորդից 20 քալ դեպի հարավ և հատակագծով մոտ է հրան, միայն թե մկրտության ավազանով ելուստ ունի հյուսիսային կողմից: Դուռն կողքերին կան փոքր փորագիր խաչեր, եղել է մակ 14 տողից կազմված խոշոր տառերով արձանագրություն, որն անընթեռնելի է եղել: (Չափերը՝ $4,32 \times 4,71$ մ), Հտ. (Ա. թ. ճ. Ա/2, Ղիփ., էջ 123—126):

96 ՄԱՏՈՒՌ—Ունի կիսաշրջանաձև խորան (Ա. թ. ճ. Ա/9, Ղիփ., էջ 126):

97 ԵԿԵՂԵՑԻ—Մասամբ ավերված է, կիսաշրջանաձև խորանով (չափերը՝ $4,25 \times 2,35$ մ), ունի երկու մուտք հյուսիսից և հարավից: Արևմտյան կողմում կա մի մեծ սրահ՝ $8,90 \times 3,35$ մ, որը հավանորեն ծառայել է որպես գավիթ: Հտ. (Ա. թ. ճ. Ա/33, Ղիփ., էջ 127—128):

Բազմալիճոր

98 ԵԿԵՂԵՑԻ—Խորանը կիսաշրջանաձև է, ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից, պատերը՝ ծեփածածկ, չափերը՝ $4,50 \times 2,30$ մ: (Ե. թ. ճ. Բ/6, Ղիփ., էջ 133):

99 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է մախորդի հարավային կողմում և չափերով մոտ կրկնակի անգամ գերազանցում է հրան: Ունի կիսաշրջանաձև խորան: (Ե. թ. ճ. Բ/7, Ղիփ., էջ 133—134):

1000 ԵԿԵՂԵՑԻ—Մոտ է մախորդ երկուսին, խորանը կիսաշրջանաձև, հարավային կողմից ունի տապանատուն (չափերը՝ $8,20 \times 4,50$ մ): Հտ.: (Ե. թ. ճ. Ը/12, Ղիփ., էջ 134—135):

101 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է ժայռափոր համալիրի արևելյան կողմում, խորանն անկյունավոր է, ունի մուտքեր արևմուտքից և հարավից: Հտ.: (Ե. թ. ճ. Ը/22, Ղիփ., էջ 136):

Ախուրյանի կիրճ

102 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Ախուրյանի և Անի գետակի միախառնման վայրից արևելք ընկած ձորեզերքի արերից մեկում, չափերը՝ $3,40 \times 2,15$ մ, ունի փոքր գավիթ (X. թ. ճ. Կ/30, Ղիփ., էջ 158):

Գալիճոր

103 ԵՐԿՆՈՐԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Գալիճորի աջ ափին, Սմբատյան շեն պարսպից ոչ շատ հեռու: Խորաններ ունի արևելյան և արևմտյան կողմում, առաջինի բոլորակը ունի վեց կիսաշրջան խորշեր (ինչպիսիք կան Անիի Մայր տաճարի ավագ խորանում), չափերը՝ $7,10 \times$

4,10 մ, Հոս. (Դ. Մ. Ծ A/20, Ղիփ., էջ 161—162, Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 182):

104 ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվում է Գալիձորի ձախ ափին, կիսավեր: Խորանի պատերին կան ծեփի հետքեր (Դ. Մ. Ծ B/22, Ղիփ., էջ 165):

ԱՆԻԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Ա. «ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԱՀԻՄՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ—Գտնվել է Ներքին բերդում (Աղջկաբերդ), հիմնադրությունը վերագրվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին: Այս մասին է վկայում ԺԳ դարի սկզբին նույն տարածքում եկեղեցի կառուցած Զարբաթ ամիրսապալարի թողած արձանագրությունը, ուր ասվում է, թե նոր եկեղեցին կառուցվել է «ի մենատառնիս մերձ առ եկեղեցե[ան] շինեալ ի Լուսաւորչէն մերմէ Սրբոյն Գրիգ[որի] (Դիվան, Ա, էջ 58):

Բ ՓՈԲՐ ԿԱԹՈՂԻԿԵ—Ըստ Ասողիկի պատմության ձեռագրերից մեկում արված հավելումի այս եկեղեցին կառուցել է Աբաս Բագրատունին (928—953). «Սա շինէ եւ զՓոքր Կաթողիկէն Անույ...» (Ասողիկ, էջ 172):

Գ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ—Այս անվամբ է կոչվում Անիի թագավորական տան եկեղեցին (բնագրում՝ վանքը) Աշոտ Գ Ողորմածի (953—977) դրստեր՝ Հոփիսիմեի՝ Ս. Նախավկայի (Մաղադա) վանքին տրված կրտակագրում (Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք..., էջ 142)¹⁵:

Դ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ—Եկեղեցին հիշատակվում է Մարմաշենի 1225 թ., Անիի Ս. Առաքելոցի 1239, 1288 թթ. և Հոռոմոսի մի անթվական արձանագրություններում: Ըստ վերջին վկայության այն գտնվել է քաղաքի Կարսի դարպասի մոտ: Եկեղեցին ենթադրաբար կարելի է նույնացնել Հ. Օրբելու ուղեցույցի 20 թվահամարով նշված կառույցի հետ, որն անվանված է «մեծ տաճարի ավերակներ» (մեր ցուցակում՝ № 52):

Ե—Զ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵՎ Ս. ՍԱՐԳԻՍ—Անիի այս երկու եկեղեցիները հիշվում են Թերան Անեցու 1246 թ. հիշատակարանում, ուր նա հաշտնում է, որ մի Տոմական է նվիրել Ս. Գրիգորին, թայց քանի որ մատուցանել

¹⁵ Ըստ կտակագրի, որի ստույգությունը ստուգելի է, Հոփիսիմե արքայադուստրը, հիվանդ լինելով, գալիս է Մաղադավանք՝ սրբություններից բժշկություն գտնելու համար: Մեկ ամիս այստեղ մնալուց հետո փորձում է վերադառնալ («...եյի դառնալ ի յաւանն մեր ի քաղաքն Անի»), բայց չի կարողանում («հասնեալք ի գեղն Աստապատ անկալ ի մահինն հիւանդութեան»): Մահից առաջ գրում է հիշյալ կտակը, որով Աստապատ գյուղը, որպէս «յիշատակ հոգոյ» նվիրում է Ս. Նախավկայի վանքին, միաժամանակ նամակով դիմում է հորը, խնդրելով այդ նվիրատվության փաստն արձանագրել «ի վերայ վիմի միոջ... զանգակատան վանից մերոց Սրբոյ Յովհաննէսին...»: Ցավոք, երբ անգամ եղել է նման կրտականը՝ 981, քանի որ Աշոտը մահացել է 977-ին: Սակայն չորս անգամ գրված թվականը մի դեպքում հետևյալն է. «ի թոին Փրկչին Թժ և ՀՀ (977)»: Անիում Ս. Հովհաննէս անունով երկու եկեղեցի է հայտնի, մեկը Ներքին բերդում (№ 9), մյուսը՝ միջնաբերդում (№ 4), բայց հավանորեն եղել են նաև ուրիշները (ս.է. ներկա ցուցակը՝ է): Եթե պարզվեր, որ կտակագիրն ավելի ուշ շրջանում է պատրաստված, ապա հնարավոր կլիներ ենթադրել թե Ս. Հովհաննէսի վանք ասվածը Հոռոմոսի վանքն է, որի գլխավոր եկեղեցին (Հովհաննէս Սմբատի կառուցածը) հենց այդ անունով էր կոչվում, իսկ վանքում գտնվում էր Բագրատունիների տոհմական հանգստարանը (գերեզմանոցը):

Սուրբ Աւետարան... ի քաղաքիս լԱնի, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գեորգայ զորավարի...» (Մատենադարան, № 4515, էջ 106):

ԺԳ. Ս. ՄԻՆԱՍ—Ն. Մատի ծոցատերերից մեկում պահպանվել է այս եկեղեցու համառոտ նկարագրությունը, ըստ որի այն ներքուստ ունեցել է սվաղով կիսով չափ ծածկված 1013 թ. հայերեն արձանագրություն և ԺԳ դարի որմնանկարներ՝ վրացերեն մակագրություններով: Կարծում ենք, որ եկեղեցին, առանց անվան, նշված է Անիի հատակագծում, բայց թե որն է և ինչու է Ն. Մատն այն Ս. Մինաս կոչում, անհայտ է (Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 61—62, ծան. 91):

ԺԴ. «ԱՆԱՊԱՏ»—Որ Անիի վանքերից մեկը նաև այս անունով է կոչվել երևում է Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցու մի արձանագրությունից, ուր հիշվում է ուն տէր Ներսես, որպես «անապատին իսկիսկայոս» (Դիվան, Ա, էջ 64): Իսկ Բեխենց վանքի ձեռագրերից մեկի ԺԳ դարի սկզբների հիշատակարանում նշվում է «զմիսկեցն զՍիսեոն, որ բնակէր յանապատի...» (Մատենադարան, № 5554, էջ 7ա):

Անիի եկեղեցիների սույն թվարկումն իրավամբ կարելի է լրացնել նաև Հոռոմոսի, Բագնայրի, Արջո Առինի բազմաթիվ եկեղեցիների նշումով, քանի որ այդ վանքերը ամենատերտ վարչատարածքային և հազար-մշակութային կապերի մեջ էին Անիի հետ և ըստ որոշ հետազոտողների հանդիսանում էին քաղաքի հեռավոր արվարձանները: Սակայն սահմանափակվենք ներկայացված ցուցակով, մանավանդ որ քարտեզ-ուղեցույցի ընդգրկման բնավորություններն էլ այդ են թելադրում:

ԱՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԹՎԻ ՀԱՐՑԸ

Մենք արդեն ծանոթացանք Անիում մինչև մեր հարյուրամյակը կանգուն կամ ավերակ վիճակում պահպանված և կամ տարբեր սկզբնաղբյուրներում հիշատակված եկեղեցիներին, համոզվելով, որ քաղաքում դրանք իրոք շատ մեծ թիվ են կազմել¹⁷: Սակայն, այնուամենայնիվ, քանի՞ եկեղեցի է եղել Անիում: Այս հարցը մեզ և այլ ուսումնասիրողների գուցե առանձնապես չհետաքրքրեր, եթե թե՛ հայ և թե՛ օտար միջնադարյան մի շարք հեղինակների մոտ պահպանված չլիներին քաղաքում հազար կամ հազար ու մեկ եկեղեցիների գոյության մասին եղած վկայություններ: Ուսումնասիրողներից մի քանիսն այդօրինակ վկայությունները համարել է իրականության արտա-

¹⁷ Մեր կազմած ցուցակը, բնականաբար, չի կարող ամբողջական լինել, լանի որ նախ Անիի պեղումներն անավարտ մնացին, երկրորդ, դեռևս հետազոտման շրջանում քաղաքի ոչ բոլոր հուշարձաններն են գրանցվել: Մասնավորապես մատուռները մեծ մասամբ դուրս են մնացել Հ. Օրբելու ուղեցույցից: Օրինակ, մի առիթով Թ. Թորամանյանը գրում է, որ միայն նոր քաղաքի տարածքում կարելի է հարյուրից ավելի եկեղեցի ու մատուռ հաշվել («Առաքելոց եկեղեցիի արևմտյան կողմի ձորեզրեն սկսյալ մինչև Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի, Կ. Մ.) եկեղեցի և Գլիծորի եզրերները... շքեղ արվեստագործությամբ կանգնված բանդակազարդ տաճարներու և ապարանքներու համախմբում մը կներկայացնե, հարյուրե շատ ավելի կարելի է համրել այս տարածության վրա եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ...», Թ. Թորամանյան, Բ, էջ 50): Մինչդեռ Օրբելու ուղեցույցին հետևելով, հիշյալ տարածքում այդ թիվը հազիվ երկու տասնյակ է կազմում:

4 Անանուն Վրաց պատմիչը (ԺԳ դ. սկիզբ) «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» երկում, խոսելով 1161 թ. Վրաց Գիորգի թագավորի կողմից Անիի գրավման մասին, գրում է. «... ուղղվեց դեպի մեծ քաղաք Անիսին, որն անցյալում մի ժամանակ հույների թագավորների տունն ու նստոցն էր և որտեղ մինչև այժմ էլ հազար ու մի եկեղեցի կա»²³:

5 Սիբո իբն ալ-Ջավդի արաբ պատմագիրը (ԺԳ դար), Անիի 1064 թ. գրավմանն անդրադառնալով, նշում է, որ քաղաքում կար հազար եկեղեցի ու վանք (ավելացնում նաև, որ Անին ուներ 700 հազար տուն, իսկ սելջուկները դերեցին 50 հազար մարդ)²⁴:

6 Աբու ֆարաձ (Բար Հեբրեոս) ասորի պատմիչը (ԺԳ դար), գրում է, թե Անիում 1000 եկեղեցի կար²⁵:

7 Վինսենտ դը Բովե (1190—1264) Դոմինիկյան միաբանն իր կազմած հանրագիտարանում Անիի մոնղոլական զավթման կապակցությամբ գրում է. «Հայաստանում կա մի հույակապ քաղաք Անի անունով, ուր կա հազար եկեղեցի և 100000 ընտանիք է բնակվում»²⁶:

8 Ուլիամ Ռուբրոք Ֆրանցիսկյան միաբանը 1255 թ. Անիում գտնվելով իր ուղեգրության մեջ գրում է՝ «այստեղ կան հալերի հազար եկեղեցիներ և արաբական երկու մզկիթներ»²⁷:

9 Մանուիլ անգլիացի ճանապարհորդը (ԺԴ դար), Ֆրանցիսկյան միաբանությունից, նույնպես հազար եկեղեցի է հիշատակում Անիում²⁸:

10 Ղրիմահայերի պատմություն-հիշատակարանը, որ գրել են տվել Աբրահամ Պահլավունու զավակներ Տրդատն ու Աննան, 1690 թ. մի Հայաստանում (Մատենադարան, № 7442) վկայում է՝ «Մեծ թագաւորանիստ քաղաքն մեր Անի իշխանաց և ազնուականաց էր բնակութիւն... նաև ի նմա հազար ու մէկ եկեղեցիս...»²⁹:

11 «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» երկի անանուն կազմողը, նշելով սելջուկների կողմից քաղաքի գրավման մասին, գրում է. «Եւ ւաւերեցաւ քաղաքն բազմաժողով, որ Ռ (1000) և Ա (1) եկեղեցի կայր ի նմա»³⁰:

²³ Խ. Թորոպան, «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Ջաբարյան Հայաստանի և Ջաբարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1992, էջ 344:

²⁴ Հովհաննես Սկիլիցես (թարգմ. և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթոկյանի), Երևան, 1979, էջ 371, ծան. 660:

²⁵ Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, էջ 90:

²⁶ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 27, ծան. 1, հմմտ. Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, էջ 90:

²⁷ Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 23: Ըստ Ղ. Ալիշանի, Ռուբրոքը նշում է 100 եկեղեցի: Հովհ. Հակոբյանն ու Ղ. Ալիշանն օգտվել են Ռուբրոքի երկի տարբեր հրատարակություններից: Առաջինն օգտագործել է լատիներեն բնագիրը և անգլերեն թարգմանությունը (ուստի մեզ այնի արժանահավատ է թվում), երկրորդը՝ ֆրանսերեն թարգմանությունը («Ծիրակ», էջ 90):

²⁸ Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, էջ 90:

²⁹ Մատենադարան, № 7442, էջ 280—283, տե՛ս նաև Մ. Բժշկյան, Ծանապարհորդութիւն ի Էփեսոսում եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սիրելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբ, Վենետիկ, 1830, էջ 335—342, Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 26—71:

³⁰ Միքիթար Անեցի, էջ 108: Գ. Ուլուհաջյանն այս վկայությունը սխալմամբ վերագրում է Միքիթար Անեցուն (նշվ. աշխ., էջ 393), մինչդեռ «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» բնագիրը Անեցու երկի հետ հրատարակվել է որպես հավելված, Հ. Մարգարյանի պատշաճ մեկնաբանությամբ:

12 Արքահամ Կրետացին մինչև կաթողիկոս դառնալը ԺԶ դարի սկզբներին գրած «Անի քաղաքի պատմությունը» կրոնաքարոյախոսական երկում, նշելով անեցիկների մեղաստիքության մասին, ավելացնում է, որ քաղաքացիները մեղք էին գործում «... կարծելով թէ Ռ (1000) և Ա(1) եկեղեցան Աստուած ոչ բարկանայ մեզ և ոչ յիշէ զմեզս մեր... վասն զի Ռ (1000) և Ա (1) եկեղեցի ունէին և ամեն եկեղեցոյ Ա (1) ձիթհանք և Ա (1) այգի յիշատակ եղեալ էին առ ի շէն մնալն եկեղեցեացն»³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հարուստ է վկայությունների ոչ միայն ժամանակագրությունը, այլև «աշխարհագրությունը»: Անիի եկեղեցիների առասպելական թվացող թվի մասին հայտնում են ոչ միայն հայ, այլև արաբ, ասորի, վրացի, եվրոպացի հեղինակներ: Ընդհանուր առմամբ մեզ հաջողվել է գտնել տասներկու վկայություն: Դրանցից վերջին երեքը (10, 11, 12) ուշ միջնադարից են և վաղ շրջանի հեղինակների հայտնած տեղեկությունների արձագանքը հանդիսանալով միաժամանակ ավանդապատումի ոճ ունեն: Դրանցում պետք է տեսնել Անիի գաղթականության սերունդների մեջ պահպանված ավանդության մասն իրական փաստեր ունեցող շերտեր³²: Այդ երեք վկայությունները մեր քննած խնդրի տեսանկյունից առաձնակի կարևորություն չեն ներկայացնում:

ԺԲ—ԺԴ դարերի աղբյուրներում մեծ մասամբ խոսվում է հազար եկեղեցիների մասին (4, 6, 7, 8, 9), կամ հազար ու մեկ եկեղեցու (1, 2, 5): Բացառություն է կազմում Իբն ալ Ասիրը (3), ըստ որի Անիում «կար հինգ հարյուրից ավելի եկեղեցի»: Մեր կարծիքով արաբ հեղինակն այստեղ պարզապես «կիսել» է 1000 թիվը, որը գուցե նրան չափազանցություն է թվացել³³:

Այսպիսով ձեռքի տակ ունենք բավական թվով հիշատակություններ, որոնցում խոսվում է Անիի 1000 եկեղեցիների մասին, և դա չի կարող պատահականություն լինել: Ինչ խոսք, չենք կարծում, որ հիշյալ հեղինակներից

Ըստ Յու. Վարդանյանի ենթադրության բանաբաղություն հանդիսացող այս երկը կազմել է Մինաս Համբեցին (1630—1704), 1698 թ., Կոստանդնուպոլսում (Յու. Վարդանյան, «Պատմություն քաղաքին յԱնույ» բանաբաղության հեղինակի և ժամանակի հարցի շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1985, № 2, էջ 221—225):

³¹ Սրբահամ Կրետացույ Պատմագրություն անցից իրոց եւ Նատր-Ծահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 104, երկի աշխարհաբար թարգմանությունը տես «Գարուն», 1992, № 9, էջ 84—87:

³² Հետաքրքրական է Արքահամ Կրետացու այն վկայությունը, որ անեցիկները եկեղեցիներին ձիթհանք ու այգի էին նվիրում: Միջնադարյան հեղինակներից ոչ մեկը նման հիշատակություն չունի, որից նա օգտված լինել: Այդ շրջանում չէին ուսումնասիրվել նաև Անիի վիճագրերը (որ կան այդօրինակ նվիրատվությունների մասին տեղեկություններ): Մնում է ենթադրել, որ այդ տեղեկությունը, որպես Անիի կյանքի իրական փաստ, պահպանվել է անեցիկներ սերունդների մոտ, նրանց ավանդաբույցների մասը կազմելով:

³³ Իբն ալ Ասիրը բավական հաճախակի է գրում Անիի 1064 թ. դեպքերի մասին, ուստի հիմնավոր աղբյուրներ ունի: Միևնույն ժամանակ, ինչպես վկայում են նաև նրա աշխատության մյուս հատվածները, հեղինակին խորթ չէր «կրոնական մոլեռանդությունը» (Իբն ալ Ասիր, էջ 21—22), որը որոշակի ներգործություն էր ունենում նրա հայտնած տեղեկությունների վրա: Կարծում ենք, որ Անիի եկեղեցիների թվի հարցում ես այն դեր է խաղացել: Հնարավոր է, որ Իբն ալ Ասիրի սկզբնաղբյուրը Անի «շեն ու բազմամարդ» քաղաքը: Հնարավոր է, որ Իբն ալ Ասիրի եկեղեցիների 1000 կամ 1001 հիշարժան դար ներկայացնելու հետ մեկտեղ արձանագրել է եկեղեցիների 1000 կամ 1001 հիշարժան թիվը, բայց հեղինակը կրոնական նկատառումներից, թե պարզապես թերահավատությունից չի ելնում, իր երկում նշել է այդ թվի կեսը, բայց այնուամենայնիվ վարանել է (միգուցե մտածելով, որ փոխում է հայւսնի փաստը) և գրել, որ Անիում «հինգ հարյուրից ավելի եկեղեցի կար»:

որևէ սեկն անձամբ հաշվել է քաղաքի եկեղեցիները, բայց ակնհայտ է, որ ժամանակին Անին ունեցել է հազար եկեղեցի ունեցող քաղաքի հռչակ, և այդ թիվը կասկած չի հարուցել: Համենայնդեպս մեր վկայականում հիշատակությունների հեղինակները այդ տեղեկության նկատմամբ թերահավատության ակնարկներ չեն անում:

Բարեբախտաբար մեր տրամադրության տակ են ոչ միայն հիշյալ վերաբերությունները, այլև մի ամբողջ շարք օժանդակ փաստեր ու տեղեկություններ, որոնք էլ, մեր կարծիքով, հնարավորություն են ընձեռում պարզել Անիի 1009 եկեղեցիների առեղծվածը:

Նախ, ինչպես վերը տեսանք, քաղաքում իրոք բազմաթիվ էին եկեղեցիներն ու մատուռները, որոնք ոչ միայն առանձին կառույցների տեսք ունեին, այլև ժայռափոր էին, կամ տեղավորված պարսպաքուրդների մեջ: Մեծ թիվ էին կազմում նաև քաղաքի մերձակա վանքերի եկեղեցիներն ու մատուռները: Բայց անգամ այս ամենի հաշվառումով դժվար է ստանալ տասը հարյուրակ կազմող մի թիվ: Ուրեմն ո՞րն է գաղտնիքը:

Մեր կարծիքով խնդրի լուծումը «եկեղեցի» հասկացությանը ժամանակին տրվող մեկնաբանության մեջ է: Բանն այն է, որ եկեղեցի ասելով մասկացել են ոչ միայն առանձին եկեղեցական կառույցները, այլև մեկ եկեղեցու ներսում գտնվող պատարագի սեղան ունեցող խորանը կամ խորանները: Այս բանը պարզորոշ երևում է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու մի քանի վիմագրերի բնութագրումից: Հատկապես բոլորաձև, բազմախորան այս եկեղեցին կառուցող Արլարիք մարզպանը 1035 թ. շինարարական արձանագրության մեջ այն երբեմն եզակի թվով եկեղեցի է կոչում, երբեմն՝ հոգևակի թվով՝ եկեղեցիներ («էղի լոժ սպասատրաց եկեղեցոյս... եւ քահանա, որ մեռանի ի Սուրբ Փրկիչս Խ (40) մի կալցեն յեկեղեցիքդ եւ եթէ ոք ի քահանայից եկեղեցոյս...»³⁴): Իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց 1041 թ., Ս. Փրկիչ եկեղեցուն նվիրատվություն կատարած Քրիստափորի արձանագրության մեջ որոշակիորեն խոսվում է չորս եկեղեցիների մասին՝ «Եւ Քրիստափոր... ի Սուրբ Փրկիչս ետու զիմ գանձագին հայրենիքս... եւ քահանայք Սուրբ Փրկիչս յամեն ամի ի չորս եկեղեցիքս՝ յեկեղեցին Զ (6) ար ժամ առնել անխափան...»³⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Քրիստափորը Ս. Փրկիչ ընդհանուր անվան տակ հասկանում է չորս եկեղեցի: Իրողությունը վերջնականապես պարզում է մեկ այլ արձանագրություն: 1193 թ. Տրդատ քահանան, նորոգելով Ս. Փրկիչ եկեղեցին, նաև նշում է, թե «ընծայաբեր եղաք ի սա... նաեւ զգարդս սպասուց ի քառեսին խորանս...»³⁶: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Ս. Փրկիչ եկեղեցու չորս խորանները, որոնք առանձին պատարագի սեղաններ են ունեցել, երբեմն նաև որպես առանձին եկեղեցիներ են դիտվել: Տեղին է հիշել, որ այս եկեղեցին կառուցվել է այն բանից հետո, երբ Արլարիք մարզպանը որպես պատվիրակ Կոստանդնուպոլիս գնալով՝ այնտեղից «շատ ջանի եւ մեծածախ գանձի» ձեռք է բերել Տերունական Խաչի մի մասունք, ապա վերադառնալով ձեռնարկել շինարարությունը. «... բերի մասն ի Սրբո Խաչէն եւ եկեալ կառարեցի գտանարս

³⁴ «Դիվան», Ս., էջ 46:

³⁵ «Դիվան», Ս., էջ 43: Ժողովածուում արձանագրության թվականը սխալմամբ նշված է ՆՂԹ, 1050, բայց իրականում գրված է «ի: ՆՂ: (1041) թ[ուին] ի թագաւորութեանն Մնրատու, որդո Գագկա Ծահանշահի...»:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 47:

գալս եւ գ՛նշանն լուսո կանգնեցի...» (Դիվան, Ա, էջ 46): Հատկապէս ըստ խորան ունեցող եկեղեցու չորս խորանները հաւանաբար խորհրդանշել են փրկագործող խաչի չորս թևերը և քստ աշտմ էլ դրանցում դրվել են պատարագի սեղաններ:

Խորանները եկեղեցի են համարվում մասն Անրի Ս. Գրիգոր (Աբուղամ-րեց) եկեղեցում Վահրամ սպարապետի թողած արձանագրության մէջ: Այստեղ մաւնշում է, որ որդու Աբուղամի «ոգեբաժին» դրամով գնել է երկու կողպակ, նվիրել Ս. Գրիգորին և սպասաւորներին պատվիրում է, որ եղած բոլոր «եկեղեցիներում» (իմա՝ խորաններում) պատարագեն տարեկան երեք քատասունք. «... եւ Վահրամ իշխանաց իշխան ետու զիմ որդոյն զԱպուխամի ոգեբաժին եւ գնեցի Բ (2) կողպակ... **Էտու ի Սուրբ Գրիգորի եւ քան եկեղեցիքս որ ունին ի տարին Գ (3) քատասունք...**»³⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, թե՛ Ս. Փրկչի արձանագրություններում, թե՛ այստեղ նվիրատվությունը կատարվել է մեկ եկեղեցական կառույցի, բայց պատարագի համար նշվում են «եկեղեցիները», այսինքն ամեն մի եկեղեցում առկա պատարագի սեղան ունեցող խորանները: Հատկանշական է, որ Հայկազյան քատարանը «խորան» բառի դիմաց տալիս է մասն «եկեղեցի և տաճար Աստուծոյ» բացատրությունը³⁸:

Հարցի պարզաբանման առումով ուշագրավ են Անրի մեկ այլ եկեղեցու արձանագրությունները: Զաքարե ամիրսպասաւարը քաղաքի Ներքին բերդում կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության մէջ նշում է, որ տեղի սպասաւորներն այդուհետեւ մինչև Քրիստոսի գալուստը տարին բոլոր պետք է իր համար պատարագ մատուցեն սովազ խորանում. «Եւ սպասաւորք սորա փոխարէն հատուցեն մեզ **զաւագ խորանին պատարագն** յամենայն ար յիմ անուն . կատարել հանապազ, ի սկզբանէ տարւոյն մինչեւ ցկատարումն տարւոյն...»³⁹: Բայց եկեղեցում պետք է պատարագ մատուցվէր մասն Զաքարեի ծնողների ու քոյրերի համար, ինչպէս վկայվում է արձանագրության թերի ընթերցվող շարունակության մէջ՝ «... եւ յայս ... տրուերն յանուն ծնողաց եւ քերց իմոց»⁴⁰: Այդ պատարագները պետք է մատուցվէին ավանդատների փոքր խորաններում: Այսպէս, հարավարեւելյան ավանդատն տեղեւտան մուտքից վեր փորագիր խաչի շուրջը գրված արձանագրությունը տեղեւտան կացնում է՝ «**Սուրբ եւ մեղաքարաիչ պատարագն որ սմա կատարի Սահակ դիխտո է, ծնադի Զաքարեա եւ Իսանի թագաւորաց Հայոց**»⁴¹: Պատարագի սեղան ունեցող մյուս՝ հյուսիս-արեւելյան ավանդատան մուտքի արձանագրությունը թեւ թերի է, բայց պահպանված հատվածից երևում է, որ այստեղ ևս խոսքը մշտական պատարագի մասին է («փրկագին պատարագն Քրիստոս...») ⁴²: Այս արձանագրությունից վեր պահպանվել է մի այլ կարևոր արձանագրություն՝ «**Սուրբ Սարգիս եւ անուն Սուրբ խորանիս այսմիկ**»⁴³: Այսինքն խորանի ոչ միայն պատարագի ինքնուրույն վայր էր, այլև բուն եկեղեցու անունից (Ս. Աստվածածին) տարբեր անուն ուներ (Ս. Սարգիս):

³⁷ «Դիվան», Ա, էջ 32:

³⁸ Նոր քաղցիրը հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 972:

³⁹ «Դիվան», Ա, էջ 58:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 57:

⁴² Նույն տեղում, էջ 59:

⁴³ «Դիվան», Ա, էջ 59:

Պատարագ խնդրող ամեն մի անեցի նվիրատու արձանագրության մեջ աշխատում էր նշել ոչ միայն մատուցվելիք պատարագների թիվը, օրը (տոհմը), այլև տեղը՝ խորանը, եթե դրա անհրաժեշտությունը կար: Օրինակ, Ռեքան Քարիմադինը, Պապան Վախրադինը և Դապտա Խաթունը Անիի «Քարիմադինի» եկեղեցու արձանագրության մեջ նշում են՝ «... փոխարէն հատուցին սպասաւորք եկեղեցոյս ար յերկուսին խորանին պատարագէն զՔրիստոս...»⁴⁴: Նույն բարեգործները, նորոգելով Անիի արվարձանի Կարմիր վանքը, պատարագներ են ստացել իրենց մերձակորների համար, դարձյալ նշելով խորանները՝ «Հայր Սարգիս եւ այլ եղբարքս փոխարեն հատուցին յամենայն շաբաթն ար Գ (3) խորանն՝ մեր հարն՝ Սարգսի եւ Սիթէ եւ Մարշէ...»⁴⁵: Իսկ Անիի եպիսկոպոս Գրիգոր Ա-ը պատերազմում զոհված եղբոր՝ Դարիք Մագիստրոսի համար Մարմաշենի վանքի սպասավորներին պատվիրում է՝ «... աւագ խորանին պատարագն յանուն նահատակին Քրիստոսի՝ Խարիին կատարել յամենայն ար ի սկզբանէ տարոյն մինչեւ ցկատարումն տարւոյն...»⁴⁶:

Այսպիսով բերված փաստերը վկայում են, որ պատարագի վայրի՝ խորանի հիշատակությունը եւ երբեմն կարևոր էր, պատարագի սեղան ունեցող խորաններն ինքնուրույն նշանակություն ունեին, հաճախ առանձին անուն էին կրում և կարող էին ուղղակի «եկեղեցի» կոչվել:

Իսկ ո՞րն էր այս երևույթի պատճառը, և արդյո՞ք շատ էին այդպիսի «եկեղեցի-խորանները»:

Պատարագներ մատուցվում էին ոչ միայն մահացածների, այլև կենդանի մարդկանց հոգու փրկության և մեղքերի թողության համար: Անիում այդպիսի օրինակները բազմաթիվ են: Վերը նշված 1041 թ. արձանագրության մեջ Քրիստափոր անունով անեցին հայտնում է, որ Ս. Փրկչի եկեղեցուն նվիրատվություն է կատարել և պատարագ ստացել՝ «վասն մեղաց... թողութեան եւ հոգւոյ փրկութեան»⁴⁷: Անեցիները «վասն փրկութեան հոգւոյ» եկեղեցի էին նորոգում⁴⁸, դրանց նվիրատվություն անում⁴⁹, պարսպի բուրգ կառուցում⁵⁰, հարկեր թողնում⁵¹, «վասն քաւութեան մեղաց» խաչքար կանգնեցնում⁵² և այլն: Ընդունված բան էր ամեն մեկի «հոգո բաժին» (հոգու պատվաստ, հոգու պահուստ, հոգու թոշակ) կոչված գումարը, կամ ունեցվածքը այս կամ այն եկեղեցուն նվիրելն ու փոխարենը համապատասխան չափով պատարագ ստանալը⁵³:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴⁵ И. Орбели, Избранные... 474, Կ. Բասմաճյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴⁶ Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, էջ 151:

⁴⁷ «Դիվան», Ա, էջ 48:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 12:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 2, 5:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 27:

⁵² Նույն տեղում, էջ 40:

⁵³ Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու մի անթվական արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Եւ Արքա ետու զիմ ոգո բաժին Ժ(10) դահեկան ի Սուրբ Աստուածածինս ի Սարգիս երեց, որ զՍրբո Խաչի պատարագն...» («Դիվան», Ա, էջ 50): Նույն եկեղեցու մեկ այլ արձանագրություն տեղեկացնում է. «Եւ Վարդա... վասն փրկութեան հոգո իմո եւ զուգակից իմ Ծոխին... տվար զմեր հոգո պատուաստս ի յերկրորդ շէնս Աստուածածինս. դաւկատ Խ(40) եւ պարտին սպասաւորք սորա ամի 2(6) ար ժամ առնեն...» (նույն տե-

ռալք եղեալ՝ զպատարագէլն և զհաղորդութիւն քահանայիցն ի միմեանց պատակոնցաք ստանձին ստանձին լինել և զթիւսն աճեցուցանել...»⁵⁷:

Կարծում ենք, պատկերը հստակ է, իսկ Լամբրոնացու բնորոշումը՝ «ծալկոտեալ մատրունս խորանօք և սեղանովք», հենց այն իրադրության արտացոլումն է, որը տեսանք Անիի մի շարք եկեղեցիներին ու դրանց վիմագրերին ծանոթանալով:

ԺԳ. դարի սկզբներին Զաքարե ամիրսպասալարի դիմումին ի պատասխան Սսի եկեղեցական ժողովում ընդունված և Հայաստան ուղարկված կանոնական հանձնարարականի մեջ, առաջին իսկ կետում, ասվում է՝ «Մատուցանել զպատարագն սուրբ դպրաւ և սարկաազաւ, որպէս օրէնն է»⁵⁸, որով հաստատվում է Լամբրոնացու ասածը նաև առանց պատշաճ սպասավորության մատուցվող պատարագների մասին: «Ասկէ կը հետեւի,—գրում է Մ. Օրմանյանը,—թէ այն բազմաթիւ խորշերու մէջ, որոնք մինչեւ այսօր եկեղեցիներու տներակներու մէջ կը տեսնուին, յստակ պատարագի սեղաններով, առանց սպասատրութեան պատարագներ կը մատուցանէին»⁵⁹: Միջնադարյան բանիրուն հեղինակին և Հայ եկեղեցու պատմաբանին լրացնում է նաև հայ եկեղեցական ճարտարապետության Անիին քաջաճանոթ մասնագետը: Թ. Թորամանյանը մասնավորապէս գրում է. «Հայ կղերին՝ հոգվո փրկության համար պատարագներ ծախելու սովորությունը այնքան չափազանցվել է 11—12-րդ դարերուն, որ հանձն առնված պատարագներու թիվը լիակատար իրագործելու համար բավական չէին տարվույն օրերը, ուստի ստիպված ամեն եկեղեցիներու մեջ ավելցուցել են խորաններ՝ ավանդատուններու վրա. կոկնախարկ շինել են ավանդատուններ հատկապէս այդ նպատակով: Կարծեք այդ ալ բավական չէ եղած, եկեղեցիի արևմտյան անկյուններուն վրա ալ շինել են հաճախ 2—4 սեկյակներ՝ պատարագի խորաններով և վերանորոգել են հնադարյան արևմտյան սեկյակներու սովորությունը, այն անգամ հիներեն բոլորովին տարբեր նպատակով մը»⁶⁰:

Այսպիսով, կարգ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող պատմաշրջանում եկեղեցիներում ավագ խորանին զուգահեռ՝ այլ փոքր խորաններում, ավանդատներում, կից կառուցված մատուռներում ու սեկյակներում պատարագի սեղան դնելն ու պատարագ մատուցելը շատ տարածված երևույթ էր: Բնական է, որ այն պետք է ավելի ծավալվել ու լայնորեն կիրառվել այնտեղ, ուր շատ դրամ կար և բազմաթիվ մարդիկ, որոնք «վասն հոգւո փրկութեան եւ մեղաց թողութեան» պատրաստ էին նվիրատվություններ կատարել ու փոխարենը «մեղսաքսիչ» պատարագ ստանալ: Հենց այդպիսի վայր էր Անին, որը ոչ միայն «քիւր քիւրաց» բնակչություն ուներ, ազնվականների, վաճառականների, վաշխատուների ու այլ դրամատերերի բնակավայր էր, այլև մեծաթիվ ու ազդեցիկ քահանայական դաս⁶¹ ու հարյուրավոր եկեղեցիներ ունեցող քաղաք էր: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ նվիրատուները սովորաբար աշխատում էին պատարագ ստանալ եկեղեցական մեծ տոների օրերին, ուստի մրցակցությունն ավելի էր սրվում առաջ բերելով պատարագի նոր վարերի պատրաստման անհրաժեշտությունը:

Այսպիսով Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացու Խորհրդածութիւնը ի կարգս եկեղեցու եւ մեկնութիւն խորհրդող պատարագին, վեցնտիկ, 1847, էջ 178—179:

⁵⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 169:

⁵⁸ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1573:

⁵⁹ Թ. Թորամանյան, հ. Ա., էջ 215:

⁶⁰ Կ. Մաթևոսյան, Անի քաղաքի հոգևորականությունը, «Էջմիածին», 1993, ժԱ—ԺԲ,

քաղաք այցելած հյուրերին: Թերևս այս է պատճառը, որ Անհի հազար եկեղեցիների մասին տեղեկությունը մեզ է հասել այդքան քաղաքով աղբյուրներից, տարբեր ազգության պատկանող հեղինակների միջոցով: Նրանց մի մասը եղել են Անհում, մյուսները լսել են եկեղեցիների մասին, բայց լսել միանգամայն վստահելի աղբյուրներից, այդ պատճառով էլ մոծել են իրենց երկերի մեջ: Իսկ անեցիները, որոնք «Աստված վկա» ասելու պես երդվել են «Անհի հազար ու մեկ եկեղեցին վկա» խոսքերով, վստահ են եղել դրա ճշմարտացիության մեջ, հետևաբար քաղաքում իրոք կատարվել է նման մի հաշվարկ, մեր կարծիքով, ըստ «եկեղեցի-խորանների»:

Վերը, մեր կազմած «Անհի եկեղեցիների ցուցակից» արդեն տեսանք, որ քաղաքում վերգետնյա և ժայռափոր եկեղեցիներն ու մատուռները իսկապես պատկառելի թիվ են ունեցել, ընդ որում քաղաքի ու մերձակայքի ժայռափոր տարածքներն ամբողջովին չեն ուսումնասիրվել⁶⁴, անավարտ են մնացել բուն քաղաքի պեղումները, իսկ ընդարձակ արվարձանները միայն մակերեսային դիտարկումների են ենթարկվել: Մինչդեռ Անհի արվարձանների տարածական ընդգրկումը շատ մեծ էր: Թ. Թորամանյանն անգամ գրում է, թե «Անպայման Հոռոմուսի վանքը, Բագնայր, Աբջո Առինա և անոնց նման 4-են մինչև 10 կիլոմետր հեռավորության վրա այժմ ավերակ գյուղեր Անհի արվարձաններն էին և անմիջական կապ ունեին: քաղաքի ներքին վարչական և տնտեսական գործերու հետ»⁶⁵: Քաղաքի արվարձանների տեղագրությունը կատարելուց հետո հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ «այժմյան մեր տեսած պարիսպներեն (Սմբատաշեն, Կ. Մ.) դուրս էր բուն Անի քաղաքը, և պարիսպը քաղաքի ամրոցն էր»⁶⁶:

Որիշ ուսումնասիրողներ ևս չեն կասկածել, որ Անհի շուրջը, հատկապես հյուսիսային հարթավայրում, սփռված են եղել քաղաքաբարձ քաղաքի արվարձանները: Բնական է, որ այստեղ ևս եկեղեցիներ ու մատուռներ կային, որոնց ավերակներն այժմ ծածկված են հողի տակ: Հուսանք, որ կգան բարի ժամանակներ, երբ Անհի ավերակներն ամբողջովին ու պատշաճ կերպով կուսումնասիրվեն և շատ գիտական հարցեր իրենց ճշգրտումը կտանան: Հավանորեն այն ժամանակ էլ վերջնականապես պարզ կդառնա Անհի հազար ու մեկ եկեղեցիների խնդիրը: Սակայն, ելնելով վերը կատարված քննությունից և առկա տեղեկությունների համադրումից, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ **իր ծաղկման տարիներին Անհին իրոք ունեցել է հազարից ավելի եկեղեցի ու մատուռ՝ պատարագի սեղանով խորան: Եկեղեցական մեծ տոների օրերին, կամ վտանգի պահին, այս բոլոր խորաններում պատարագ էր մատուցվում: Հենց սա էլ իրավունք էր տալիս անեցիներին իրենց քաղաքը «հազար ու մեկ» եկեղեցիների քաղաք կոչել, դրանով հրապարտանալ ու երդվել, իսկ մատենագիրներին՝ սերունդներին փոխանցել այդ իրողությունը:**

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

⁶⁴ 1915 թ. սկսված Անհի ժայռափոր տարածքների ուսումնասիրությունը 1916-ին ընդհատվել է Գ. Չոբինաշվիլու ցուցումով (որը ժամանակավորապես փոխարինում էր Ն. Մառին): Այս մասին ցավով է գրում դեպքերի մասնակից Ն. Տոկարսկին (Ղիփ. էջ 170):

⁶⁵ Թ. Թորամանյան, հ. Ա, էջ 328, տես նաև հ. Բ, էջ 180—181:

⁶⁶ Նույն տեղում:

ամսագրում ներկայացված են Մայր Աթոռի և հայ հոգևորականության վերաբերող անհրաժեշտ լուրերը:

Հայց 51 տարի հետո, 1919 թ., Մայր Աթոռն ստիպված եղավ դադարեցնել մեծ պահանջարկ ունեցող ամսագրի հրատարակումը, մի բան, որ մեծ ցավ պատճառեց ամբողջ հայությանը, հատկապես հայ հոգևորությանը: Այդ եղավ ակամա, նյութական պակասից ավելի Առաջին համաշխարհային պատերազմի գործած չարիքները, 1915 թ. Կ. Պոլսի հայ մտավորականության աննախատեսելի կոտորածը, ապա ներքին գավառներում մախոթք ծրագրավորված Մեծ եղեռնը, տուն-տեղ թողած ստիպողական գաղթականությունը:

Լավ չէր նաև Արևելյան Հայաստանի բնակչության վիճակը: Պատերազմի հետևանքով տակն ու վրա եղավ նաև հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքն ու քաղաքական վիճակը: Մեկ կողմից արևմուտքից հարյուր հազարավոր գաղթականության ժամանումը դեպի արևելք, հաստատվելով Հայաստանում, Վրաստանում և Սև ծովի ափերի բնակավայրերում, ցարական Ռուսաստանի իշխանության քայքայումը, ռուսական զորքերի պարտադրված դուրս բերումը Արևելյան Հայաստանի մի շարք գավառներից՝ Կարսից, Էրզրումից, Սուրմալուից և մեծ կորուստներով ու զոհերով ամբողջ բնակչության արտագաղթը դեպի այսօրվա Հայաստանի սահմանները, սովալլուկ հայության վատագույն վիճակը, գաղթականության և տեղի բնիկ ժողովրդի սննդի պակասն ու տարափոխիկ հիվանդությունները և, վերջապես, պատերազմի պատճառած վատ հետևանքները, ցնցոտի կրող գաղթականների ողորմելի վիճակը, օրական հարյուրավոր ազգայինների մահացության դեպքերը Էջմիածնում, Երևանում և այլ վայրերում, հազարավոր մանկահասակների և ծնողագուրկ երեխաների աննախանձելի վիճակը, Մայր Աթոռի անջքացումը, սովի և աղքատության ճիրաններում մնացած հայության բեկորներն ի նկատի առնելով, Գևորգ Ե Սուրենյանց Ամենայն Հայոց վշտալի Կաթողիկոսն ակամա ստիպված եղավ 1919-ին դադարեցնել «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը Վաղարշապատում՝ հակառակ Հայաստանի առաջին հանրապետության 1918 թ. անկախության հռչակմանը:

Հետագա տարիների քաղաքական և տնտեսական վրճակը հայտնի է բոլորին: Ճիշտ է, որ Արևելյան Հայաստանում այլևս խաղաղություն տիրեց, ժողովրդի խլակներն սկսեցին շունչ քաշել, խոր վերքերը բուժել, բայց քաղաքական բռնությունները, Լենինականի 1926 թվականի հոկտեմբերի 22-ի մեծ երկրաշարժը, վերևից պարտադրված նոր աքսորներն ու ավերները հետևաբար եղան, որ դանդաղ ընթանա հայության մնացած բեկորների վերականգնումը:

Ահա մեր ժողովրդի այս աննախանձելի վիճակը և Մայր Աթոռի աղքատացումը, շարժական արժեքների և անշարժ կալվածների բռնագրավումը և միաբանության անհիտումը պատճառ դարձան, որ շուրջ քառորդ դար (1919—1943 թթ.) Ս. Էջմիածինը մնա առանց պաշտոնաթերթի: Այս անգամ էլ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը (1939—1945 թթ.) պատճառ եղավ, որ արգելք հանդիսանա Մայրավանքի մի նոր օրգանի հրատարակմանը:

«Էջմիածին» ամսագրի սկզբնական շրջանում (1944—55 թթ.) լույս տեսան Մայր Աթոռի մի շարք միաբանների՝ Կարապետ արքեպս. Թումանյանի, Վահան արքեպս. Կոստանյանի և Ռուբեն արքեպս. Դրամբյանի, ինչպես նաև ակադեմիկոսներ Հրաչյա Աճառյանի, Ստեփան Մալխասյանցի և Հա-

միաներով ուշանում են, որով տեղ են հասնում շատ անկանոն կերպով և կամ ուղղակի կորչում անապարհին:

* * *

Այսօր «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակման 50-րդ տարեդարձն է նշվում (1944—1994 թթ.): Այն ապրեց վարչէքի և վերելքի տարիներ: Բայց այն հրատարակվում է անապշաք կերպով, սակայն երբեմն 2—3 ամիս միացյալ համարներով: 1944—1961 թթ. ամսագիրն հրատարակվել է Երևանում, պետական տպարանում, իսկ այնուհետև Էջմիածնում, Մայր Աթոռի սեփական տպարանում, քիչ վերաբացումը կատարվեց 1961 թ. հոկտեմբերի 15-ին: Նորին Սրբություն Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի բացառիկ անխոնջ ջանքերի շնորհիվ կրկին սկսեց գործել վանքի սեփական տպարանը, որ հանդիսացավ ամերիկահայության նվերը Մայր Աթոռին: Դրամական հանգանակության հսկողության և ղեկավարման դժվարին գործն իր վրա վերցրեց Մայր Աթոռի բարերար և շքանշանակիր Երվանդ Աղաջանյանը, որ իր անձնական գործը գրեթե թողած, ամիսներով ամեն օր այցելելով Միացյալ Նահանգների հայաբնակ քաղաքները, հրավիրեց ժողովներ, հանգանակեց գումարներ՝ հասցնելով այն շուրջ երկու հարյուր հազար ամերիկյան դոլլարի, որով գնվեց նոր տպարանի արդիական ծանր մեքենաները, գործիքները և այլազան կազմածները Միացյալ Նահանգներից և Լայպցիգից, ինչպես նաև անձնապես հսկեց ապահով Էջմիածին առաքման դժվարին գործը:

Վաճառատնական նոր տպարանի բացման հանդիսությունը կատարվեց Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, ի ներկայության Ամերիկայից ժամանած պատվիրակության: Այնուհետև տարաբան աշխատեց և ցարդ աշխատում է անխափան կերպով: Ահա այստեղ է, որ 1961 թ. սկսած մինչև այսօր լույս է տեսնում Մայր Աթոռիս պաշտոնաթերթը «Էջմիածին» ամսագիրը՝ առանց դադարի:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտոնաթերթն այսօր բոլորեց իր հրատարակության հիսուն տարին՝ կես դար: Ցարդ ամսագրի խմբագիրները հանդիսացան վեց աշխարհիկ մարդիկ, որոնք են հետևյալները՝ 1. Առաքել Առաքելյան (1944—48 և 1955—56), 2. Լ. Կիսիբեկյան (1948—50), 3. Աշոտ Արքահամյան (1950—55), 4. Արթուր Հատիտյան (1956—82), 5. Պարզև Ծահրազյան (1983—84), 6. Երվանդ Մելքոնյան (1985—93): Իսկ այսօր 1994 թվականից սկսած, Վեհափառ Հայրապետի հատուկ կարգադրությամբ, այդ պատասխանատու պաշտոնի համար, առաջին անգամ լինելով, կոչված է մի հոգևորական՝ Ասողիկ եպիսկոպոս Արիստակեսյանը, Մայր Աթոռի միաբանության անդամ, երիտասարդ խոստումնալից մի գրող և բանաստեղծ, որ արդեն հեղինակ է վեց գրքերի: Խանդավառ իր պատասխանատու նոր պաշտոնով, գրած խմբագրականներով և ունեցած նոր մտահղացումներով, արդեն իսկ սկզբից ցույց է տվել իր կարևոր նորամուծումը «Էջմիածին» ամսագրի կյանքում, 1994 թ. սկզբից հրատարակելով կիսամյա «Քեմ եկեղեցվո» թերթը, որպես հավելված «Էջմիածին» ամսագրի: Թերթը լավ մեկնարկ ունեցավ իր կրոնա-եկեղեցական հոդվածների բովանդակությամբ, լավ ձևավորումով, ընտիր թղթով և տպագրությամբ:

«Էջմիածին» ամսագրի հիմնամյա հոբելյանի առթիվ հարկավոր է նշել նաև Եղիշե Վարդերեսյանին, որ ոչ-պաշտոնապես, սրբագրիչ և խմբագրի

անմիջական օգնական, խղճմտորեն մեծ ճիգ ու ջանք է թափել ամսագրի ձեռք բերած հաջողության մեջ: Իսկ ներկայիս նույն պաշտոնով նրան փոխարինող Վոլոդյա Աբրահամյանը 1966-ից սկսած ամենայն բարեխղճությամբ շարունակում է այդ պատասխանատու գործը:

«Էջմիածին» ամսագիրը մեծ նպաստ է բերել հայագիտությանը՝ հրատարակելով բազում հոգևորականների, գիտնականների և մտավորականների հարյուրավոր ուսումնասիրություններն և արժեքավոր հոդվածները, որոնք բարձր են գնահատվել լայն հասարակության կողմից:

Վեհափառ Հայրապետի բարոզները, կոնդակները և այլ բնույթի գրությունները կարդացվում են մեծ հետաքրքրությամբ և գոհունակությամբ: Հիսուն տարի շարունակ հրատարակված բազմաթիվ մտավորականների ուսումնասիրություններով և հոդվածներով զգալի կերպով մեծացել է ամսագրի ծանրակշիռ արժեքը:

Ծառ հոգևորականներ աշխատակցել են ամսագրին, օրինակ՝ Եղիշե Պատրիարք Տերտերյան, Սահակ արքեպս. Տեր-Հովհաննիսյան, Հակագում արքեպս. Աբրահամյան, Ծախե արքեպս. Աճեմյան, Դերենիկ եպս. Փոլատյան, Պարզե եպս. Գևորգյան, Վահան եպս. Տերյան, Նարեկ եպս. Ծաքարյան և ուրիշներ:

Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթին աշխատակցել են մտավորականներից ակադեմիկոսներ Հրաչյա Աճառյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Հակոբ Մահանդյանը, Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանը. դոկտոր-պրոֆեսորներ Առաքել Առաքելյանը, Լևոն Սեմյոնովը, Աշոտ Աբրահամյանը, Վարազդատ Հարությունյանը, Գևորգ Աբգարյանը, Պիոն Հակոբյանը, ճան Երվանդ Ծահագիզը, Հակոբ Սիրունին, Արամ Երեմյանը, Հովսեփ Եղիազարյանը, Թորոս Թորամանյանը, Հովսեփ Գրիգորյանը և շատ ուրիշներ:

Ամսագրում հրատարակվել են նաև բազմաթիվ այլ նյութեր, որոնք մեծ արժեք ունեն նաև եկեղեցական, հայագիտական և պատմական տեսակետից, որոնցից նշենք միայն մի քանիսը.

1. Վեհափառ Հայրապետի արտաքին և ներքին Սփյուռք կատարած հովվապետական այցելությունների և զանազան ժողովների մասնակցության նկարագրականը (1956—1993 թթ.):

2. «Արարատ» ամսագրի (1868—1919) մատենագիտությունը (1968—1970 թթ.):

3. «Էջմիածին» ամսագրի (1944—1973) մատենագիտությունը (1973—1974 թթ.):

4. Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի մասին (1961 թ.):

5. Հակոբ Սիրունի—«Եղեռն մը և իր պատմությունը» (1965 թ.):

6. Ոսկան վարդապետ Երևանցու կողմից հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության 300-ամյակի առթիվ կոնդակ և հանդիսություն (1966 թ.):

7. Հակոբ Անասյան—«Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը» (1971—1972 թթ.):

8. Ս. Ներսես Ծնորհալի Հայրապետի մահվան 800-ամյակի մասին (1973 թ.):

9. Արշակ Սաֆրաստյան—«Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավաճանների միջխտրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912—1913 թթ.)»—(1965—1966 թթ.):

10. 1915 թ. Մեծ եղեռնին նվիրված բազմաթիվ նյութեր (1965 թ.):

11. Նուբար Տեր-Միքայելյան—«Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի» (1950—1989 թթ.): Ծարունակելի:

12. Վահան եպիսկոպոս Տերյան—«Հայոց Հայրապետների շիրիմների մասին» (1971 թ.):

13. Վիկտոր Պետրոսյանց—«Հայրենական մշակույթի պաշտպան հայ կանայք» (1979—1982 թթ.):

14. Գևորգ եպիսկոպոս Սերադյարյան—«Գավազանագիրք Վրաստանի հայոց թեմի» (1992 թ.):

15. Գառնիկ Մտեհանյան—«Երզնկայի վանքերը» (1993 թ.):

Ամսագրում կան մահ միջնադարյան մի շարք պատմիչների և գրողների՝ Ս. Մեարոպ Մաշտոցի, Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Կորյունի, Եղիշեի, Անանիա Շիրակացու, Ս. Գրիգոր Նարեկացու, Ղևոնդ Երեցի, Արիստակես Լաստիվերտցու, Ս. Ներսես Ընդրեակու և ուրիշների մասին ուսումնասիրություններ:

Վերոհիշյալներից բացի ամսագրում լույս են տեսել մահ բազմաթիվ քարոզներ, ճառեր, բանաստեղծություններ, պատմական և հուշագրային հոդվածներ, նշանակումներ, մահախոսականներ, լուսանկարներ, ձեռնադրված վարդապետների և օծված եպիսկոպոսների կենսագրականներ, Ս. Ծընընդյան և Ս. Զատիկի տոների մասին ուղարկված և ստացված շնորհավորական գրություններ, նյութեր հայագետների, հայասերների, արտասրայեցիների, նկարիչների և այլ արվեստագետների մասին:

Վերջացնելով կարելի է ասել, որ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը մի տեսակ համայնագիտարան է, մասնագիտացված եկեղեցական, կրոնական, պատմական և հայագիտական բնույթով: Հոբելյանական սույն հիմնամյակի առթիվ սրտանշմաղթենք ամսագրին հավիտենական կյանք, ինչպես հավիտենական են լինելու մեր Մայր Եկեղեցին՝ Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին, և հայ ժողովուրդը:

ՆՈՒՐԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Ահա այս մաշտոցյան մեկնակետը նրան դարձրեց մեր նոր երաժշտական մշակույթի մեծագույն երախտավորը:

Կոմիտասը նախ ապացուցեց այն ժամանակվա համար գրեթե ԱՆԱՊԱՑՈՒՑԵԼԻՆ՝ ՀԱՅՆ ՈՒՆԻ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ:

Ապա ցույց տվեց, որ եթե երաժշտությունը մերն է, ուրեմն պետք է ունենա ուրիշներից տարբեր կառուցվածք ու դաշնավորման օրենքներ: Հետևաբար՝ հայ երգը պետք է հնչի այդ օրենքներով:

Այժմ բերենք մի քանի բնորոշ օրենքներ՝ հայ և եվրոպական երաժշտության միջև առկա տարբերությունների մասին գաղափար տալու համար:

ԿՇՈՒԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ (դիմիկա), ՇԵՇՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ և ԱՄԱՆԱԿԻ ՕՐԵՆՔՆԵՐ.

Այս երևույթների մասին Կոմիտասը փայլուն է խոսել 1914 թ. Փարիզում կայացած միջազգային երաժշտական ընկերության համագումարին, որին մասնակցում էին աշխարհի 400 խոշորագույն երաժիշտ-երաժշտագետներ: Այս համագումարը հայ երաժշտության համաշխարհային հռչակի սկիզբն էր:

Հայտնի է, որ եվրոպական դասական երաժշտությունը, մինչև 20-րդ դար, մինչև տպավորականների (իմպրեսիոնիստ) հանդես գալը (Դեբյուսի և այլք), հյուսվում էր շեշտված և անշեշտ մասերի փոխհարաբերության խիստ համակարգի վրա: Այդ գործերի մեջ երաժշտական նախադասությունը տրոհակով (տակտի գծով) բաժանվում է մի քանի հատվածների: Երաժշտական նախադասության մեջ չափերի բազմազանությունը եվրոպական դասական երաժշտության օրենքների տեսակետից բացառություն էր դիտվում:

Կոմիտասը հրաժարվեց տրոհակի եվրոպական ըմբռնումից և ապացուցեց, որ այդ կաղապարը հայ երաժշտության համար ոչ միայն պարտադիր չէ, այլև շատ հաճախ խաթարում է այն:

Լսենք Կոմիտասին.

«Հայկական երգերում տրոհակները ոչ թե բաժանում են երաժշտական ֆրագմենտը, այլ ցույց են տալիս միայն տաղաչափական միություն և ոտք»:

Շեշտի և ամանակի օրենքը ևս խիստ տարբերվում էր եվրոպականից: Կոմիտասն ապացուցեց, որ ի տարբերություն եվրոպականի, որտեղ շեշտն ու ամանակը իրարից կախում ունեն, և որոշակի օրենքներով պայմանավորված են իրարով, ապա հայ երաժշտության մեջ դրանք իրարից անկախ են: Եվրոպական ձայնահիշերով գրանցված «Հայ բնար» (1907 թ.) ժողովածուի մեջ ձայնապետը գրում է.

«Հայ երաժշտության մեջ շեշտն ու ամանակը իրարից անկախ են, ուստի այդ երգերն ասելու է հետևելով բառերի ու ձայնահիշերի վրա դրված միջերին և ոչ թե արևմտյան երաժշտության շեշտավորման օրենքներից» (Հայ բնար):

Մի այլ տեղ.

«Մեր երաժշտության մեջ երաժշտական ոտքերը տրոհ լուր-բաժանվում են ոչ թե շեշտավորության օրենքով, այլ ամանակավորության օրենքով: Եվրոպականը հիմնված է շեշտերի դասավորության օրենքով, հայկականը՝ ամանակների դասավորության վրա: Ամանակների կարճ և երկար վաճկերը իրար հաջորդում են ճիշտ նույն օրենքով, ինչ օրենքով որ բաժանվում են բանաստեղծության վանկերը: Այստեղից էլ հայ երաժշտության մեջ շեշտերը ազատ են».

նը ոչ միայն երաժշտության մեջ է կիրառելի, այլև հայ արվեստի պատմաբաններին բանալի է տալիս արվեստի շատ ճյուղերի հաշկականությունը ընդգծելու համար: Տեղի աղության պատճառով բերենք միայն մեկ օրինակ:

Երաժշտության մեջ քառյակների ագուցումը ճիշտ նույն օրենքներին է ենթարկվում, ինչ որ մեր ճարտարապետական կոթողները երիզող նախշերը կամ խաչքարերը: Խաչքարերի հնգանիստ, ութանիստ կամ քառակուսի նախշերի չափը չի խախտվում: Բոլորը նույնչափ են: Հիմնական փոփոխությունները կատարվում են այդ քառակուսիների, հնգանիստների և այլնի ներսում:

Մեր երաժշտությանը հատուկ՝ քառյակների ներսում կատարվող փոփոխության այս օրենքը բխում է հայ արվեստին հատուկ 2 չափազանց կարևոր ու մեզահատուկ օրենքից: ա) Զուսպ, փոքր չափերը մինչև վերջ օգտագործելու և սահմանափակ տարածությունն ու նյութը մինչև վերջին հնարավորությունները օգտագործելու, ավելի ճիշտ՝ ՇԱՀԱԳՈՐԾԵԼՈՒ ժուժկություն (հիշենք, որ մեր կոթողներում տառը տառ լինելուց բացի զարդանախշ է նաև: Այսինքն ունի երկու պաշտոն):

բ) Զգուցմունքը մեր արվեստի մեջ ՆԵՐԸՆԹԱՅ շարժում ունի: Այսինքն՝ ոչ թե տարածվում է տվյալ տարազից (ֆորմա) դուրս, այլ տեղավորվում է տարազի ներսը:

Այս օրենքները առկա են թե՛ քերթության, թե՛ մանրանկարչության և թե՛ ճարտարապետության մեջ:

Մյուս օրենքը Կոմիտասի ԴԱՇՆԱՎՈՐՄԱՆ (ՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ) տեսությունն է: Կոմիտասի դիվանում այս թեմայով բազմաթիվ անավարտ աշխատություններ կան: Նույնիսկ ՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ դասագիրքը, որը մեզ է հասել երկու բավական ավարտուն և միմյանց լրացնող տարբերակով (մոտ 50 մեքենագիր էջ):

Կոմիտասի գործը այս մարզում խիստ դժվար էր:

Եվրոպական դաշնավորման կանոնները ԱՆԿԻՐԱՌԵԼԻ են մեզ համար ճիշտ այնպես, ինչպես լատինական կամ ասորական գրերն էին անբավարար Մաշտոցի համար:

Ուրեմն պետք էր ստեղծել դաշնավորման այնպիսի ձև, որը հայ երգը եվրոպական հարմոնիայից ազատագրելու հետ միասին չզցեր արևելյան դաշնակի օրենքների տակ:

Այստեղ արդեն անհրաժեշտ էր խուզարկել հայ երաժշտության ոգու, այսինքն գեղագիտական ներքին կառույցների ներսը, որպեսզի հնարավոր լիներ հայտնաբերել հարմոնիա կոչվածի մեզահատուկ և ոչ ոքիի չմասնավոր օրենքները:

Կոմիտասը, ինչպես գիտենք, Առաջին աշխարհամարտի պատճառով չհասցրեց մշակել հայոց նվագական (գործիքային) երաժշտության և համանվագի գլխավոր ավարտուն սկզբունքները՝ թեև այդ մարզում նրա արածը (օր. «Անուշ» գուսաներգություն, «Քաղաքավարության վնասները» կատակերգությունը և այլն) մեզ հիմք են տալիս պնդելու, որ ձայնապետը այնուամենայնիվ, դրել էր դրա հիմնաքարերը: Բայց խմբերգի մարզում ձայնապետը հասավ իր նպատակին:

Ընդգծենք Կոմիտասի դաշնավորման գլխավոր սկզբունքներից մի քանիսը:

ա) Մայր եղանակին միացնում էր դրանից մեղեդիորեն տարբեր, բայց հոգեբանորեն չափազանց մոտիկ, դրանց ազգակից ուրիշ եղանակներ:

տաախանել, թե Կոմիտասի հայտնաբերած այդ ինքնությունը երաժշտությունը որտեղի՞ց է գալիս: Բոլորն անխտիր պատասխանում են՝ դա հայ երաժշտությունն է: Բայց որտեղի՞ց է այդ երաժշտությունը:

Ոչ ոք չի նշել, որ «հայն ունի ինքնությունը երաժշտություն» արտահայտությունը մինչև հիմա կիսատ ենք հասկացել: Որ հայկական երաժշտությունը ձայնանիշ դառնալուց առաջ ինչ-որ բան է եղել, բխել է ինչ-որ տեղից: Այսինքն՝ երկնքից իջած բան չէ:

Ուրեմն որտեղի՞ց է եկել և որտեղի՞ց է գալիս հայկական երաժշտությունը:

ԱՅԴ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄԵՆ ԲԱՆԻՑ ԱՌԱՋ ԵՎ ՀԵՏՈ այդ երաժշտության տիրոջ կոկորդի արդյունքն է, ԿՈԿՈՐԴԻ ՆՎԱԳԸ:

Հետևաբար՝ հայկական ինքնությունն ու անշփոթելի երաժշտությունը գոյնացելուց առաջ ձայնապետը հայտնաբերել է նույնքան ինքնություն և նույնքան ԱՆՇՓՈԹԵԼԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ, որպես համաշխարհային երգեցողական սակավաթիվ դպրոցները ԼՐԱՅՆՈՂ և ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՂ մի խմբի ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՈՒԿ երևույթ (ֆենոմեն):

Ուրեմն Կոմիտասի մյուս հայտնագործությունը ՀԱՅ ԵՐԳԵՑՈՂԱԿԱՆ ԴԴՐՈՑԻ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄՆ Էր:

Շատ կարճ կանգ առնենք այս հարցի վրա:

Երգեցողության մասին իր ստույթներում և դատողություններում Կոմիտասը ապացուցեց, որ հայկական երգեցողությունը հիմնված է լեզվի վրա և բխում է նրանից: Արտագրում ենք Կոմիտասի տառնյակ անտիպ ստույթներից մի երկուսը: «Թեև երգն ու խոսքը զանազան երևույթներ են, բայց միևնույն գիտությանն են պատկանում: Երգն ու խոսքը ԻՐԱՐԻՑ ԲԱԺԱՆԵԼ անհնար է» (ընդգծումն իրենն է):

«Մեր երգի չափն ու կշիռը բխում են նույն երգի բառերի շեշտերի կրշռից ու չափից»:

«Երգը ճիշտ նույն պատկերն է տալիս երգական ձայներով, ինչ որ խոսակցական ձայներով լեզուն է արտահայտում... Այնպես որ երգն ու խոսքը իրարից բաժանել անհնար է»:

Կարելի էր էլի բազմաթիվ նման ստույթներ բերել: Կարծում ենք այսօր անհնար էլ հերքել, որպեսզի ամեն մեկի համար պարզ լինի, որ Կոմիտասը հայ երգը բխեցնում էր հայոց լեզվից, լեզվի շեշտական ու առոգանական օրենքները տարածում երգի վրա ու բխեցնում նրանից: Այսինքն՝ եթե հայոց լեզուն ՄԵՆԱԿՈՐ ԸՆՏԱՆԻՔ է հնդկարապական լեզվախմբում, ուրեմն այդ լեզվի առոգանության վրա հիմնված ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ պետք է առանձնանա թե՛ եվրոպական երգեցիկ դպրոցներից և թե՛ արևելյան երգեցողությունից: Մի խոսքով՝ ինչպես որ ձայնապետը գտել է հայ երաժշտության կշռականության, դաշնալորման և մյուս կանոնները, որոնցից մի երկուսին շատ թուուցիկ ծանոթացանք քիչ առաջ, նույն կերպ էլ հայտնաբերել է նաև մեր երգեցողությունը:

Այս գործի ահռելի աշխատատարության մասին ընդհանուր պատկերացում տալու համար մի բանի գլխավոր հարցերի վրա շատ կարճ կանգ առնենք:

Ինչպես լեզուն, այնպես էլ երաժշտությունը ուներ 40-ից ավելի բարբառներ, որոնք հաճախ իրարից այնքան հեռու էին, որքան լեհերենը չեխերենից, թուրքերենը ադրբեջաներենից:

Ունենք նաև առնվազն երեք հազարամյա գուսանական երաժշտություն՝

մեկ տասնյակի հասնող երգեցողական դպրոցներով, այսինքն՝ երաժշտական մեկ տասնյակի հասնող մտածողություն և լեզուներ:

Ուրեմն՝ պետք էր ուսումնասիրել այս բոլոր երաժշտական բարբառներն ու լեզուները, դրանց հնչական օրենքները բաղդատել իրար և ՀԱՅՏՆԱԲԵՐԵԼ դրանք իրար ԿԱՄՐՁՈՂ այն ՈՂՆԱՇԱՐԸ, որը հայկական երաժշտություն-երգեցողություն է կոչվում:

Այս գործն անելուց հետո Կոմիտասը հայտնաբերեց, որ հայ երաժշտությունը ունի երկու գլխավոր ճյուղավորում՝ արևմտահայ և արևելահայ: Ժիշտ այնպես, ինչպես լեզվի մեջ է (նա միջնադարյան երաժշտությունն էլ է տրոհում արևմտյանի ու արևելյանի):

«Հայ ժողովրդական երաժշտությունն ունի երկու գլխավոր ճյուղ՝ արևմտյան և արևելյան: Առաջին եղանակները լայն են և բարդ, ճոխ են և լուրջ, պայծառ են և եռանդուն: Իսկ երկրորդին՝ սեղմ են և պարզ, աղքատ են և թեթև, դալուկ են և խաղաղ» (Կ. ֆ. թիվ 4):

Այսպիսով՝ բազմաթիվ երաժշտական բարբառներ, գոսանական բազմապիսի ու խայտաբղետ երգեցողություններ, երաժշտական չորս «գրական» լեզուներից անհրաժեշտ էր գտնել այն գլխավոր ՄԱՅՐ ԼԵԶՈՒՆ, որը լիներ այս բոլորի համադրույթը և սրանք իրար կապողը:

Զայնապետը այսբանից հետո հայ բովանդակ երաժշտությունը բաղդատեց արևմտյան ու արևելյան երաժշտություններին, որոնք քաջ գիտեր, ցույց տվեց հայկականի առանձնահատկությունները, տարբերակիչ գծերը, բացահայտեց հայոց լեզվի ու բարբառների շեշտադրության, ելետների, առոգանության, ոտանավորի ոտքերի, լեզվի բացականչությունների, առոգանության ու կետադրական նշանների դերը, դրանց նշանակությունը երգի մեջ և անբախտելի կապը խոսքին: Ցույց տվեց, թե մեր երգի մեջ որո՞նք են այն պարագաները, որոնք անհատին անասման հնարավորություններ են տալիս ազատ ու անկաշկանդ դրսևորելու իր բնավորությունը, խառնվածքն ու անհատականությունը՝ ԱՌԱՆՅ ՍԱԿԱՅՆ, ԽԱԹԱՐԵԼՈՒ երգի բնդհանուր ոգին: Հասկանալի լեզվով ու համոզիչ օրինակներով ապացուցեց, որ մեր երգի հիմքն ու ոգին նույնքան անխաթար են, որքան այդ երգը արարող ցեղը և լեզուն:

Հայ երգեցողությունը անանջատ մկատելով բանաստեղծություն-խոսքի շեշտա-տաղաչափական ու առոգանության կանոններից և ապացուցելով, որ մեր երգի բառն ու եղանակը արտաբերվում են առոգանության և հնչական ՄԻԵՎՆՈՒՅՆ սկզբունքներով և ՍԵՐՏԱԾԱԾ են իրար մեջ, Կոմիտասը հայ երաժշտական չորս լեզուների ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԸ-ԲԱՂԱԴՐԱՄԱՍԵՐԸ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐԵԼՈՒՆ ԶՈՒԳԸՆԹԱՅ ԵՎ ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՆԳԵՅ անվի-ճԱՅՆԱԲԵՐԵԼՈՒՆ ԶՈՒԳԸՆԹԱՅ ԵՎ ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՆԳԵՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆ և ներսից: ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ՀԱՅՆ ՈՒՆԻ ԱՆՇՓՈԹԵԼԻ ԵՐԳԵՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆ և մեր երգի հնչումը կատարյալ է նույնքան, որքան ներդաշնակ է այդ երգեցողությանը:

Այսպիսով՝ մենք ձայնապետի «հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն» ասույթը տարածում ենք նաև երգեցողության վրա: Մի խոսքով՝ մենք հայ երաժշտություն և հայ երգեցողություն հասկացությունները ԱՆԱՆՁԱՏ ենք ու նկատում Կոմիտասի տեսական աշխատությունների մեջ: Որտեղ ասում ենք՝ ու հայն ունի սեփական երաժշտություն, այնտեղ էլ պիտի երկրորդենք տրալու-մարանական լրացումը՝ հայն ունի ինքնուրույն երգեցողություն և նվագական և

արվեստ (ցավոք նվագական արվեստի առանձնահատկությունների մասին ձայնապետի աշխատություններից ոչ մեկը չի գտնվել դեռևս՝ թեև առանձին հոդվածներում և սևագիր թղթերում կան կարևոր մոտքեր այդ հարցին վերաբերող):

Այս է պատճառը, որ Կոմիտասը շատ մեծ նշանակություն է տվել երգեցողության հարցերին: Պոլսում բացվելիք երաժշտանոցի գլխավոր գործերից մեկը հայ երգեցողության ու ձայնամարզության ավանդներով երգիչներ պատրաստելը պիտի լիներ, ուստի Կոմիտասը ամենամանրակրկիտ ձևով շարադրել է հայ երգեցողության և ձայնամարզության համակարգի հիմնական դրույթները, մեզ է թողել «Հայ ժողովրդական երգեցողություն», «Գործնական, հոգեքանական և բնախոսական վարժություններ» աշխատությունները, որոնց սևագրություններն են գտնվել առայժմ: Նա գերմաներենից թարգմանել է «Հայնամարզություն» ընդարձակ ձեռնարկը, որը մաքրագիր ձեռագրով փոշեկալվում է իր դիվանում:

Հայ երգեցողության մասին մոտքեր կան նրա «Երաժշտության պատմություն» ավարտուն աշխատության մեջ, մանուկների համար գրած «Տարրական երաժշտություն, տեսական և գործնական դասընթաց» (24 մեք. թերթ), «Առողջաբանության նշաններ» (20 թերթ) և այլ աշխատություններ (նշեցի միայն անտիպները): Եվ վերջապես այս բոլորի խտացումը՝ հանդիսացող նրա տասը պատվիրանները հայ երգչին, որը առաջին անգամ տպագրվել է «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» ժողովածոյում (1960 թ., Երեվան):

Մարգարիտ Բաբայանի ասելով, Կոմիտասի մշակած ձայնավարժության սկզբունքները Կոմիտասի հիվանդանալուց (1916 թ.) տարիներ հետո սկսեցին քարոզել Եվրոպայի առաջնակարգ ձայնաբանները: Եվս մի փաստ. 1914 թ. Փարիզում կայացած հայ երաժշտության մասին դասախոսությունը, ինչպես հայտնի է, Կոմիտասը զուգակցում էր հայկական երգի ցուցադրությանը: Երգեցողության կարևորությունը շեշտելու համար նա Ծերամի «Այ ու ավան» երգը երգում է և՛ արևելյան, և՛ հայկական երգեցողությամբ՝ ցույց տալով, թե հայկական երգեցողությունը ինչո՞վ է տարբերվում արևելյանից և երգեցողությունը ի՞նչ ՎՃՌԱԿԱՆ դեր ունի երգը ազգայնացնելու մեջ: :

Եզրակացություն.

Կոմիտասը հայտնաբերեց հայ կոկորդը, մշակեց հայկական երգեցողության տեսությունը և այն իրականության վերածեց իր հիմնած բազմաթիվ երգչախմբերում, իր աշակերտների ու իր աշխատությունների մեջ, որոնցից տպվել է միայն «Լուսիս հորովելը Վարդարլուր գյուղի ոճով» եզակի ուսումնասիրությունը:

Բայց Կոմիտասը արել է ավելին.

Մեր դարի սկզբին հայերս ոչ մի կերպ չէինք ուզում ընդունել, որ ունենք սեփական երաժշտություն՝ էլ ուր մնաց, թե մտածեինք, որ այդ երաժշտությունը առնվազն երեք հազար տարեկան է: Կոմիտասը ապացուցեց, որ մեր միջնադարյան երաժշտությունը նույնքան անկրկնելի և առանձնահատուկ է, որքան գեղջուկ արդի երգը: Քսան-քսանհինգ տարեկանում Գևորգյան անարանի ուսանող Սողոմոն Սողոմոնյանը քրքրեց մեր մատչյալները և դուրս գրեց այն բոլոր կտորները, որոնք վերաբերում էին միջնադարյան հայ երաժշտությանը: Այդ նյութերը նա ամփոփեց «Հայնագրության հոթեր» (մոտ 45 մեքենագիր էջ), «Համառոտ հիշատակարան...» (մոտ 45 էջ), «Համառոտ հիշատակարան... Մանրուսումն և երգարան կոչված ձեռագրե-

րի» (26 էջ) և այլ աշխատությունների մեջ, ուսումնասիրեց, դասդասեց մեր եկեղեցական եղանակների կազմությունը, կառուցվածքը, տեսակներն ու տարատեսակները, հարություն տվեց միջնադարյան հայ երաժշտությանն ու երաժշտաբանությանը՝ այն բաժանելով մի քանի շրջանների (հեթանոս շրջան, քրիստոնեական շրջան, ուշ միջնադար) ու դպրոցների:

Զայնապետն ապացուցեց, որ հայ հոգևոր ու գեղջուկ երգերը ենթարկվում են միևնույն օրինակարգին ու կանոններին, ազգակից են և, ինչպես ինքն է գրում՝ քույր ու եղբայր են:

Այսպիսով.

ա) Կոմիտասը մեր հին երաժշտական մշակույթը կապեց իր հայտնաբերած-համակարգի բերած և զարգացման փուլերի բաժանած ճորին:

բ) Ապացուցեց, որ միջնադարում ունեցել ենք ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ նույնքան ինքնուրույն միտք, որքան է այդ երաժշտությունը:

գ) Ապացուցելով, որ մեր հոգևոր երաժշտությունը բաժանված է եղել արևմտյանի ու արևելյանի, Կոմիտասը գտավ նախ այն ընդհանուրը, որով միջնադարյան հայ երաժշտության զույգ երակները միավորում է ժժ՝ դարավերջի հայ երաժշտության զույգ ճյուղերին: Եվ ապա՝

ԶԱՅՆԱՊԵՏԸ ՓԱԿԵՑ ԱՅՆ ԱՆՋՐՊԵՏԸ, ՈՐԸ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ԲԵՐՈՒՄՈՎ ԱՌԱՋԱՑԵԼ ԷՐ ՄԵՐ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ՏՐՈՂՆՈՒՄԻՑ:

Եվ վերջապես՝ Կոմիտասը վերականգնեց ու լրացրեց նաև մեր երաժշտական եզրույթաբանությունը, որն այսօր նույնպես աչքաթող է արված: Իր աշխատությունների մեջ նա ապացուցեց, որ հայ երաժշտագիտական դպիր յոցը ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ուղղություն լինելով՝ համաշխարհային երաժշտության մեջ, ունի այնպիսի մեզահատուկ օրենքներ, որոնք երբեմն անկիրառելի նորություն են համաշխարհային երաժշտագիտության մեջ: Բնականաբար այդ օրենքները բացատրող հասկացությունները ևս պետք է յուրահատուկ լինեն ու հարստացնեն համաշխարհային երաժշտությունը:

Կոմիտասը այդ հասկացություններից 119-ը առանց բացատրությունների հավաքել է «Երաժշտական տերմինների ցանկում», որը ամենայն հավանականությամբ պետք է բառարան դառնար:

Այդ բառերի 95 %-ը այսօր չենք գործածում: Օրինակ՝ կիսվար (բեմոլ), կիսվեր (դիեզ), ութնյակ (օկտավա), ձայնամիջոց (ինտերվալ), ձայնահատ (պաուզա), թավ (բան), հնգյակ (կվինտա), երկյակ (սեկունդա), ելնա (զամնա), տրոհակ (տակտի գիծ), խազ (նոտա), ընդհարում (ֆորշլագ), էջ (գամմա), տրոհակ (տակտի գիծ), խազ (նոտա), ընդհարում (ֆորշլագ), ձայնարան (խոզակն փակույթ) (կլապան), ուժարան (թոքերն իր կազմով), ձայնարան (խոզակն իր կազմով), հնչարան (բերանն իր կազմով) և այլն, և այլն:

Այսպիսով՝ Կոմիտասը նաև հայ ճոր երաժշտական եզրույթաբանության մշակողն ու հիմնադիրն է:

Կոմիտասը նաև երաժշտագիր (կոմպոզիտոր) է:

Այս հարցի մասին վեճեր են եղել և շարունակվում են:

Կոմիտասին մի ժամանակ միայն երգ ժողովող համարեցին, հետո կամաց-կամաց ազգագրագետ, դաշնակող: Մահվանից հետո տիրական դարձավ այն կարծիքը, թե նա անպայման խոշոր ձայնագիր է նաև: Բայց այս կարծիքը ինչպես հարկն է, հիմնավորված չէ: Պարզապես նրան ձայնագիր (երաժշտագիր) են համարում «չնկեղացնելու» համար կարծես:

Կոմիտասին ձայնագիր համարողները նրա մեջ տեսնում են ավելի շատ

դաշնակող-մշակողը, քան, ասենք, Բարտոկի նման ձայնագիրը: Եվ իրոք, հարցին մակերեսորեն մայելիս, Կոմիտասը ավելի շատ մշակող-դաշնակող է, քան իսկական ձայնագիր, որովհետև շատ սակավաթիվ են իր սեփական գործերը (դաշնամուրային մանրանվագները, «Առ գետն Բաբելացվոց» կանտատը, մի տասնյակի չափ երգեր, «Անուշ» գուսաներգությունից, «Քաղաքավարության վնասները» օպերետից մնացած կտորներ և այլն):

Հոգևոր և գեղջուկ երգեր հավաքելը նրա համար նախ և առաջ ՆՊԱՏԱԿ էր՝ մեր երաժշտական մշակույթի յուրահատկությունները համակարգելու, երաժշտական բարբառների միջև առկա և դրանք իրար միացնող համընդհանուր օրենքները գտնելու և դրանք միջնադարյան երաժշտությանը բաղդատելու միջոցով, հայ ինքնուրույն երաժշտության ու երաժշտական միտքի գոյությունը գիտականորեն ապացուցելու համար:

Կոմիտասի ամբողջ ստեղծագործությունը հայ երաժշտական չորս ՄԱՅՐԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Է ՄԵԿ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆԻ ՄԵԶ:

Կոմիտասը, ինչպես բազմիցս շեշտեցինք, նախ և առաջ ՊՐԱԿՏԻԿ տեսարան էր:

Հետևաբար Կոմիտասի ժողոված-մշակած երգերը հայ երաժշտության տեսության ՊՐԱԿՏԻԿ արտահայտություններն են: Կոմիտասի սեփական ստեղծագործությունն էլ՝ հայ դաշնավորման հորինողական (կոմպոզիցիայի-կոմպոզիտորական) ազգային տեսության, եթե կարելի է շատ կոպիտ համեմատություն անել, ԴԻԴԱԿՏԻԿ նյութերը:

Այսինքն՝ կա տեսություն, կա այդ տեսությունից բխող և դրան համապատասխան հորինողական սկզբունք, և կա այդ սկզբունքների վրա հիմնված հորինողական խիստ յուրահատուկ դպրոց:

Իսկ քանի որ իր հորինողական սկզբունքը, ստեղծագործելու ելակետը և եղանակը խիստ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏՈՒԿ և տարբեր է գոյություն ունեցող համաշխարհային բոլոր ուղղություններից, ուստի ձայնապետը դարագլուխ բացող երևույթ էր համաշխարհային երաժշտության մեջ:

Այսինքն՝ Կոմիտասը ոչ միայն դպրոցի հիմնադիր է, այլև երաժշտական մտածողության և համակարգի հիմնադիր: Ուստի Կոմիտասի ստեղծագործությունը, լինի խմբերգ, դաշնամուրային մանրանվագ թե մեներգ, ՀԱՅ-ԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ է: Այնպիսի մի երաժշտություն, որը ՈՂՆԱԾԱՐԸ լինելով վերը նշված մեր 50-ի չափ բարբառների, 10-ից անցնող գուսանական երգեցողական դպրոցների և չորս «երաժշտական լեզուների», ԽԱԶՄԵՐՈՒԿՆ Է միաժամանակ հայ երաժշտության ԱՆՅՅԱԼԻ, ՆԵՐԿԱՅԻ ՈՒ ԱՊԱԳԱՅԻ:

Այսինքն՝ այդ երաժշտությունը մոտիկ ու հասկանալի է թե՛ Հայկ Նուհայետին, թե՛ Նարեկացի-Քուչակին, թե՛ մեզ և թե՛ 25-րդ դարի հային: Հետևաբար Կոմիտասը աշխարհի ԱՄԵՆԱՍԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԶԱՅՆԱԳԻՐՆԵՐԻՑ է նաև:

Կոմիտասը կատարել է նա մի խիստ կարևոր գործ: Նա հայտնաբերել, դասակարգել և ուսումնասիրել է մեր խազերը, գտել միջնադարյան մատյաններում պահպանված այդ հիշերը երգեցնելու բանալին:

Ինչպես հայտնի է, խազերի մասին նրա մի քանի հատորանոց աշխատությունը 1915 թ. ապրիլին արդեն շարվում էր Պոլսի տպարաններից մեկում, երբ սկսվեց արհավիրքը:

Խազերի վերծանությունը իր ահռելի դժվարությամբ չի զիջում շումերա-

ժըշտությունը լավ ուսումնասիրած, համաշխարհային խազաբանությանը և Լիմոնջյանի խազերի ներքին էությունը ըմբռնող անհատը միայն:

Ուրեմն չափազանցած չենք լինի հայտարարելով, թե խազերի բացահայտման բանալին Կոմիտասի դիվանում է...

Անկախ այն ամենից, այսինքն անկախ նրանից, որ խազաբանության աշխատությունը կորած է, մենք Կոմիտասին համարում ենք հայ միջնադարյան խազերի հայտնաբերողը:

* * *

Մինչև այստեղ սովածը վերաբերում էր Կոմիտասի գուտ երաժշտագիտական գործունեությանը: Մենք տեսանք, թե ինչ անպատմելի ու աներևակայելի գործ է արել մի մարդը և ինչ շշմեցուցիչ արդյունքների է հասել: Այժմ շատ սեղմ՝ Կոմիտասի մյուս ասպարեզներում կատարած գործերի մասին:

1) Կոմիտասը հասարակական-մշակութային խոշոր գործիչ էր:

Պոլսում 1911 թ. հիմնել էր նոր ժամանակների հայոց ԱԻԲԱԶԻՆ երաժշտանոցը, որը թեև սկզբնավորման փուլում փակվեց, բայց, հաճին Կոմիտասի մի խումբ աշակերտների, ունեցավ իր շրջանավարտները:

2) Իբրև մանկավարժ:

Կոմիտասը հայ ազգային երաժշտական մանկավարժության խոշորագույն դեմքերից է: Այս հարցի վրա ավելորդ է շատ կանգ առնել: Հայտնի է, որ նա ուներ աշակերտներ. դրել էր հայ երաժշտանոցում հայկական երաժշտական կրթություն ստանալու բոլոր նախադրյալները, պատրաստել էր մասնագետներ, գրել էր ձեռնարկներ հայ երգեցողության, դաշնավորման և այլ դասագրքեր, կազմել էր մանրամասն ծրագիր և, ինչպես ասացինք, գործը գրեթե սկսել էր, երբ բռնկվեց Առաջին աշխարհամարտը:

3) Կոմիտասը մանուկներին հայկական երաժշտական կրթություն տալու հիմնադիրն է մեզանում: Նա մանուկների համար գրել է «Երաժշտության պատմություն», «Հայ տարրական երաժշտություն» և այլ դասագրքեր, մանկական երգեր, որոնք այս րոպեիս մաքրագիր ու սևագիր պատկած են իր դիվանում: Նրա մանկական երգերից պահպանվել է, ավելի ճիշտ՝ հայտնաբերվել է առայժմ վեցը:

Թե Կոմիտասը ինչպիսի մեծ նշանակություն էր տալիս մանուկներին երաժշտական կրթություն տալուն, բավական է միայն մեկ օրինակ բերել:

1914 թ. Փարիզից վերադառնալիս, Կոմիտասը հետը բերել էր գերմաներեն ու ֆրանսերեն բազմաթիվ մանկական պատկերազարդ երաժշտական գրքեր: Պոլսում նա սկսել էր դրանց օրինակով, բայց բոլորովին տարբեր բովանդակությամբ, այսինքն՝ հայ մանկական հոգեբանությանն ու արյանը ներդաշնակ գրքույկներ գրել՝ տպագրելու համար (ի դեպ, մեր երեխաները մինչև հիմա այդպիսի գրքեր չունեն՝ չհաշված Արեգ Լուսինյանի այբբենաբանները):

Էջմիածնից Պոլիս գալուց մի տարի հետո, 1912 թ., բազմազբաղ Կոմիտասը ստանձնում է Բերայի գիշերօթիկ ազգային երկսեռ վարժարանի երաժշտության դասատուի պաշտոնը:

Հայ մանկական երաժշտական կրթությունն իր նոր ստեղծած և անպայմանորեն բոլորից տարբերվող տեսությամբ մշակելու և իրացնելու, այսինքն՝ ճշտելու համար, Կոմիտասը չի բավարարվում դրանով: Նա վերցնում է

նաև մանկապարտեզի 6—8 տարեկան երեխաների երաժշտության ժամերը: Մի խոսքով՝ պարապում է թե՛ 6—8 տարեկանների, թե՛ 8—16 տարեկանների հետ: Այդ տարիներին, ըստ հուշագրությունների, նա մշակել էր երեխաներին երաժշտական կրթություն տալու սկզբունքներ ու եղանակներ և դրանք կիրառում էր հիշյալ վարժարանում ու մանկապարտեզում: Գրում էր մանկական երգեր, իր նշանավոր վեց սաներին ևս հորդորում էր երգեր գրել երեխաների համար: Մասնագետները շատ լավ գիտեն, որ մանկական ժողովրդական երգեր շատ քիչ են պահպանվել: Իսկ եթե այն ժամանակ մի բանիսն էլ պահպանվել էին, ապա դրանք ցածրաճաշակ համարելով, հայ երեխաներին թե՛ Պոլսում, թե՛ Կովկասում կրթում էին ֆրանսերեն ու գերմաներեն գրված երաժշտական գրքերով:

Այսպիսով՝ երբ մանուկների երաժշտական հատուկ կրթությունը Ռուսաստանում և Թուրքիայում դեռ ձևավորված չէր, Կոմիտասի 1912 թ. Պոլսում՝ սկզբնավորում է հայ նոր մանկական երաժշտական մանկավարժությունը: Սա էլ բավական էր, որպեսզի Կոմիտասը անմահանար հայ ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ:

4) Կոմիտասը նաև տաղանդավոր բանաստեղծ էր: Թողել է 100-ից ավելի քերթվածներ, որոնցից 89-ը տպագրվել է Երևանում:

Կոմիտասը նաև անգուգական կատակաբան էր: Ուներ միջնադարի մեր գուսաններին հատուկ՝ պատրաստաբանելու (իմպրովիզացիա) շատ-շատերին զարմացնող ձիրք:

Կոմիտասը անգուգական պարող էր, և վերջապես ուներ նկարելու ընդգծված շնորհք, որը քշերին է հաշտնի: Դա երևում է իր նամակներից, որոնցից շատերի վրա ձայնապետը արել է գեղեցիկ գծանկարներ:

Կոմիտաս երևույթի մասին խոսքս ավարտելուց առաջ, կրկին ետ դառնանք և նշենք այն, ինչպես արել է Կոմիտասը:

1) Կոմիտասը հայտնաբերեց հայ երաժշտության առանձնահատուկ և տարբերակիչ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ու ԳԼԽԱՎՈՐ գծերը թե՛ արևելյանից և թե՛ արևմտյանից:

2) Հայտնաբերեց ու իրացրեց մեր երաժշտության հիմնական օրենքները (կշռական, ձայնվեջի, շեշտի, ամսնակի և այլն):

3) Հայտնաբերեց ու կիրառեց հայ երաժշտության ԴԱՇՆԱՎՈՐՄԱՆ (հարմոնիայի) տեսությունը:

4) Ստեղծեց ու կիրառեց հայկական ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ, ՈՉ ՈՔԻ ՉՆԸՄԱՆՎՈՐ և ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԲԱԶՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

5) Հայտնաբերեց և կիրառեց հայ երգեցողության տեսությունը, որպես համաշխարհային երգեցողական սակավաթիվ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ ՄԵԶ ԱՌԱՆՉԻՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹ:

6) Դրեց հայ նվագական արվեստի և ազգային դասական գուսաներգության (օպերայի) հիմքերը:

7) Հարություն տվեց միջնադարյան հայ երաժշտությանն ու մանավանդ երաժշտագիտությանը:

8) Հայ գեղջուկ ու հոգևոր երաժշտությունների «բույր ու եղբայր» լինելու փաստը ապացուցելուց հետո, հայ հի՛ն և նոր երաժշտությունն ու երաժշտաբանությունը ԱԳՈՒՅԵՑ մեկ ընդհանուրի մեջ: Այսինքն՝ փակեց այն երեքհարյուրամյա վիճը, որը առաջացել էր խազերի կորստով:

9) Եղալ մեր ամենամեծ երաժշտագիր-ձայնագիրը՝ հիմնադրելով համաշխարհային երաժշտական հորինողական արվեստի մեջ ԱՌԱՆՁԻՆ ՈՒ ԱՆՇՓՈԹԵԼԻ ՄԻ ԴՊՐՈՑ:

10) Հիմնադիրն ու կիրառողը եղալ հայ նոր երաժշտական մանկավարժություն:

11) Հայտնաբերեց խազերը:

12) Եղալ տաղանդավոր բանաստեղծ:

13) Եղալ հայ խոշորագույն երաժշտական ազգագրագետը:

14) Եղալ հայ խոշորագույն երգիչը և համաշխարհային երգեցողության ամենահինքնատիպ երևույթներից մեկը:

15) Եղալ մշակութային ու հասարակական խոշոր գործիչ ու հրապարակախոս:

Կոմիտասի աներևակայելի աշխատասիրությունը և կատարած վիթխարի գործը գնահատելու համար խիստ անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ ևս մի կարևոր հանգամանք:

Քանի՞ տարում է այդքան գործն արել:

Պարզվում է՝ ամենաշատը 27 տարում:

Իրոք նա, իբրև մտածող-անհատ, մեզ համար կորսավ, երբ 47 տարեկան էր: Այս 47-ից եթե հանենք 20—22 տարի, որը նրա մանկությունը, պատանեկությունը և ուսումնառությունը եղավ, մնում է 25—27 տարի:

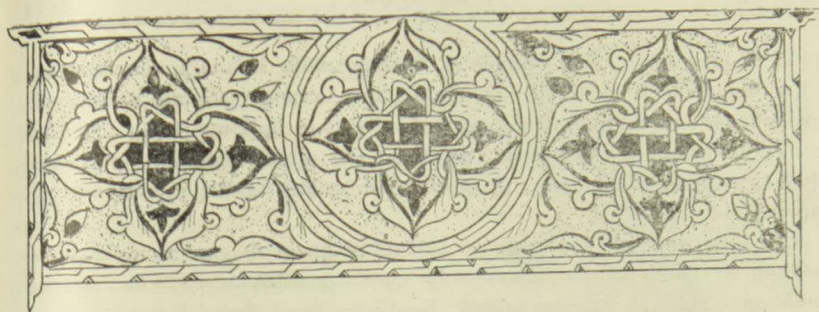
Ո՞րմ հետ համեմատենք Կոմիտասին, որ կարողանանք ճշտել իր տեղը հայ ժողովրդի բոլոր ժամանակների պատմության մեջ:

Կոմիտասին, ինչպես Պարույր Սևակն էր գրում, միմիայն մի մարդու հետ կարելի է համեմատել:

ԱՅԴ ՄԱՐԴԸ Ա. ՄԵՍՐՈՊՆ Է:

ՌԱՖԱՅԵԼ Հ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆՀԻՆԳԱՄՅԱ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆԸ

Լրացավ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ, վաստակաշատ գիտնական, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հակոբ Փափագյանի ծննդյան 75-ամյակը:

Ծնվել է 1919 թ. Թավրիզում: Ընտանեկան միջավայրում ստացած ազգային-հոգևոր դաստիարակությունը և իրանական ուսումնական հաստատություններում ձեռք բերած կրթությունը, պարսկերենի համակողմանի իմացությամբ, մեծապես նպաստեցին նրա գիտական նախասիրությունների ձևավորմանը: 1950 թ. ավարտելով Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի արևելյան բաժինը, հետևողականորեն սկսում է զբաղվել XV—XVIII դդ. Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և բարձրական ու ազատագրական շարժումների պատմությամբ:

Հայոց պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից են Մատենադարանում պահվող պարսկերեն հրովարտականքներն ու կալվածագրերը, որոնց եռահատոր հրատարակությունը, հայերեն և ռուսերեն թարգմանությամբ և հանգամանալից առաջաբանով, իրականացրեց Հակոբ Փափագյանը: Նվիրված գամանալից առաջաբանով, նվիրատվությանը և հողային լիներելով տարբեր կալվածքների առուծախին, նվիրատվությանը և հողային իրավունքի ալյազան դրսևորումներին, դրանք օգնում են հստակեցնելու առանձին բնակավայրերի և վանքապատկան տիրույթների սահմանները:

Մատենադարանում պահպանվող կալվածագրերի զգալի մասը վերաբերում են վանական հաստատություններին, և նրանցում վավերացված ուղղումները լավագույնս վկայում են, թե մեր հոգևորականները շարունակ ինչպես են պայքարել հանուն Հայ Եկեղեցու ունեցվածքի պահպանության, որից գոյացած միջոցներով էին մեծապես իրականացվում ազգային-հոգևոր տարբեր ձեռնարկումները:

Հիշյալ փաստաթղթերը քննելով նաև ժանրային, լեզվա-ոճական և ձեռագրական առումով, նշում է, թե, ի տարբերություն հրովարտականքի, որոնք շարադրված են արքունի դիվաններում դարերի ընթացքում, մշակված բարձրագույն լեզվով, մեծ ճաշակ և պատրաստություն ունեցող դպիրների կողմից,

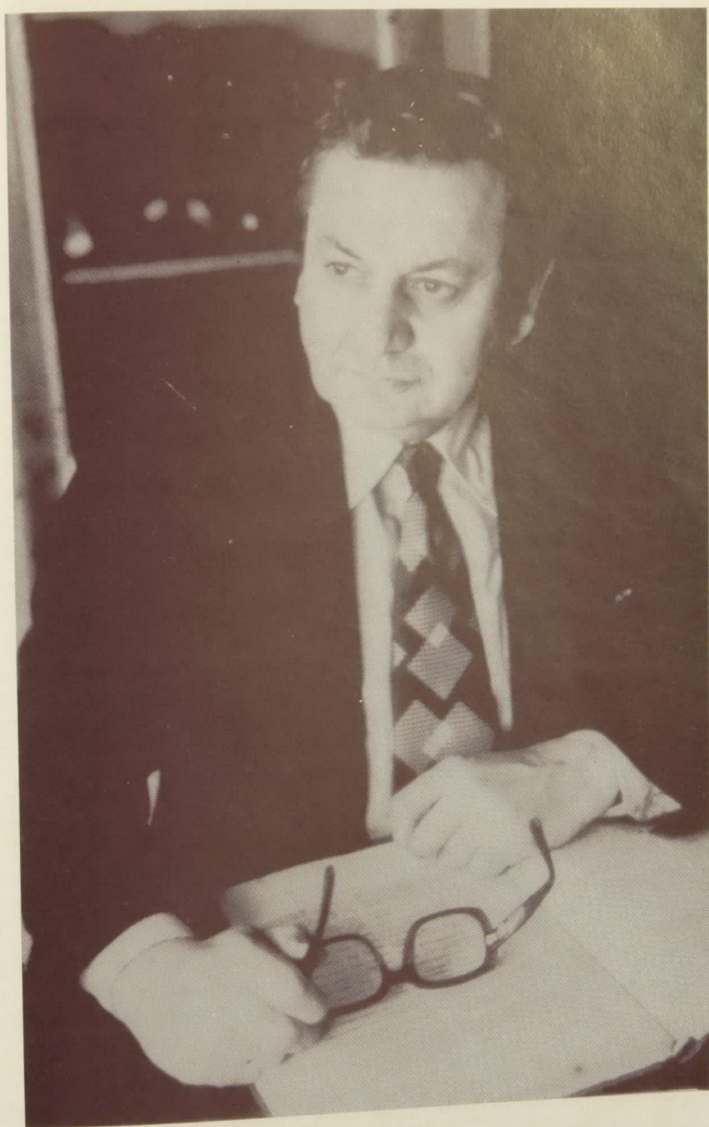
կալվածագրերը գրված են տեղական՝ Նախիջևանի, Երևանի, Օրդուբադի և այլ վարչական կենտրոնների սպասավորների ձեռքով՝ բազմաթիվ ոճական, քերականական և ուղղագրական սխալներով և կապվելով լեզվի պատմության, վավերագրերի գրչության արվեստի ու ընդհանրապես իրանական դիվանագրության հետ, ձեռք են բերում ընդհանուր արևելագիտական կարևորություն:

Այս աշխատանքի և գիտական մասնույում իրար հաջորդող հրապարակումների ու հոդվածների ամփոփումը դարձավ «Ագարային հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում 15—17-րդ դարերում» մենագրությունը, որի համար 1968 թ. նրան շնորհվեց պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան: 1977 թվականին էլ ուսերեն հրատարակված հիշյալ ուսումնասիրությունը նվիրված էր քննվող ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանի պատմության լուսաբանմանը ագարային հարաբերությունների տեսանկյունից, որ մանրամասնաբար քննվում է հայ՝ ավանդական ավատական հողատիրության ունեզրկումը XV—XVI դարերում և այդ հողային տիրույթների հետագա վիճակը XVII դարում: Հայ եկեղեցական իրավունքի պատմության համար մեծ կարևորություն ունի ուսումնասիրության եկեղեցական հողատիրությանը վերաբերող վեցերորդ գլուխը:

Հակոբ Փափագյանի և Մատենադարանի հանգուցյալ տնօրեն, ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ջանքերով հրատարակվեց նաև Հովհաննես Տեր-Ղափջան Զողայեցու «Հաշվետումարը»: Վերջինս Տիբեթ այցելած չորրորդ անձնավորությունն է, որը գրավոր հիշատակ է թողել աշխարհի տանիքը համարվող այդ երկրի մասին, ինչպես նաև մանրամասնաբար նկարագրել իր անցած ճանապարհին գտնվող քաղաքների առևտրա-տնտեսական հարաբերությունները, շնորհիվ որի՝ Նոր Զողայի բարբառով գրված հիշյալ ձեռագիրը, լինելով հայ խոջայական կապիտալի ուշագրավ էջերից մեկը, մասնամանկ Հնդկաստանի և Տիբեթի սոցիալ-տնտեսական, մաքսային, հարկային, դրամա-իրային ու տարբեր չափա-կշռային հարաբերություններն արտացոլող կարևոր սկզբնաղբյուր է: Հրատարակիչներն էլ՝ բազմավաստակ երկու գիտնականները, պատրաստել են դժվար վերծանելի և ընթերցելի այս հաշվետումարի բնագիրը՝ կազմելով և բացատրության կարոտ բարբառային որոշակի աղճատումների ենթարկված արևելյան բառերի ու տերմինների բառարանը համապատասխան բացատրություններով, որոնք զգալապես հեշտացնում են հետազատողների աշխատանքը:

Հայկական ու ընդհանուր արևելյան աղբյուրագիտության պարզապես զարմանալի իմացությամբ Հակոբ Փափագյանը իսկույն նկատում, գնահատում և արժևորում է ձեռքը վերցրած յուրաքանչյուր արաբագիր մատյանում և վավերագրում հանդիպող ամեն մի հիշատակություն և փաստ, որը կարող է նպաստել Հայաստանի և Իրանի պատմությանն ու մշակույթին առնչվող տարբեր հարցերի լուսաբանմանը: Այս իրողությամբ է պայմանավորված նրա գիտական հետաքրքրությունների թեմատիկ լայն ընդգրկումը, որը ներառում է պատմության և բանասիրության հետ առնչվող մի շարք գիտակարգեր:

Հակոբ Փափագյանն ունի ոչ միայն գիտական անվիճելի հեղինակություն, այլև քաղաքացիական բարձր նկարագիր և լոռհմիկ հայկական դիմագիծ՝ խորին հարգանք ներշնչելով թե՛ հայագիտության մեջ իրենց առաջին քայլերն անող բոլոր այն երիտասարդ մասնագետներին, ովքեր ուղղակիորեն շփվում են նրա հետ, և թե՛ նրանց, ովքեր ականատեսն են Մատեն-

նադարանի ձեռագրերի սրահի իր աշխատասեղանին հակված և հերթական խումացած վավերագիրը կամ մատյանը «խոսեցնող» գիտնականի աշխատանքին: Դիմեցեք նրան որևէ բառի բացատրության կամ էլ արաբագիր գրության ընթերցման խնդրանքով, և դուք իսկույն կստանաք անհրաժեշտ բացատրությունը՝ համեմված արևելքի շունչը կրող պատկերավոր համեմատություններով:

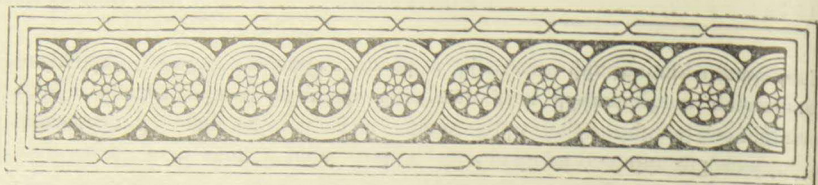
Աննվազելի եռանդով այսօր էլ նա շարունակում է աշխատել ամբողջացնելով հրապարակման սպասող այն գործերը, որոնք միայն ինքն է ի գորու կատարել պատմա-բանասիրական իր պատրաստվածության և պարսկերենի իմացության զուգորդմամբ:

Հակոբ Փափագյանը ոչ միայն ուսումնասիրել է մեր Եկեղեցու պատմության այլազան հարցերը, այլև դեռևս մանկության տարիների իր ստացած դաստիարակությամբ եղել նրա ջերմեռանդ զավակներից մեկը: Հայրը՝ Դավիթ Փափագյանը, անդամ էր Ատրպատականի հայոց հոգևոր թեմի, ավագ եղբայրը՝ Թեհրանի, իսկ ինքը՝ 1986 թվականից ի վեր՝ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի:

Հանուն Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրության շնորհավորում ենք հայ մշակույթի երախտավորին և մաղթում նորանոր հաջողություններ:

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՄԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

Կաթոլիկ հայոց Պատրիարք Տեղ Հովհաննես-Պետրոս Գասպարյանի «Վերադարձ Հայաստան» հակապատմական և ժամանակավրեպ շրջաբերականին ի պատասխան 1993 թ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի որոշմամբ լույս տեսավ «Հրավեր ողջամտության» խորագրով մի գրքույկ, որտեղ Եզնիկ ծ. վարդապետ Պետրոսյանն ու պրոֆ. Պրոն Հակոբյանը հանգամանորեն անդրադարձել են հիշյալ շրջաբերականում տեղ գտած պատմական փաստերի աղաղակող խեղաթյուրումներին, այդ ընթացքում անդրադառնալով նաև 17—18-րդ դդ. Հայաստանում և հայաշատ այլ վայրերում կաթոլիկական հայտնի միաբանությունների (Հիսուսյաններ, Կարմելյաններ, Կապուչինյաններ, Դոմինիկյաններ) քարոզչական-մարդորսական գործունեությանը:

Այս հարցի հետ առնչվող զգալի քանակությամբ հայերեն և պարսկերեն դիվանական վավերագրեր կան պահպանված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Արխիվային բաժնի Կաթոլիկոսական դիվանի թղթապանակներում, որոնք դեռևս հատուկ ուսումնասիրության չեն արժանացել: Այս վավերագրերը հիմնականում վերաբերում են կաթոլիկ հայրերի բուն Հայաստանում ծավալած գործունեությանը: Իսկ հայ գաղթօջախներին վերաբերող նյութերը ցրված են այլ կրոնական կենտրոններում, կամ պահպանվել են առանձին անհատների անձնական արխիվներում:

Ժամանակին տեղեկացել էինք, որ ջողահայ ճանաչված մտավորական դոկտ. Կարո Մինասյանը 17—19-րդ դդ. մեծ թվով հայերեն և պարսկերեն դիվանական վավերագրեր վաճառել էր Կալիֆորնիայի համալսարանին: ԱՄՆ կատարած ուղևորության ընթացքում Մատենադարանի փոխտնօրեն Բ. Չուգասզյանը կարողացել էր ձեռք բերել այդ վավերագրերից մի քանիսի լուսանկարները, որոնց մեջ մեր ուշադրությունը գրավեց հիշ. 1139 (1727) թ. Իրանում իշխող աֆղան տիրակալ Աշրաֆի կարգադրությամբ տրված պարսկերեն մի հրամանագիր, որը խիստ ուշագրավ տվյալներ է պարունակում կաթոլիկ հայրերի ջողահայ համայնքի ներսում ծավալած մարդորսական գործունեության վերաբերյալ:

Spencerian Penmanship

Quæstio 1^a de justitia & de peccatis

1875-1876

$$1139 = \frac{11720}{10} = 1172$$

1727

[illegible]

1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

տանհիներին և մյուս ուսյաթներին շուտօցանեն և իրենց կրոնին չդարձնեն և իրենց դպրոցները տանեն, թողնեն, որ նրանք իրենց կրոնին և կանոններին հետևեն, խաբելով, նրանց կանանց չուզեն և նրանց հետ չամուսնանան, թող նրանք Ջուղային և հայ համայնքի աղոթավայրին մոտ չգնան և նրանց նեղություն չպատճառեն: Եվ եթե հայ համայնքից որևէ մեկը փառապանձ ու հաղթական աֆղանական իշխանության շրջանում և հետագա տարիներին պատրիկների և ֆրանկների կրոնն է ընդունել, պետք է գնա իր եպիսկոպոսի ու քահանաների մոտ և հրաժարվելով դրանից նորից իր համայնքը ընդունի, և թող ֆրանկ պատրիկները չարգելեն ու նեղություն չբարձրառեն և նրանց հանձնեն Ջուղայի եպիսկոպոսին, քահանաներին, դարուղային ու քալանթարին և ոչ մի պատճառաբանություն չներկայացնեն:

Դավիթ եպիսկոպոսը և մյուս եպիսկոպոսներն ու քահանաները և քալանթարները Շահրիմանյանների սերունդներին, որոնք կըզըլբաշների օրոք ֆրանկների կրոնն են ընդունել, արգելք չհանդիսանան և թողնեն, որ իրենց կրոնով առաջնորդվեն, ոչ թե ֆրանկների կրոնով, այն պայմանով, որ ֆրանկ պատրիկների հետ կապ չունենան: Տեղ Սարգիսն ու Տեղ Գրիգորը, այս երկու նորընծաները, պետք է պատրիկի զգեստ հագնեն և աշդպես Շահրիմանյան աղոթավայրում ծառայություն մատուցեն: Իսկ պատրիկները երբեք Շահրիմանյանների որդիների գործերին չմիջամտեն, վերոգրյալ ձևով որոշված ճանաչեն և հակառակ ընթացք թույլ չտան:

Այնուհետև եթե որևէ մեկը ուսման նպատակով գնա ֆրանկ պատրիկների մոտ և նրանց կրոնը ընդունի, ապա պետք է նրան բռնել և պատժել և հանձն առած գումարը գանձել: Եթե այս որոշումը հերքող որևէ պայմանագիր կամ հրահանգ ձեռք բերեն, այն վավերական և լսելի չհամարեն և չգործադրեն: Եթե երբևէ հիշյալ Շահրիմանյաններից որևէ մեկը կամ այլոք վերադառնա իր նախկին կրոնին և դարձի գա, ոչ ոք թող նրանց չարգելի և նեղություն չտա: Հին և Նոր Ջուղաների և թագավորանիստ Սպահան քաղաքի և գավառների, ինչպես նաև մյուս ապահով երկրների իշխանավորներն ու պաշտոնյաները, դարուղաներն ու հիշյալ եպիսկոպոսը և մյուս եպիսկոպոսներն ու քահանաները, վարդապետները, քալանթարներն ու քյադխտուղաները, բոլոր դեպքերում պետք է ըստ հայերի ձեռքում գտնվող թագավորական հրովարտակաների, հրամանների և բարձր հրամանագրերի և պարտավորագրերի հաստատված ու գործադրված ճանաչեն և թույլատրելի չհամարեն շեղվել դրանց բովանդակությունից:

Որոշված կարգով վարվեն և ոչ մեկին թույլ չտան հակառակել և թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և այնպես անեն, որ հայերից ոչ ոք ֆրանկների կրոնը չընդունի և միշտ բարի աղոթքներ առաքվեն Նորին Սրբության և բարեձնության հասցեին և թող դա համարեն իրենց պարտականությունը:

Գրվեց 1139 թ. սրբազան շավվալ ամսին (1727 թ. մայիս 22-նունիս 20):

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԲԱԳՐԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Պատմության մեջ անուններ շատ կան, որոնք դեռ մնում են չբացահայտված, կամ էլ ծածկված պատմական կեղծ փոշիով, անուններ, որոնք ժամանակին մեծ դեր են խաղացել հայ ժողովրդի պատմական նակատագրում: Իր բազմադարյան պատմության մեջ հայ ժողովուրդը բազմաթիվ հերոսներ է ունեցել, որոնցից շատերի անուններն ու գործունեությունը ենթակա են պատմական լուրջ ուսումնասիրության:

Վերաարժեքավորելով այսօր հայ հոգևոր, հասարակական և քաղաքական գործիչների գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թվականի թուրք-մուսավաթականների արշավանքի ժամանակ, հարկ է նշել, որ հայության համար դժոխական այդ օրերին իր մեծ ներդրումն ունեցավ նաև Բաքվի նահանգի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Բագրատ եպիսկոպոս Վարդապարյանը, որը 1913 թվականին Ս. Տ. Գևորգ 5-րդ Սրբազնագույն Կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրված լինելով եպիսկոպոս¹, 1916 թվականին նշանակվում է Բաքվի նահանգի Ծամախի թեմի առաջնորդ՝ փոխարինելով Կարապետ եպիսկոպոսին²: Բագրատ եպիսկոպոսի հոգևոր-հասարակական գործունեության խոսուն վկաներն են նրա պաշտոնական զեկուցագրերն ու հայտարարությունները՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Գևորգ 5-րդին, սեջմում գինվորական հայ ներկայացուցիչ Պարույր Լևոնյանին³, զեկուցագրերն ու բողոք-նամակները՝ հասցեագրված Ադրբեջանի կառավարության նախագահ ֆ. Խան Խոյսկուն, մուսուլմանական կոլկասյան բանակի գերագույն հրամանատար Նուրի փաշային, ներքին գործոց նախարար Զիվանշիրին, Բաքվի շրջանի դաշնակից գորբերի հրամանատար գեներալ-մայոր Թոմսոնին, ինչպես նաև նրա նամակները՝ ուղղված Էջմիածնի Սինդիկատին եպիսկոպոսին և պաշտոնատար այլ անձանց:

Նամակներն ու զեկուցագրերը, իրենց մեջ պարունակելով հարուստ պատմական նյութեր, նոր լույս են սփռում ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանի

¹ «Հորիզոն», 1913 թ. սեպտեմբերի 18, թիվ 208:

² ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գործ, 298, թ. 78:

* Աշոտ Զիվանու 2-րդ գավառը: Ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, այնուհետև՝ Պետերբուրգի իրավաբանական և կոնսերվատորիայի երգեցողության բաժինները: Հարել է Ն. Յ. Դ.-ին: Հեղափոխությունից հետո Կովկասում զանազան պաշտոններ վարելուց հետո, 1921 թ. մեկնում է արտասահման և հիմնում «Նոր արշալույս» թերթը: Մահացել է 1934 թ.:

ջանի պատմության վրա, այնպես էլ է՛լ ավելի մոտիկից ծանոթացնում Բագրատ եպիսկոպոսի հակասություններով լեցուն հոգևոր և հասարակական գործունեությանը Բաբվի նահանգում թուրք-մուսավաթական արշավանքների ընթացքում:

Բագրատ եպիսկոպոսի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը սկսվում է դեռևս 1917 թվականից, երբ Ս. Տ. Գևորգ 5-րդ Կաթողիկոսի կողմից նա լիազորվում է մասնակցելու փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Թիֆլիսում իր աշխատանքներն սկսած հայոց ազգային համախորհրդակցությանը⁵: Համախորհրդակցությունը, որի հրավիրման նպատակն էր՝ լուծել հեղափոխությունից հետո ծագած լուրջ քաղաքական խնդիրները, ունեցով պատմական մեծ նշանակություն հայության հետագա կյանքում: Նրա աշխատանքներին իր ակտիվ մասնակցությունը ցուցաբերեց նաև Բագրատ եպիսկոպոսը՝ ընդգրկված լինելով դպրոցների ազգայնացման և ազգային ծխական ու հոգևոր դպրոցների դրության հարցերը մշակելու համար ստեղծված հանձնախմբում⁶: Համախորհրդակցությունը, վերջացնելով իր աշխատանքները, ընտրում է երկու ղեկավար մարմին՝ Ազգային ժողով և գործադիր մարմին՝ Ազգային խորհուրդ՝ բաղկացած կուսակցական ներկայացուցիչներից, թվով 15 հոգի (նախագահ՝ Ա. Ահարոնյան)⁵: Ազգային խորհրդի կազմում համախորհրդակցությունը, չընդգրկելով հոգևոր ներկայացուցիչներին, դժգոհություն է առաջ բերում Բագրատ և Մեսրոպ եպիսկոպոսների մոտ, որոնք բողոք-նամակով դիմում են նախագահությանը՝ հայտնելով իրենց դժգոհությունը այն մասին, որ «Ներկա ազգային համախորհրդակցությունը իրավատեր չէ այդպես վարվելու, որի դեմ բողոքում ենք»⁶: Հետագայում Ազգային խորհրդի մասնանշողեր ստեղծվեցին Բաբվում (նախագահ՝ Ա. Բ. Գյուլխանդանյան)⁷ և Երևանում (նախագահ՝ Խորեն եպիսկոպոս)⁸:

Փետրվարյան հեղափոխությունը և նրան հաջորդած հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, որոնք զարկ տվեցին Ռուսաստանի ժողովուրդների քաղաքական կյանքին և ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը, ունեցան բացասական ազդեցություն շարունակվող առաջին աշխարհամարտի պատերազմական հետագա գործողությունների վրա: «Հեղափոխական տրամադրությունները իրենց արձագանքները գտան նաև ռազմաճակատում, որից և զինվորները, թողնելով ռազմաճակատի իրենց դիրքերը, վերադառնում էին տուն»⁹: Ջանգվածային դաալքությունը առանձնապես վատ անդրադարձավ ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Կովկասյան ճակատների վրա: «Կովկասյան ճակատի արագ մերկացումը, — գրում է Զարևանդը, — մեծ շնորհ էր Թուրքիայի համար, որը, կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնավորելով իր ուժերը, փորձեց իրագործել իր վաղեմի պանթուրքիստական ծրագրերը»¹⁰: Դրան էին նպաստում նաև մուսուլման բարոզիչների աշխատանք-

⁵ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1992 թ., թիվ 1—2, էջ 109:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 104:

⁶ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1992 թ., թիվ 1—2, էջ 150:

⁷ Վ. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 157:

⁸ Վ. Սրկ. Տերտեղյան, Խորեն Ա Մորադբեկյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը, «Էջմիածին», 1994, ապրիլ-մայիս, էջ 71:

⁹ ՀՀՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 24:

¹⁰ Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, 1930 г. стр. 112.

Ճածին, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սուրբ Թադեոս և Բարդուղիմեոս, Սուրբ Թարգմանչաց և Սուրբ Հարություն եկեղեցիները²²:

Զբաղարարվելով Արևմտյան և Կովկասյան նահատներից վերադարձող գործերի վրա հարձակվելով, մուսուլմանական հրոսակները, դեռևս 1917 թվականի դեկտեմբերից սկսած, հարձակվում էին նահանգի Ծամախի, Լենքորան, Գյոլչա գավառների հայաբնակ գյուղերի վրա և ազգաբնակչությանը ենթարկում կոտորածների ու կողոպուտի: Մղձավանջային օրեր էր ապրում հատկապես Ծամախի և Գյոլչա գավառի հայությունը, որտեղ, բացի կոտորածներից, նրանք ենթարկվել էին սովամահության²³: Ելնելով այդ հանգամանքից, Բագրատ եպիսկոպոսը իր պարտքն է համարում նամակով դիմել Բաքվի մարդասիրական ընկերության նախագահ Տեր-Միքայելյանին, որտեղ, ներկայացնելով Ծամախի և Գյոլչա գավառների հայության ծանր վիճակը, գրում էր. «Խնդրում եմ շտապ օգնություն ցույց տալ խեղճ տարիներին, կամ էլ ողորկեք մեկ վագոն ալյուր աղքատ ընտանիքներին բաժանելու համար»²⁴: Այդ նույն վիճակն էր տիրում և Լենքորանում, որտեղ իրեն նույնպես զգացնել էր տալիս սովը: «Հորիզոնը» գրում էր. «Լենքորանում դրությունը սուկալի է: Բոլոր նահապարհները փակ է: Հայությունը մատնվել է սովի»²⁵: Ծամախիում հայ-մուսուլմանական ընդհարումների տեղիք տվեց նաև այնտեղ տեղակայված կայազորի խնդիրը, որը ռուսական գործերի հետանալուց հետո Կովկասյան զինվորական իշխանության թույլատվությամբ տեղական հայ և մալական զինվորներից վերակազմվել էր այն²⁶: Կայազորի նման կազմը մեծ վատասություն էր ներշնչում, որ այն կարող էր պահպանել Ծամախի և շրջակա գավառների հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական հետագա ապահովությունը: «Սակայն,—գրում էր Բագրատ եպիսկոպոսը կաթողիկոսին,—թուրքերին դուր չգալով նման կազմը, սկսեցին գումարել մի քանի ժողովներ և որոշեցին, որ իրենց միլիցիոներները ևս պետք է ընդգրկվեն գորնիզոնի մեջ և այդ նպատակին հասնելու համար նրանք (թուրքերը—Գ. Մո.) սկսեցին հրահրել ազգամիջյան բախումներ և հարձակվել գորնիզոնի զինվորների վրա»²⁷: Բագրատ եպիսկոպոսը, տեսնելով նման ծանր վիճակը, որ ազգամիջյան լարվածությունը հասել է իր գագաթնակետին, իր նախաձեռնությամբ ստեղծվում է միացյալ հանձնախումբ, որի նպատակը պետք է հանդիսանար այն, որ «վերջնականապես լուծել գորնիզոնի մեջ մուսուլմաններին ընդգրկելու խնդիրը, ինչպես նաև սպասվող հայ-թաթարական ընդհարումների կանխումը»²⁸: Հանձնախումբը, որ բաղկացած էր հայերից, մալականներից, մուսուլմաններից և գորնիզոնի ներկայացուցիչներից, հաշվի առնելով Բագրատ եպիսկոպոսի հեղինակությունը գավառում և ողջ նահանգում, ինչպես նաև նրա ծանոթությունները կովկասյան իշխանությունների հետ, նրան միաձայն ընտրում է նախագահ²⁹: Հանձնախմբի մուսուլման ներկայացուցիչ պնդմամբ և մյուս

²² Նույն տեղում, թ. 5:

²³ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 2, թ. 39:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ «Հորիզոն», 1918, փետրվարի 19, թիվ 50:

²⁶ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 109, թ. 1—4:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 6, գ. 193, թ. 6:

²⁹ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 109, թ. 4:

կողմից խուսափելով հայ-թաթարական սպասվող ընդհարումներից, հայ ներկայացուցիչները Բագրատ եպիսկոպոսի համաձայնությամբ որոշում են, որ «գործիզոնի մեկ ռոտան պետք է լինի քրիստոնյա, մյուսը՝ մահմեդական»³⁰:

Մտահոգ Շամսխիում հայ-թուրքական հարաբերությունների լարվածությունից, Բագրատ եպիսկոպոսը նամակով դիմում է սեյմի հայ զինվորական ներկայացուցիչ Պարույր Լևոնյանին՝ խնդրելով, որ նա միջնորդի Լուկասյան իշխանություններին, որպեսզի թույլ տրվի գավառի մեծ հայկական գյուղերում կազմակերպել հայկական պահեստային գումարտակ, որը պետք է պաշտպաներ հայկական թաղամասերը թուրքական հնարավոր հարձակումներից: Նամակում նա գրում էր. «Խնդրում եմ, չխնայեք Ձեր աջակցությունը և աշխատեք հաջողացնիլ շուտով, որպեսզի անմիջապես կազմակերպվի և հաջողությամբ համար սկզբի մի երկու ամսվա գոհնե նշանակիլ տալ մի հայ փոխգնդապետ կամ կապիտան այդ կողմերից: Այս միջոցը կլինի միակ հնարավորը հայ ազգաբնակչությունը թիկունքում պաշտպանելու համար ամեն տեսակ անախորժ կամ ծանր անակնկալներից և տաճկական դրոմամբ առաջ եկող խռովությունները»³¹: Ընդառաջելով Բագրատ եպիսկոպոսի խնդրանքը, Պարույր Լևոնյանի ջանքերով թույլ էր տրվում, որպեսզի Շամսխիում կազմվի «մեկ բատալիոն, որը պետք է հանդիսանար Բաքվի գնդի մի մասը»³²: Բագրատ եպիսկոպոսի հոգևոր-հասարակական գործունեությունը է՛լ ավելի ակտիվ բնույթ է կրում, երբ Բաքու քաղաքում և Շամսխիում սկսվում են մարտյան իրադարձությունները, երբ մուսավաթականները Բաքվում փորձում էին գրավել իշխանությունը, իսկ հայաշատ գավառներում և հատկապես Շամսխիում կազմակերպել հայկական կոտորածներ: Բաքվում, որ դեռևս հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, մահմեդականների կողմից ընդունեց մեծ դժկամությամբ: Թուրքաց ազգային խորհուրդը, ղեկավարվելով «Մուսավաթ» կուսակցության հրահանգներով, ջանք չէր խնայում գրավել իշխանությունը բոլշևիկներից: «Նպատակը պարզ էր,—գրում է Զարևանդը,—Մուսավաթը, կապտամբեր Բաքվի մեջ հաստատված խորհրդի դեմ, նպատակ ունենալով խլել իշխանությունը և հայտարարել Աղբյուրեջանի անկախությունը»³³: «Իրադարձությունները Բաքվում» վավերագրերի հեղինակները, անդրադառնալով մարտյան իրադարձությունների պատճառներին, գրում են. «Բաքվում ծավալվեցին իրադարձություններ, որոնք կրում էին քաղաքական բնույթ: Բոլշևիկյան բանվորական զինվորական դեպուտատների խորհուրդը որոշեց վերցնել իշխանությունը իրենց ձեռքը և այդ հողի վրա տեղի ունեցավ զինված ընդհարում խորհրդային զինվորական մասերի և քաղաքի մուսուլմանական ազգաբնակչության միջև»³⁴: Քանի որ բոլշևիկյան զորքի մեծամասնությունը կազմում էին Արևմտյան ճակատից վերադարձած, և Բաքվում կուտակված հայ զինվորները քաղաքացիական կռիվներին փորձելով տալ ազգային բնույթ, մուսուլմանական տարրերը սկսեցին

³⁰ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 109, թ. 4:

³¹ Նույն տեղում, թ. 6:

³² Նույն տեղում, թ. 6:

³³ Զարևանդ, Միացյալ և անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, էջ 102:

³⁴ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 96:

նահանգում տարածել այն ստանդոդ լուրերը, թե իբր «բոլշևիզմը միայն դիմակ է և Բաքվի շարժումը կրում է զուտ ազգային հակաթուրքական բնույթ»³⁵:

Զգալով վերահաս վտանգը, որ քաղաքացիական կռիվը կարող է վերածվել ազգամիջյան բախումների, որին որ ձգտում էին մուսուլմանները, «հայկական պաշտպանության շտաբից Համազասպը առաջադրանք է ստանում իր կամավորական զնդով պաշտպանել քրիստոնեական ազգաբնակչությանը թուրքական հնարավոր հարձակումներից»³⁶: «Երեք օր Բաքվի փողոցներում բարիկադային կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան, որին երկու կողմերից մասնակցում էին 20 հազարից ավելի մարդ»,—գրում է դեպքերին մասնակից Արսեն Սարգսյանը³⁷: Համազասպը փաշուն կերպով կատարում է իր առաջադրանքը, որի արդյունքում ողջ խաղաղ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, որոնց մեջ նաև 14 հազար մուսուլմաններ, փրկվեցին կոտորածներից³⁸: Ըստ Թորգոմ Վեհապետյանի, երեք օրվա այդ կռիվներում թուրքերը տվեցին 7 հազար, իսկ հայերը և ռուսները՝ 3 հազար զոհ»³⁹: Ն. Արդոնցը, անդրադառնալով Բաքվում տիրող քաղաքական իրադրությանը, գրում էր. «Խորհրդային «Իզվեստիա» պաշտոնաթերթում ազգային գործով կոմիսար Ստալինը իր վրա համարձակություն է վերցնում հաջտարաբերու, որ մուսուլմանները ճանաչում են խորհրդային իշխանությունը, որը կազմակերպել էր Բաքուն և, որ ոչ մի պաշար մուսուլմանների և բոլշևիկների միջև չի եղել, ընկեր Ստալինը,—շարունակում է Ն. Արդոնցը,—անկասկած երազային մոլորության մեջ է: Նա պետք է ունենա արիություն արդարությանը հայտարարի, թե որտեղ են ձգվում իրականում թաթարների հայացքները, նա պետք է հասկանա, որ Բաքվի մուսուլմանների համար ներկայումս անգործան այծերի հասարակ կաթը թանկ է բոլոր սոցիալիստական ուտելիքներից, որոնք մատուցվել են բոլշևիկների կողմից»⁴⁰:

Բաքվում մղվող քաղաքացիական կռիվները իրենց արձագանքները գտան նաև նահանգի հայաշատ գավառներում և հատկապես Ծամախիում: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Գևորգ 5-րդին հիշած՝ զեկուցագրում Բագրատ էպիսկոպոսը հանգամանակից ներկայացնում է դեպքերի սկսման պատճառները և Ծամախիում տիրող ռազմա-քաղաքական վիճակը:

Արևմտյան ճակատից վերադարձող շամախեցի հայ զինվորները, անպարհները հայտնի պատճառներով փակ լինելով, կենտրոնանում են Բաքու քաղաքում: 1918 թ. փետրվար ամսից սկսած նրանք մոտ 300 հոգով փորձում են վերադառնալ իրենց գյուղերը, սակայն ապարդյուն: Թուրքերը զինված խմբերով հարձակվում էին նրանց վրա և թույլ չէին տալիս շարժվել Ծամախի⁴¹: Նման իրավիճակից դուրս գալու նպատակով հայ զինվորները սկսում են ընդգրկվել բոլշևիկյան զորքերում, որպեսզի նրանց օգնությամբ բացեն ճանապարհները և վերադառնան տուն⁴²: Մարտի կեսին

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 2:

³⁷ ՀՀՀՔԿՓԳԿԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 355, թ. 81:

³⁸ ՀՀԳԿԳԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 99:

³⁹ Թ. Վեհապետյան, Նոր սերունդը քաղաքացիական հակամարտության ժամանակ, Երևան, 1989, թիվ 3, էջ 79:

⁴⁰ Н. Адонц, Турецкая нота и гурецкая Армения. Крайстер националистической оппозиции, 1989, № 3, էջ 79:

⁴¹ Ծամախեցի, Թրքախիություն թե թրքախիություն, Թիֆլիս, 1920, էջ 12:

⁴² ՀՀԳԿԳԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 4, թ. 97:

Պոտր Արտամոնովի գլխավորությամբ շամախեցի զինվորները, թվով 1300 հոգի, կրկին անգամ փորձում են անցնել Շամախի⁴³։ Սակայն մուսավաթ կուսակցությունը, իր էմիսարների միջոցով գավառում տարածելով այն ստահող լուրերը, թե իբր հայ զինվորների Շամախի գալու նպատակը միայն կրում է ազգային հակաթուրքական բնույթ»⁴⁴, սկսեցին եռանդագին գրգռել թուրք անգետ ազգաբնակչությանը։ Ազգամիջյան բախումների հրահրողներից էր նաև մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ, անդրկովկասյան Մուֆտի Մուստաֆա Էֆենդին։ Կաթողիկոսին իրազեկ պահելով Շամախիում կատարվող դեպքերի մասին, Բագրատ եպիսկոպոսը հետևյալ նկարագիրն է տալիս նրա մասին. «Նա (Մուֆտի Մուստաֆա Էֆենդին—Գ. Սո.) գլխավոր կողմնակիցն ու ջերմ աշխատողն էր տանկական տիրապետության արագացման, որի համար աշխատում էր գաղտնի ու հաշտնի միջոցներով զինել թուրք ժողովրդին ու զինվորներին»⁴⁵։ Տեսնելով, որ Շամախիում հայ-թուրքական նոր ընդհարումները ակնհայտ են, Բագրատ եպիսկոպոսը մեծ ջանքերի գնով կազմակերպում է մի խաղաղարար հանձնախումբ, որի նախագահներն էին ինքը և Մուֆտի Մուստաֆա Էֆենդին⁴⁶։ Հանձնախմբի նպատակն էր հայ զորքերի վերադարձը տուն կազմակերպել այնպես, որպեսզի տեղիք չտար ընդհարումների⁴⁷։ Սակայն հանձնախումբը չկարողացավ իրագործել իր նպատակները, քանզի խաղաղասեր ներկայացող Մուֆտի Մուստաֆա Էֆենդին և մուսուլմանական քարոզիչները արդեն սկսել էին իրենց սև գործը։ Մարտի 15-ին թուրք խուժանը զենք ձեռք բերելու նպատակով հարձակվում է կաշագորի վրա, սպանելով մի քանի հայ զինվորների, այնտեղից գրավում է մեծ քանակությամբ զենք⁴⁸։ Սկսված լսխուժումների ընթացքում Շամախի քաղաքում գտնվող 45—50 հայ զինվորների շնորհիվ հնարավոր է լինում պաշտպանվել մինչև երեկո։ Այդ ամբողջ ընթացքում Բագրատ եպիսկոպոսը և Շամախիի քաղաքագլուխը, շրջելով քաղաքի փողոցներով, փորձում էին հաշտություն քարոզել կովող կողմերի միջև⁴⁹։ Հայ զինվորները, տեսնելով թուրքերի մասն գազանություններն ու թշնամական վերաբերմունքը, հուժկու գրոհով մարտի 18-ին գրավում են Շամախին։ Գանձակից թուրքերին օգնության եկած մուսուլմանական «վայրի դիվիզիան» և նրան միացած Գոյկչայի թուրքական ջոկատները հարձակվում են հայկական գյուղերի վրա։ «Թալանում ու այրում են Ղաջար, Սադիան գյուղերը, շրջապատում Մադրասան, որտեղ ժողոված են լինում մոտ 12 հազար հայեր, որոնց հաջողվում է գիշերը փախչել, նրանց մի մասն էլ ճանապարհին բռնվում են թուրքերի կողմից և կոտորվում», գրում է Բագրատ եպիսկոպոսը կաթողիկոսին⁵⁰։ Այդ նույն ժամանակ Մադրասայի հայկական զինվորական շտաբից Բագրատ եպիսկոպոսը ստանում է նամակ, որտեղ նրանից օգնություն էին խնդրում։ Նամակում ասվում էր հետևյալը.

⁴³ Ե. Ա. Քան. Գեղամյանց, Տաճիկները Կովկասում և Բագրի անկումը, Բաքու, 1919, էջ 79:

⁴⁴ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 97:

⁴⁵ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 6:

⁴⁶ Ե. Ա. Քան. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 7:

⁴⁹ Ե. Ա. Քան. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁵⁰ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 8:

«Սաղիանից թուրքերը գալիս են Մադրասայի վրա: Զարխուն և Միրիշեն հայկական գյուղերն այրվում են: Մեզ մոտ են հավաքվել շրջակա հայ գյուղերի մարդիկ: Մեր թնդանթներից մեկը արդեն ընկել է թշնամու ձեռքը: Հույս չկա Մադրասան ազատելու»⁵¹: Ելնելով նման իրավիճակից, Բագրատ եպիսկոպոսը մարտի 26-ին, ժամը 12-ին, կազմակերպում է Ծամախի քրիստոնյա ազգաբնակչության գաղթը դեպի Ղուբա գավառի մարականների գյուղերը՝ ազատելով նրանց թուրքական սպառնալից կոտորածներից⁵²: Մտնելով Ծամախի, թուրքերը գազանաբար հիմնահատակ են անում ու այրում կոնսիստորիան, ստաջնորդարանն ու հայոց դպրոցը⁵³: Հետագայում, 1918 թ. նոյեմբերին, Բաքվի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու Ներսես ավ. քհն. Տեր-Կարապետյանցը, նամակով էջմիածնի Սինոդի անդամ Տիրայր եպիսկոպոսին ներկայացնելով Ծամախիի դեպքերը, գրում էր. «Ամբողջ կոնսիստորիան յուր (խոսքը Բագրատ եպիսկոպոսի մասին է—Գ. Ստ.) անհրաժեշտ շնորհիվ այրվեց և մոխիր դարձավ»⁵⁴: Մեր կարծիքով նման մեղադրանքը Բագրատ եպիսկոպոսի հասցեին անհիմն է և չի համապատասխանում պատմական իրականությանը, քանզի, ինչպես ցույց են տալիս վերոհիշյալ իրադարձությունները և վավերագրերը, Ծամախիում հայ-թուրքական ընդհարումների օրերին Բագրատ եպիսկոպոսը, որպես հայոց թեմի ստաջնորդ, միշտ մտահոգ է եղել և ուժերի ներածին չափով աշխատել է հայությանը փրկել թուրքական կոտորածներից: Հետագայում տեսնելով Ծամախիում տիրող ծանր վիճակը, բանվորական խորհուրդը Բաքվից 700 հոգուց բաղկացած մի գումարտակ է ուղարկում Ծամախի, Թադեոս Ամիրյանի գլխավորությամբ, որպեսզի այնտեղ խաղաղություն հաստատի⁵⁵: Անդրադառնալով Ծամախիում տիրող իրադարձություններին «Հորիզոնը» գրում էր. «Քյուրդամիր կայարանից հեռագրում են, որ Ծամախիում ընդհարում է սկսվել զինվորների և տեղական ազգաբնակչության միջև, պահանջվում է օգնություն: Բաքվից Ծամախի են մեկնել զորամասեր»⁵⁶: Թադեոս Ամիրյանին հաջողվում է գրավել Ծամախին և այրել թուրքական թաղը:

Ծամախիի թուրքերի խոտովությունը ճնշելուց հետո, փախստական շամախեցի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը Բագրատ եպիսկոպոսը նորից տեղափոխում է այնտեղ: «Ես ևս վերադառնում եմ Ծամախի և մոտ 2 և կես ամիս ապրում եկեղեցու նախագավթում, աշխատելով թեթևացնել սնանկացած ու քայքայված հայ գյուղացիների ծանր վիճակը, որոնց մեծ մասը Խիլմիլի գյուղում հիվանդացել էր սննդի պակասության և հակաատոդջապահական պայմանների պատճառով»—գրում էր Բագրատ եպիսկոպոսը կաթողիկոսին ուղղված զեկուցագրում⁵⁷: Հետագայում, Բաքուն գրավելուց հետո, սեպտեմբերյան հայկական կոտորածները արդարացնելու նպատակով, ադրբեջանական իշխանությունները գրում էին. «Եթե քաղաքը գրավելու ժամանակ եղել են կոտորածի դեպքեր, որը անպայման պետք է ստացվեր,

⁵¹ Ե. Ս. Քան. Գեղամյանց, Ոշվ. աշխ., էջ 87, 88:

⁵² ՀՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 6:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Տիրայր Վարդապետի արխիվ, թ. 126, վ. 300:

⁵⁵ Ս. Մելիք Յուշյան, Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք» 1925, թիվ 7, էջ 106:

⁵⁶ «Հորիզոն», 1918, մայիս 22, թիվ 105:

⁵⁷ ՀՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 6—7:

ապա այդ տրամադրվածությունը գալիս էր մարտ ամսվա կոտորածներից, երբ հայերը բոլշևիկների տեսքով Բաքվում և Շամախիում կոտորեցին 10 հազար մուսուլմանի»⁵⁸։ Բագրատ եպիսկոպոսը, ելնելով վերոհիշյալից, նույնների 23-ին զեկուցագիր է ներկայացնում դաշնակից զորքերի հրամանատար զեներալ-մայոր Թումանյանի, որտեղ արտահայտում է իր գայրույթը ադրբեջանական իշխանությունների նկատմամբ, որոնք փորձում էին սեպտեմբերյան հայկական կոտորածները կապել մարտյան իրադարձությունների հետ։ Գրելով, որ «այդ երկպառակություններին (խոսքը մարտյան իրադարձությունների մասին է—Գ. Ստ.) հայ զինվորների մասնակցությունը եղել է բացառապես այն մուսուլմանների դավաճանական վարքագծի պատճառով, որոնք թիկունքը և ռուս-թուրքական ռազմաճակատը քայքայելու նպատակով հայերի առջև փակել էին բոլոր ճանապարհները և Թիֆլիս-Բաքու ճանապարհին վագոններից քաշում-հանում էին անգամ խաղաղ, անզեն հայերին և նրանց գազանաբար մորթում ուղևորների աչքի առաջ»⁵⁹։

Անհաջողություն կրելով Արևելյան Հայաստանում 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ընթացքում և կորցնելով շուրջ 7 հազար կոկոռ⁶⁰, թուրքերը սկսեցին տեղագրվել նախապատրաստվել Բաքուն գրավելու համար։ «Չուզելով թանկագին ժամանակը վատնել և հայերիս հետ հաշվեհարդարը կտքի ձգելով, տանիկ բանակը շարունակեց իր ճամփան, հունիսի վերջը Նուրի փաշան արդեն Ելիզավետպոլ էր 13 հազար թրքո-թաթար բանակով մը պատրաստ՝ քալելու Բաքվի վրա», գրում է Զարևանդը⁶¹։ Բաքվի գրավումը, ինչպես գրում էր Իրազեկը, «Ուժգին բարոյական ու ռազմական, մասնաշաղկապի նշանակություն ուներ Տաճկաստանի համար։ Բաքվում հաստատվելով՝ նախ և առաջ տեր էր դառնում նրա անապատ մավթին, որ օգիշտի անհրաժեշտ էր իրեն բոլոր տեսակետից, մանավանդ իր ռազմական պահանջի համար։ Երկրորդ, մոտենում էր և անմիջական շփման մեջ էր մտնում ասիական ծով մահմեդականության հետ, որից տնտեսական կապելիություններ էր սպասվում»⁶²։

Բաքվի պաշտպանությունը, որ առանձնահատուկ տեղ էր գրավում առաջին աշխարհամարտի պատերազմական գործողությունների մեջ, ունեցավ պատմական մեծ նշանակություն ինչպես պատերազմի ավարտի, այնպես էլ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության ապագա ճակատագրի համար։ Երիցս ճիշտ էր Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) ելույթը Բաքվի հանդեպ Ազգային խորհրդի նիստում, երբ քննարկվում էր Բաքվի պաշտպանության խնդիրը։ «Վաղը հենց որ բացվեն Բագուի դռները Ադրբեջանի բանակի առջև և տանիկները տեղավորվեն Բազվում, Խան-Խոյսկու ամբոխը և տանկական բանակը, ձեռք-ձեռքի տված պիտի սրբեն մահ Բագուի և Գանձակի հայությանը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն

⁵⁸ ՀՀԴԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 34, թ. 41։

⁵⁹ Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբ., կազմողներ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, 1991, էջ 634։

⁶⁰ Ս. Աֆանասյան, Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Երևան, 1991 էջ 76։

⁶¹ Զարևանդ, նշվ. աշխ., Երևան, 1993, էջ 104։

⁶² Յ. Իրազեկ, Մոտիկ անցյալից (Պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917—1922), Բեյրութ, 1956, էջ 25։

Ձանգեգուր և Երևանը ուռնատակ պիտի տան»⁶³: Հայության համար օրհասական այդ պահին Բաքու էին մեկնել նաև Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը՝ մասնակցելու ինքնապաշտպանությանը: Ստեփան Ծախումյանը նրանց ընդունելով ասել էր հետևյալը. «Կլսե՛ք թնդանոթներու այդ որոտը, թշնամին կաշխատի գրավել Բաքուն, որմե հետո պիտի հարձակվի այն փոքրիկ ժողովրդին վրա, որ քաշված է Երևանի շուրջը և շնչահեղձ կտառապի: Պաքուն պաշտպանելը կնշանակե Երևանի հանրապետության գոյության սատարել: Եթե այս քաղաքն իշնա, իր հետ պիտի կորսվի նաև հայ ժողովուրդն ու անոր նորահաստատ հանրապետությունը»⁶⁴: Բաքվում, —գրում է Լ. Խորշոդյանը, «որտեղ հաստատվել էր սովետական իշխանություն և Անդրկովկասի մյուս շրջանները այդ ժամանակ ունեին մեկ ընդհանուր թշնամի՝ Թուրքիան: Ահա այդ ընդհանուր թշնամու ուժերի ջախջախման համար էր, որ պետք է միավորվեին երկրամասի բոլոր ուժերը»⁶⁵: Այսպիսով, Բաքվի հերոսական ինքնապաշտպանությունը մի հուսահատ փորձ էր կանգնեցնելու թուրքական հրոսակների առաջխաղացումը: Եվ ելնելով վերոհիշյալ հանգամանքներից, հայության գոյությունը պաշտպանելու գերխնդիրը լուծելու համար, Հայոց Ազգային խորհուրդն ու Հ. Հ. Դաշնակցությունը, որոնց տրամադրության տակ էին գտնվում զուտ հայկական ուժերը, ինքնապաշտպանության սկզբնական շրջանում համագործակցեցին բոլշևիկների հետ, որոնք նույնպես ձգտում էին թույլ չտալ թուրքական զորքերի մուտքը Բաքու: Բաքվի պաշտպանությունը հնարավորություն տվեց նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությանը խուսափել թուրքական բանակի նոր արշավանքներից: Դրանով իսկ Թուրքիան չհասցրեց իրականացնել իր պանթուրքիստական ծրագրերը: Բաքվի հայությունը հերոսական կռիվների բովով վաստակեց այն թանկագին ամիսները, որոնք անհրաժեշտ էին Մայր հայրենիքի փրկության համար: Պատրաստվելով դիմակայել թուրքական արշավանքին, Բաքվի զորքերը կազմված էին 4 բրիգադից, որոնք միավորվել էին մեկ կորպուսում⁶⁶: Կորպուսում եղած 22 գումարտակների զինվորների թիվը հասնում էր 18 հազարի: «Իրադարձությունները Բաքվում» վավերագրի հեղինակ 4-րդ բրիգադի հրամանատար գեղապետ Հարությունովը հետևյալ կերպ է ներկայացնում կորպուսի կազմը. «Միայն դրոշմ էր բոլշևիկյան, իրականում հայ զինվորները կազմում էին 95 տոկոս: Եվ համարյա 100 տոկոս հայ սպաներ», այնուհետև շարունակում է. «որովհետև մեր նպատակները համընկնում էին բոլշևիկների հետ, հաշվի առնելով ընդհանուր թշնամուն: Այդ պատճառից ելնելով մենք մտնում ենք նրանց մոտ ծառայության»⁶⁷: Թշնամու հարձակումը Բաքվի վրա կատեցնելու նպատակով 1918 թվականի հունիսի 10-ին Ռուստոմ Զորյանի նախաձեռնությամբ Բաքվի զորքերը թվով 10 հազար հոգի Գանձակի ուղղությամբ անցնում են հարաձկնում⁶⁸: Համառ կռիվներից հետո Բաքվի զորքերը սկզբնական շրջանում ունենում են մի քանի հաջողություններ: Սակայն Գյոկչայի տակ հու-

⁶³ Ռուստոմ, Բեյրութ, 1979, էջ 326:

⁶⁴ Սեպուհ, Էջեր իմ հուշերեն, հ. Բ, Բուսոն, 1929, էջ 164:

⁶⁵ Լ. Խորշոդյան, Սովետական Ռուսաստանն ու հայկական հարցը, Երևան, 1977, էջ 110—111:

⁶⁶ ՀՀՊԿՊՍ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 14:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Նույն տեղում:

նիսի 27—30-ը տեղի ունեցած կոիվներից հետո թուրքերը ստանալով նորանոր համալրումներ, արագ թափով անցան հակահարձակման: Եվ սկսվեց անկանոն մահաճը, որի հիմնական պատճառները, ինչպես վկայում են արխիվային վավերագրերը, «պակասում էր ռեզերվը, ռազմամթերքը, ջրի բացակայությունից սկսվել էր խոլերայի և այլ համաճարակների տարածում»⁶⁹: Չկարողանալով դիմակայել թուրքական զորքերի հարձակմանը, հերոսական կոիվներով կոմունայի զորքերը հուլիսի 20-ին հանձնում են Շամախի քաղաքը: «Այդ օրերին գնդապետ Ղազարովից ստացվեց հաղորդումներ, որ թուրքական մեծ ուժերի հարձակման պատճառով չի կարողանում դիմանալ և հանձնում է քաղաքը»⁷⁰: Մարտյան իրադարձություններից հետո Շամախի հայությունը, որ դեռ չէր հասցրել ուշքի գալ և զբաղվել շինարար կյանքով, լսելով թուրքական զորքերի մոտենալը քաղաքին, կրկին անգամ բռնեց գաղթի ճանապարհը: Գաղթի կազմակերպման ողջ աշխատանքները իր վրա վերցնելով Բագրատ էպիսկոպոսը, շամախեցիներին և նրանց միացած Գյոկչայի հայությունը գաղթում են Բաքու⁷¹: Գաղթական շամախեցիներին և Գյոկչայի հայությանը վիճակված էր ողջ ճանապարհին կրել ահալոր գրկանքներ ու հալածանքներ: «Ճանապարհին հայ ժողովուրդը մեծամեծ գրկանքների ու գազանությունների է ենթարկվում, բազմաթիվ դիակներ թողնում, մի քանի հարյուր հոգի գերի են ընկնում, որոնք անհայտանում էին», գրում էր Բագրատ էպիսկոպոսը կաթողիկոսին⁷²: Անգլիական մամուլը այդ օրերին, անդրադառնալով հայության ծանր վիճակին, գրում էր. «Թուրքերը 8 հազար հայեր տեղահանած են Ալեքսանդրապոլեն, Գանձակը զինաթափ ըրած են, Գյոկչայի ու Շամախիի հայերը գաղթած են Բաքու»⁷³:

Սեպտեմբերի 15-ին թուրք մուսավաթական ուժերը համառ մարտերից հետո ներխուժեցին Բաքու: Նույն օրը, առավոտյան, դիրքերը թողեցին նաև Բաքվին իբր «օգնության» եկած անգլիական ուժերը: Բաքվի վերջին կոիվների ընթացքին անդրադառնալով, «Ժողովուրդը» գրում է. «Թուրքական զորքերը մեծ կորուստներ են ունեցել Բազվի վերջին կոիվներին, մինչև Բագու փոխված են անթիվ-անհամար դիակներ, որոնց թիվը հասնում է հազարների»⁷⁴: Բաքու առաջինը ներխուժած զորամասերը և թաթարական ավազակախմբերը, որոնք չնայած Մուրսել փաշայի տված «խաղաղ բնակչության անձնական և գույքի ապահովության» երաշխիքներին, տեղական թաթարական բնակչության հետ երեք օրվա ընթացքում թալանեցին և կոտորեցին հայ խաղաղ բնակչությանը: Թալանը, բռնությունը, բռնաբարությունը, սպանությունը թուրքերի և թաթարների սովորական արհեստն էր: Կոտորվեց մոտ 30 հազար անմեղ հայ, չորրորդ օրը Մուղանի անապատները թշվեցին և կոտորվեց 800 հայ տղամարդ, Բաքվում և նահանգում սպանվածների թիվը հասավ 50 հազարի», գրում է Հ. Ավետիսյանը⁷⁵:

⁶⁹ Նույն տեղում, թ. 2—11:

⁷⁰ Նույն տեղում, թ. 53—54:

⁷¹ «Արև», 30 հուլիսի, թիվ 148:

⁷² ՀՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 6:

⁷³ Տ. Տիգրանյան, Անգլիան և հայերը, Երևան, 1994, էջ 160:

⁷⁴ «Ժողովուրդ», 3 հոկտեմբերի 1918, թիվ 15:

⁷⁵ Հ. Ավետիսյան, Երիտասարդ թուրքերի և մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայ ռմբագործությունը, 1918 թ., Պատմաքաղաքական հանդես, Երևան, 1991, թիվ 1, էջ 59:

Բաքվի իրադարձությունների մասին զեկուցելով կաթողիկոսին, Բագրատ եպիսկոպոսը գրում էր. «Ջորքերը Բաքու մտնելուց հետո սկսում է սոսկալի կոտորած, գազանությունները և թալանը շարունակվում է երեք օր»⁷⁶։ Թուրքական զորքերի վայրագություններին էր միացել նաև քրդական ջոկատները։ «Քաղաքում առաջին հերթին բաց էին թողել քրդական և թաթարական ջոկատները, որոնք երեք օր իրադրության տերերն էին»⁷⁷։ Կոտորածներից և բռնություններից զերծ չմնաց նաև Բաքվի հայ մտավորականությունը։ Հավատարիմ մնալով իրենց ավանդական քաղաքականությանը, ինչպես 1915 թվականին, այս անգամ ևս թուրքերը, քաղաքը գրավելուց հետո, սկսեցին մասսայական ձերբակալել նրանց, որոնք ուղեկցվում էին հալածանքներով, մոտ 400 մտավորականներ գտնվում են բանտերում՝ գրկված լինելով օգնությունից⁷⁸։ Հետագայում թուրքական հրամանատարությունը, հանձին Նուրի փաշայի, փորձելով արդարացնել իրենց կատարած վայրագությունները, հայտարարում էին այն անմիտ պատմադասարանությունը, թե իբր «կոտորածների պատճառն այն էր, որ քաղաքի ազգաբնակչության պաշտպանության համար նշանակված զորամասը իր պաշտոնը չի կատարել»⁷⁹։ Թուրքական զորքերի ոճրագործության հաջորդ քայլը հանդիսացավ այն, որ սկսեցին եռանդագին քարտեռնել անել և կողոպտել Բաքվի հայկական եկեղեցիները։ Կողոպտում են նաև Բագրատ եպիսկոպոսին, ինչպես ինքն է գրում կաթողիկոսին, «թողնելով մի բարակ վերարկուի մեջ»⁸⁰։ Չբավարարվելով դրանով, թուրքերը գազանաբար սպանում են Հովհաննես քահանա Նաջարյանին, նրա կնոջը և գյուղական երկու քահանայի⁸¹։ Ներսես ավ. քհն. Կարապետյանցը իր նամակներից մեկում, ուղղված Տիրայր եպիսկոպոսին, անդրադառնալով սեպտեմբերյան անցքերին, գրում է, թե իբր «Բագրատ եպիսկոպոսը սեպտեմբերյան օրերին մեզ լքեց և իր անձը միայն պաշտպանեց դանիական հյուպատոսի տանը»⁸²։ Մեզ համար, սակայն, ավելի համոզեցուցիչ են արխիվային այն վավերագրի նյութերը, որոնցում Բագրատ եպիսկոպոսի գործունեությունը գնահատվում է ըստ արժանվույն⁸³։ Բաքվի հայության և նախադասին արժանացան Ծամախի և Գյոլչա գավառներից գաղթած հայությունը, որոնց, բացի կոտորածներից, սպառվում էր նաև բռնագաղթ։ Բռնագաղթի կազմակերպումը ադրբեջանական իշխանությունների և հանձին ներքին գործոց նախարար Զիվանշիրի, հետապնդում էր այն նպատակը, որպեսզի «տեղահանությունների միջոցով գաղթի ճանապարհներին կոտորեին մնացած հայությանը»⁸⁴։ Նեցուկ լինելով գաղթականներին, Բագրատ եպիսկոպոսը նրանց հետ կրեց այն բոլոր դժվարությունները, որ սպառվում էր գաղթի ճանապարհներին։ Կաթողիկոսին ներկայացնելով գաղթը իր բոլոր մանրամասնություններով, Բագրատ եպիսկոպոսը գրում է. «6200 հոգու չափ Ծամախի և Գյոլչա գա-

⁷⁶ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 8:

⁷⁷ ՀՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց. 1, գ. 235, թ. 6:

⁷⁸ ՀՀՀՔԿԳԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 974, թ. 1:

⁷⁹ «Ժողովուրդ», 1918, դեկտեմբերի 18, թիվ 46:

⁸⁰ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:

⁸¹ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 7:

⁸² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Տիրայր վարդապետի արխիվ, թ. 126, վ. 273:

⁸³ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 25, թ. 46—47:

⁸⁴ ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 414, թ. 208:

դին»⁹²։ Երկու ամսվա ընթացքում թուրք-ադրբեջանական իշխանությունները միայն վարեցին հակահայ քաղաքականություն։ Ինչպես վկայում է Բախշի Իշխանյանը, «Բանտերը լիքն էին հայ մարդկանցով, անկախ նրանց տարիքից»⁹³։ Ընդ որում գերությունից ազատվել էին մնացյալ ազգերի ներկայացուցիչները⁹⁴։

Ելնելով վերոհիշյալից, Բագրատ եպիսկոպոսը իր բողոքն էր հղում Ադրբեջանի մինիստր նախագահ ֆ. Խան Խոյսկուն և պահանջում նրանից գերիներին, որոնց թվում նաև հայ անվանի մտավորականությանը, անհապաղ ազատել⁹⁵։ Բաքվում հայ ազգաբնակչության իրավունքների ոտնահարման, նրանց ազգային արժանապատվությունը վիրավորելու պատճառով Բագրատ եպիսկոպոսը բողոք-նամակ է հղում Նուրի փաշային հետևյալ խնդրով, «որպեսզի հայ աղետյալները ցուցակներ ներկայացնելով ետ ստանան իրենց բոլոր իրերը, ինչ բռնագրավվել էին իրենցից»⁹⁶։

Բաքվի ազգային խորհուրդը, հաշվի առնելով Բագրատ եպիսկոպոսի լայն հասարակական գործունեությունը և նրա հեղինակությունը նահանգում, դեռևս սեպտեմբեր ամսից նրան ընդգրկել էր խորհրդի կազմում։ Հետագայում իրերի բերումով նա դառնում է նրա պատվավոր նախագահը⁹⁷։ Դաշնակից զորքերի Բաքու մտնելուց հետո (նոյեմբերի 17), Բագրատ եպիսկոպոսը զեկուցագիր է ներկայացնում հրամանատար Թոմսոնին, որտեղ հանգամանակից նկարագրում է հայության վիճակը նահանգում 1918 թ. սկզբից մինչև դաշնակից զորքերի քաղաք մտնելը⁹⁸։ Թոմսոնի կարգադրությամբ ստեղծվում է «Վերահսկողության կոմիտե դաշնակցային հրամանատարության ներքո, որի նպատակն էր՝ «քննություն և քննել միայն Բաքվում տաճիկների հասցրած վնասների ցուցակները»⁹⁹։ Բագրատ եպիսկոպոսը ներկայացնում է եկեղեցիների և Սաղիանի վանքի կրած վնասների ցուցակները կոմիտեին, ըստ որի «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի 270220 ռ., Սուրբ Թադեոս և Բարդուղիմեոս՝ 88740 ռ., Սուրբ Թարգմանչաց՝ 37740 ռ., Սաղյանի վանքը՝ 56000 ռ.»¹⁰⁰։

Բաքվի եկեղեցիների կրած ընդհանուր վնասները գնահատվում էին 637050 ռուբլի¹⁰¹։

Հետագայում, 1920 թվականին, արդեն արքեպիսկոպոս Բագրատ Վարդապալյանը, ընտրված լինելով Էջմիածնի Սինդոի անդամ, թողնում է Բաքում, որտեղ անցկացրել էր թեմական առաջնորդի փորձություններով լի 5 տարիներ¹⁰²։

Վերաթեքավորելով այսօր Բագրատ եպիսկոպոս Վարդապալյանի հոգևոր-հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թվականի թուրք-մուսավթականների արշավանքի ժամանակ, գալիս նրա այն հա-

⁹² Նույն տեղում։

⁹³ Բախշի Իշխանյան, Բագրատի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 66։

⁹⁴ ՀՀԴԿԴԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 98։

⁹⁵ ՀՀԴԿԴԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 34, թ. 53։

⁹⁶ Նույն տեղում։

⁹⁷ ՀՀԴԿԴԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 34, թ. 116։

⁹⁸ Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում... էջ 625—636։

⁹⁹ ՀՀԴԿԴԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 189, թ. 7։

¹⁰⁰ ԴԿԴԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 189, թ. 7։

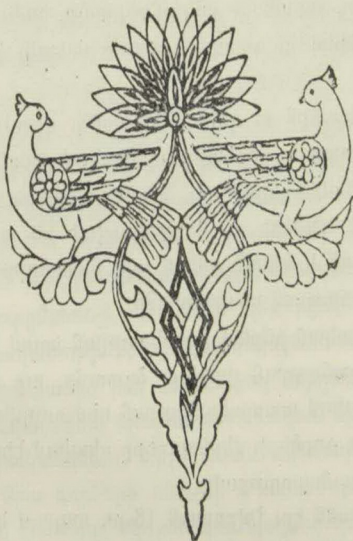
¹⁰¹ Նույն տեղում։

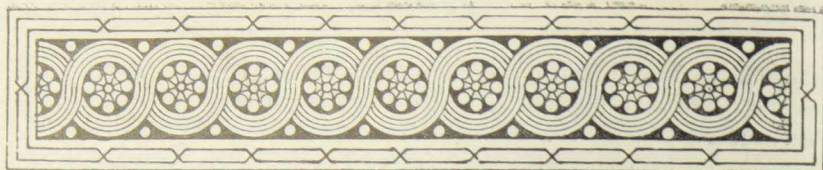
¹⁰² ՀՀԴԿԴԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 32, թ. 84։

մոզման, որ Բաքվի հայության համար օրհասական այդ օրերին նա կարողացավ լինել նրա նեցուկն ու հիրավի հոգևոր առաջնորդը: Յուրովի գնահատական է տվել նրան Միսակ (Արամայիս) Տեր-Դանիելյանը՝ ասելով՝ «Անհատ հոգևորականներից շատերին եմ հարգել, որպես պատմագրի, բանաստեղծի, անձնվեր ուսուցչի և գործչի, կամ էլ հենց սուկ իբրև լավ մարդու: Դրանց թվում է՝ Բագրատ եպիսկոպոսը»¹⁰³:

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

¹⁰³ ՀՀՊԿՊԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 25, թ. 46—47:

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ա Կ Ա Ն

ԱՆՑՑԱԼԻ ԵՎ ՆԵՐԿԱՅԻ ՀԱՄԱԴՐՄԱՄԲ

Վերջերս Մոնտեվիդեոյում լույս է տեսել Հակոբ եպիսկոպոս Գլընճյանի «Մարտին Լյութեր» ուսումնասիրությունը: Առաջարկում սրբազան հայրը ասում է, թե ինքը անդրադարձել է բողոքական Եկեղեցու մախաֆոր կյանքին ու գործունեությանը, «որպեսզի հայ ընթերցողը, ծանոթանալով այդ նյութերի հետ, առավել սիրով ու գիտակցությամբ փարվի իր սեփական Եկեղեցուն»:

Գրքում Լյութերի կյանքն ու գործունեությունը դիտված է Գերմանիայի և ընդհանրապես Եվրոպայի սոցիալ-քաղաքական կյանքի ու ժամանակի կաթոլիկ Եկեղեցու վիճակի ընդհանուր համալսականներում: Այս աշխատանքը արժեքավոր է նաև նրանով, որ ներկայացված են ազգային, քաղաքական, մշակութաբանական և եկեղեցական այն մախաղոյակները, որոնք նրա պատեցին լյութերականության տարածմանը:

Ազգայինը գերմանական ինքնագիտակցության բուն վերելքն էր և Հռոմից անկախ քաղաքականություն վարելու ձգտումը, ուր հաճախ նման ենթատեքստով էին ընկալվում պապականության դեմ ուղղված ելույթները, որի համար էլ Լյութերի շատ գործերի վերնագրերը սկսվում էին «Իմ սիրելի գերմանացիներին...» արտահայտությամբ:

Հաջորդ քաղաքականն էր: Եվրոպան 16-րդ դարում կանգնած էր թուրքական սպառնալիքի առջև, երբ Սուլեյման առաջինի բանակները հստակ մինչև Վիեննայի պարիսպների տակ, և գերմանական կայսրերն ու եվրոպական մյուս զահակավները խուսափում էին ներքին եղբայրասպան պատերազմներից, իսկ լյութերականության հալածումն էլ կնպաստեր օսմանյան վտանգի դեմ կազմված ընդհանուր ճակատի ջլատմանը:

Մյուս գործոնը հումանիստական շարժումն էր և վերածնությունը, որը հոգևոր ոլորտում էլ ձևայնացած պնդաստիկ աստվածաբանության փոխարեն Աստծո կենդանի խոսքն ու հավատն էր ձգտում վերականգնել: «Հումանիստական շարժումն ու վերածնունդը» խորագրի ներքո շեշտվում է, որ հոգևոր կյանքի վերանորոգությանը իրենց նպաստն էին ձգտում բերել նաև վերածնության գործիչները:

Լյութերականության տարածմանը մեծապես նպաստեց նաև վանական միջավայրի ներքին սպակավանությունը, երբ քրիստոնեական առաքինությունից վեր էր դասվում դրանք, և կարևորվում էին նրանով գնված ներման թղթերը և ոչ թե ավետարանական պատվիրաններին հետևելը, ուր եկեղե-

Այսպես արժևորելով եկեղեցական բարեկարգությանը և կարդինալների ընչաքաղցության սամահարմանը նվիրված «Առ քրիստոնեայ ազնուականն գերմանացոց» աշխատությունը, գրում է. «Լյութերի սույն գրության մեջ խոսացված է բազմաթիվ սերունդների բաղձանքը եկեղեցական բարեկարգության վերաբերյալ, ինչպես նաև նրանց արդար բոլորքը պապականության թույլ տված ապօրինությունների դեմ»: Հեղինակը որքան բարձր է գնահատում եկեղեցական կյանքը քրիստոնեական ոգուն անհարիր ձևախեղումներից ազատելու ջանքերը, նույնքան էլ մերժելի է համարում այդ ամենի դեմ պայքարելիս Լյութերի փորձերը՝ ջնջել եկեղեցական սրբագործված կանոնները: Այսպես, Լյութերի այն պնդումների մասին, թե Քրիստոսից հետո սկզբնական շրջանում գոյություն են ունեցել միայն մկրտության և ս. Հաղորդության խորհուրդները, սրբազան հայրը գրում է. «Ս. Գրքում մյուս բոլոր խորհուրդների մասին էլ ակնարկություն կա, ինչպես և եկեղեցական հայրերի գրություններում: Այդ խորհուրդները բոլոր պատմական Եկեղեցիների կողմից էլ ընդունված են իբրև աստվածադրոշմ խորհուրդներ»:

Եթե նախորդ գլուխներում հերթով ներկայացվում են Լյութերի հիմնական աշխատությունները՝ ըստ ժամանակագրական ընթացքի, սույա վերջին «Ընդհանուր եզրակացություն» գլխում էլ այդ գործերի հիման վրա կատարված ընդհանրացմամբ քննվում է նրա հայացքները աստվածաբանական գլխավոր հարցերի վերաբերյալ՝ վերստին մեկնակետ ունենալով մեր Եկեղեցու դավանաբանությունը: Բնորոշ է հատկապես «Քրիստոնյաների համընդհանուր քահանայությունը» խորագիշտ կրող հատվածը: Ըստ Լյութերի բոլոր քրիստոնյաները նաև քահանաներ են և բաժնեկիցը Քրիստոսի զերազույն քահանայության և հավաքականորեն կազմում են հոգևոր քահանայությունը, իսկ բուն քահանաներն էլ սպասավոր քահանաներն են և մյուս հավատացյալներից նրանք տարբերվում են ոչ թե հոգևոր կարգով, այլ միայն պարտականությամբ: Այս սպասավորներն էլ բաժանվում են երկու կարգերի՝ երիցական կամ եպիսկոպոսական և սարկավագական՝ քահանայական իմաստով: Լյութերի համար քահանան ոչ թե ձեռնադրված և օծված հոգևոր սպասավոր է, այլ ընտրված ժողովրդի կողմից՝ կոչված քարոզելու և կատարելու մկրտության ու ս. Հաղորդության խորհուրդները: Եպիսկոպոսն էլ եկեղեցական աստիճան չէ, այլ վարչական մի սլաշտու՝ համայնքի վրա հրուկելու պարտականությամբ: Այսպիսով նա քահանային զրկում է հոգևոր իշխանությունից, այն իշխանությունից, որը հեղինակի բնորոշմամբ «Աստծո խոսքի սպասավորությունն է, զոջացող մեղավորին իր մեղքերից արձակելն է, և ամենամեծը՝ Տիրոջ մարմնի քահանայագործումը կամ զոհագործումն է»:

Համանման մոլորության մեջ է ընկնում Լյութերը, երբ Սուրբ Գիրքը կարևորելիս այն հակադրում է Եկեղեցուն և մեկնողա-դավանաբանական գրականությանը: Այնինչ Աստվածաշունչը մենք ի գործի չենք ընկալելու առանց քրիստոնեության ընդհանրական և մեր Եկեղեցու երջանկահիշատակ հայրերի գործերի: Հեղինակի դիպուկ բնորոշմամբ անհատական նման ընկալումը «կամ յուրովի կատարված մեկնաբանությունը խախտում է քրիստոնեական Եկեղեցու միասնականությունը և դուռ բացում նորանոր հերձվածների: Այս իմաստով էլ մեզ համար զարմանալի չպետք է լինի այն պարսպան, որ լյութերականներն ու «բարեկրթական» այլ շարժումների հետևորդներն այսօր կազմում են ավելի քան հինգ հարյուր բողոքական աղանդներ»: Այնինչ քրիստոսաֆիմն Մայր Եկեղեցուց նյութավորված և նվիրապե-

տական կարգով արագորժված քույր Եկեղեցիները դիմացան դարերի փորձությանը և այսօր էլ շարունակում են իրենց հոգևոր առաքելությունը:

Գիրքը լրացուցիչ կարևորություն և մենք» հավելվածով, որում վերջին ջրում գետնոված «Լյութերականությունը և մենք» հավելվածով, որում վերջին երկու դարերի մեր հոգևոր գործիչների մտքերի վկայակոչմամբ մեկ անգամ ևս հերքվում է Մայր Եկեղեցու գրկից հեռացածների այն պնդումները, թե իրենք ծնունդն են թոնդրակեցիությամբ սկզբնավորված բարեկրթությանը:

Պատասխանելով վերջիններիս պատվելիների այն պնդմանը, թե «Մենք հարազատ զավակներն ենք Մայր Եկեղեցիին և հայ ազգին: Մենք շատավաղ ենք Մայր Եկեղեցիին պլաները կազմող տարրերուն», ցավով և դառնությամբ հարցնում է. «Իրականության մեջ, սակայն, հայ սրբերով հպարտացող մեր ժողովրդական եղբայրները ի՞նչ են մշտում նրանց գրություններից, նրանց շարադրած ո՞ր շարականներն են երգում, հավատո՞ւմ են նրանց գովաբանած և դավանած Աստվածամոր մշտնջենական կուսության ու բարեխոսության...»:

Լյութերի անունը անխզելիորեն կապված է բարեկրթության շարժման հետ և ի պատասխան նրա հետադարձությանը էլ մեր Եկեղեցու բարեկարգությունը պահանջողների, որոնց իրական նպատակը ոչ թե Քրիստոսի Ավետարանի քարոզությունն է, այլ Հայ Եկեղեցին գրկելը իր ազգային նկարատարից և դարերով արագորժված քրիստոսաշունչ ավանդներից, սրբազան հայգրից և դարերով արագորժված քրիստոսաշունչ ավանդներից, սրբազան հայգրից գրում է. «Մենք չենք խուսափում հայտարարելու, որ ինչպես անցյալում, ընդհանուր առմամբ Հայաստանյայց Եկեղեցին կարիք ունի բարեկարգության: Այնպես էլ այսօր Հայաստանյայց Եկեղեցու ծոցում և ոչ թե դժբախտից պարտադրվի այն: Պատվաստների կարիք չունի մեր Եկեղեցին, բանի որ այն իր մեջ ունի թարմանալու և վերածաղկելու աղիւծը: Հարկ է պեղել և գտնել այդ աղիւծը ու կառնել դրան: Բայց մինչ այդ չպետք է տկարանանք և մեզ թույլ տանք հեռանալու այն Եկեղեցուց, որն ամենից առաջ սուրբ է իր գլխովը՝ Հիսուս Քրիստոսով, այն Եկեղեցուց, որը մեզ համար հարազատ մայր է դարձել ու նվիրակաճանջ իր բազմաթիվ սրբալուստի հավատացյալների աղոթքներով, ինչպես նաև իր բյուրավոր մահաբերների անմեղ սրբությամբ, որն անհաշիվ տառապանքների գնով դարձել է շարունակ մեզ դաստիարակել է ու քրիստոնյա պահել: Միայն այդ Եկեղեցու կամարների ներքո են հնչել «մեղեդիք սուրբ, սուրբ», հայոց «Տեղ ողորմեան» ի փրկություն և ի միասնություն մեր ազգի, ինչպես նաև «ազատություն եղբայր մերոց գերելոցը»... Հայի կողմից մեծ ապերախություն կլինի այդ Եկեղեցուց հեռանալը, և նման մի ապերախություն չի ներվի մեզ»...

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Նոյեմբերի 5-ին, շաբաթ.—Սրբոց հրեշտակապետացն՝ Գաբրիելի և Միքայելի և ամենայն երկնային զորացն:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Եղիշե ավ. քնն. Բաղրամյանը:

* * *

Նոյեմբերի 6-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Սերովբե վրդ. Իսախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Նոյեմբերի 12-ին, շաբաթ.—Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արդ. Միրզախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց:

* * *

Նոյեմբերի 13-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քնն. Մարտիրյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Նոյեմբերի 19-ին, շաբաթ.—Տօն ամենայն սրբոց՝ հնոց և նորոց. յայտից և անյայտից:

Այսօր Ս. Գալանե եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Կ. Պոլսի Ֆերիգյուղի Ս. Վարդանանց եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Անդրեաս քնն. Հակոբյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Նոյեմբերի 20-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց:

* * *

Նոյեմբերի 21-ին, երկուշաբթի.—Ընծայումն Սուրբ Աստուածածնի երկց ամաց ի Տաճարն:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Խաչատուր ավ. քնն. Ֆրանկյանը:

* * *

Նոյեմբերի 26-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Գրիգորի Աթանչեագործին, Նիկողայոսի հայրապետին և Միտռնայ եպիսկոպոսին:

Այսօր Ս. Շողակաթ եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արդ. Միրզախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Նոյեմբերի 27-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Թադեոս վրդ. Զիրեկյանցը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Դեկտեմբերի 3-ին, շաբաթ.—Տօն Սրբոց Առաքելոցն և առաջին լուսաորչացն մերոց Թադեոսի և Բարդուղիմեոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քնն. Գըլընյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Դեկտեմբերի 4-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արդ. Միրզախանյանը:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Դեկտեմբերի 7-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Մայր տաճարում, ժամը 12.00-ին, նախագահությամբ Մայր Աթոռի Լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանի, կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն՝ նվիրված երկրաշարժի բյուրավոր զոհերին:

* * *

Դեկտեմբերի 9-ին, ուրբաթ.—Յիդութին Ս. Աստուածածնի յԱճճայե:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Եղիշե ավ. քնն. Բաղրամյանը:

* * *

Դեկտեմբերի 11-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Ստեփանոս քին. Մելիքյանը:
Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Դեկտեմբերի 17-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Յակովբայ Մծբնայ հայրապետին, Մարուգէի ճգնաւորին և Մելիտոսի եպիսկոպոսին:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քին. Մարուքյանը և «Հայր.մեր»-ից առաջ բովանդակաւից քարոզ խոսեց:

* * *

Դեկտեմբերի 18-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Թադեոս վրդ. Զիրեկյանը:
Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Դեկտեմբերի 24-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Դաթի մարգարէին և Յակովբայ Տեառնէղբայր առաքելոյն:

Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պատշանի քարոզ խոսեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Մովսէս արք. Մովսիսյանը:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն:

* * *

Դեկտեմբերի 25-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Խաչատուր ավ. քին. Ֆրանկյանը:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն վասն հանգուցյալ երգչուհի Լուսինե Զաքարյանի մահվան երկրորդ տարեկիցի:

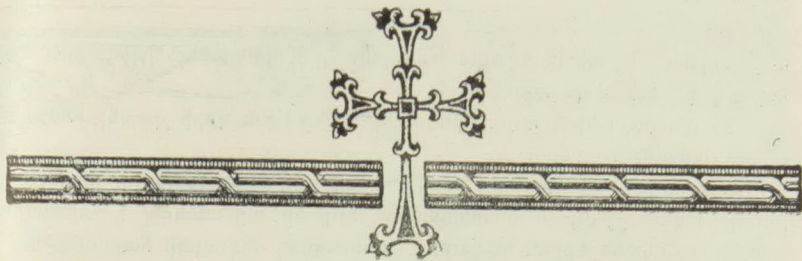
Ս. պատարագին ներկա էր Կաթողիկոսական Տեղապահ և Երուսաղեմի հայոց Պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Թորգոմ արքեպս. Մանուկյանը:

* * *

Դեկտեմբերի 26-ին, երկուշաբթի.—Սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային և առաջին մարտիրոսին:

Այսօր Մայր տաճարում, հանդիսավոր ժամերգությունից հետո, ժամը 10.30-ին, Սուրբ Ստեփաննոս նախավկայի խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց հոգևոր ճեմարանի տեսուչ Տ. Անանիա եպս. Արարաշյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հոգեշունչ քարոզ խոսեց:

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

ԱՐԺԱՆԱՊԱՏԻՎ Տ. ԲԱՐՍԵՂ ԲԱՀԱՆԱ ՄԻՐԶԱԽԱՆՅԱՆԻ
(1924—1994)

1994 թվականի օգոստոսի 24-ին, կյանքի 70-րդ տարում, վախճանվեց արժանապատիվ Տ. Բարսեղ քահանա Միրզախանյանը:

Հանգուցյալ տեր հայրը ծնվել է 1924 թվականին Իրանի Փերիա գավառի Հազարչրիբ գյուղում:

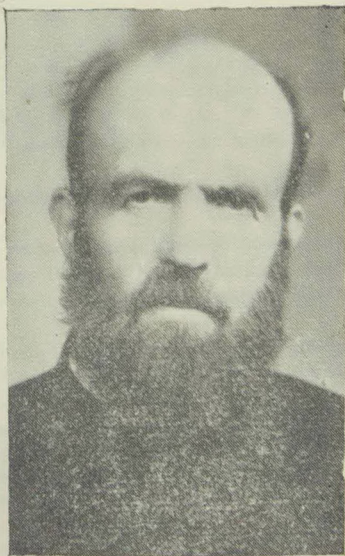
Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի Մեսրոպյան դպրոցում:

Մինչև 1969 թվականն զբաղվել է հողագործությամբ և միաժամանակ հայոց եկեղեցիներում մասնակցել եկեղեցական արարողություններին՝ որպես դպիր:

1969 թվականին ընտանիքով ներգաղթել է Մայր Հայրենիք և բնակություն հաստատել Արարատի շրջանի Լուսառատ գյուղում:

1971 թվականի օգոստոսի 1-ին Երևանի Ա. Սարգիս եկեղեցում, ձեռամբ գերաշնորհ Տ. Վահան եպիսկոպոս Տերյանի, ձեռնադրվել է քահանա և հոգևոր ծառայության անցել Հոկտեմբերյանի շրջանի Նոր Արմավիր գյուղի Ա. Դավիթ եկեղեցում:

Մույն թվականի օգոստոսի 26-ին, ուրբաթ օրը, Արմավիրի շրջանի Բամբակաշատ գյուղի Ա. Աստվածածին եկեղեցում սուրբ պատարագ մատուցեց

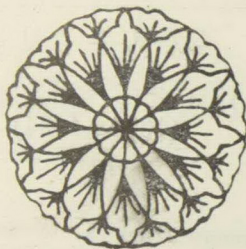

հոգեշնորհ Տ. Աթանաս արեղա Մովսիսյանը և կատարեց հանգուցյալ տեղ
հոր վերջին օծման կարգը:

Հանգուցյալ տեղ հոր մարմինն ամփոփվեց Արմավիրի շրջանի Խանջյան
գյուղի գերեզմանատանը:

Հանգուցյալն իր հոգևոր ծառայության ողջ ընթացքում, իր համեառու-
թյամբ, ազնվությամբ և պարտաճանաչությամբ արժանացել է Արմավիրի
շրջանի և Հոկտեմբերյան քաղաքի հավատացյալ ժողովրդի հարգանքին:

Հանգիստ Տ. Բարսեղ քահանա Միրզախանյանի ոսկորներին:

Ց Ա Ն Կ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1994 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՅԲՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը «Ազդարար» ամսագրի լույսընծայման 200 և երանաշնորհ Տ. Հարություն ավագ քահանա Ծմավոյանի մահվան 170-ամյակի առթիվ, Բ—Գ. 18:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու նոր Սահմանադրություն կազմելու առթիվ, Դ—Ե. 27:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Սարգիս Հարությունի Պետրոսյանին՝ Մայր Աթոռում աշխատանքային գործունեության 35-ամյակի առթիվ, Դ—Ե. 118:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության ցկյանս պատվո նախագահ Ալեք Մանուկյանի եկեղեցական գործունեության 80-ամյակի առթիվ, Զ—Է. 7:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Նոր տարվա առթիվ Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, Ա. 8:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա. 10:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ՝ ողջված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներից, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Ա. 13:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրատիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրեր Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ, Ա. 15:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը՝ ողջված Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարներին և Հայաստանում հավատարմագրված դեսպաններին, Ա. 17:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Ամանորի հանդեսին, Ա. 22:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Վեհաքահանայի, Կիրակնորյա վարժարաններում դասավանդող ուսուցիչ-ուսուցչուհիների հանդիպմանը, Ա. 30:

Մոսկվայի և համայն Ռուսիո Պատրիարք, Նորին Սրբություն Ալեքսեյ Բ-ի նախկին՝ ողջված Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և Աղբյուրների մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ Շեյխ-ուլ-Իսլամ Փաշա-Ջադեհին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարցի խաղաղ կարգավորման կոչով, Բ—Գ. 7:

Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատասխան նամակը Մոսկվայի և համայն Ռուսիո Նորին Սրբություն Ալեքսեյ Բ Պատրիարքին, Բ—Գ. 9:

Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիմումնագիրը Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին՝ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարցի խաղաղ կարգավորման կոչով, Բ—Գ 11:

Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիմումնագիրը Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբոյանին և Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանին՝ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարցի խաղաղ կարգավորման կոչով, Բ—Գ 13:

Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիմումնագիրը Ադրբեյջանի Հանրապետության նախագահ Հեյդար Ալիևին՝ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարցի խաղաղ կարգավորման կոչով, Բ—Գ 15:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը «Ազդարար» պարբերաբերթի լույսընծայման 200-ամյակի առթիվ, Բ—Գ 16:

Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ—Ե 8:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Դ—Ե 11:

Արևելյան Եկեղեցիների Ս. Ժողովի նախագահ Կարդինալ Սիլվեստրինի խոսքը Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների մատուցների հանձնման պահին, Դ—Ե 23:

Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի պատասխան խոսքը Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների մատուցների հանձնման պահին, Դ—Ե 24:

ԹՈՐԳՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ—Շրջաբերական, ԺԱ.—ԺԲ 6:

Կաթողիկոսական Տեղապահի տեղեկատվություն Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի 3 Հոկտեմբեր 1994 ճիստին, ԺԱ.—ԺԲ 8:

Կաթողիկոսական Տեղապահի տեղեկատվություն Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի 18—19 Նոյեմբեր 1994 ճիստին, ԺԱ.—ԺԲ 13:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատի Ս. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի այցը Սպիտակ և Գիւմրի, ԺԱ.—ԺԲ 17:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Ս. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանի քարոզը Գիւմրիի Ս. Աստուածածին եկեղեցու մէջ, ԺԱ.—ԺԲ 19:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Ս. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանի խօսքը Կոմիտասի և Թումանեանի 125 ամեակին Շիրակի թեմի հոգևոր դպրանոցի մէջ, ԺԱ.—ԺԲ 23:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատի Ս. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի գործարար հանդիպումները և ուղևորությունները, ԺԱ.—ԺԲ 27:

Բ. ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԲԱՐՈՋՆԵՐ

Հայրապետական քարոզ Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդեան տոնի առթիւ Մայր տաճարում, Ա 5:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Բ—Գ 20:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Յարութեան տոնի առթիւ Մայր տաճարում, Դ—Ե 5:

Գ. ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕՇՈՒԹՅՈՒՆ Ս. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՆՎԻՐՎԱՍ ՆՅՈՒԹԵՐ

ԽՄԲՆԳՐԱԿԱՆ, Թ—Ժ 3:

Հանգիստ Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, Թ—Ժ 5:

Հայրապետություն, Թ—Ժ 6:

Մահազդ, Թ—Ժ 7:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը, Թ—Ժ 8:

- Հաղորդագրություն, Թ—Ժ 9:
- Նորին Սուրբ Օծություն Տեղ Տեղ Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Թ—Ժ 10:
- Կ. ԲԱՐՈՒԴՅԱՆ, Ռ. ԲՈՉԱՐՅԱՆ—Հեռագիր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Թ—Ժ 12:
- Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանությանը, Թ—Ժ 13:
- ՏԱԴԵՅ ՍԱԳՍՅԱՆ—Վշտի խոսք, Թ—Ժ 14:
- ԳԵՎՈՐԳ ԲՐՈՒՏՅԱՆ—Դարձալ հավերժություն, Թ—Ժ 16:
- ՎԱԶԵ ՆԱԲԱՆԴՅԱՆ—Մեծ, անդաճող կորուստ, Թ—Ժ 18:
- ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՁՅԱՆ—«Ես առաջի, որ դուք կհաղթեք», Թ—Ժ 20:
- ՎԱՐԱԶՊԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Վազգեն Ա շինարար Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Թ—Ժ 23:
- ՍԻՎԱ ԿԱՊԻՏԻՎՅԱՆ—Ցալի ներուժությունը, Թ—Ժ 29:
- ԲԱԲԿԵՆ ՉՈՒԳԱՋՅԱՆ—Ձեռագրապահոցի մեծ բարեկամը, Թ—Ժ 31:
- ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Վեհափառական երկու Ավետարան, Թ—Ժ 32:
- ԳՐԻՃ. Հ. Մ. ԹՈՒԹՈՒՆՋՅԱՆ—Հուշագրական մի նշխար Վեհափառից, Թ—Ժ 35:
- ՎՈՐՈՂՅԱ ԱՐԴԱՀԱՄՅԱՆ—«Ի խորոց սրտի», Թ—Ժ 37:
- ՏԱՎԱԿՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐ ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ
- Հայ Եկեղեցու նախապետական Աթոռների գահակալներից, Թ—Ժ 39:
- Քույր Եկեղեցիների և օտար կրոնների պետերից, Թ—Ժ 41:
- Օտար պետությունների ղեկավարներից, պետական և քաղաքային իշխանությունների ներկայացուցիչներից, դեսպաններից և ուրիշներից, Թ—Ժ 48:
- Քույր Եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականներից և Աստվածաշնչային Ընկերությունից, Թ—Ժ 56:
- Կրոնական համաշխարհային կազմակերպություններից, Թ—Ժ 62:
- Հայ Կաթողիկե Համայնքի և Միխիթարյան միաբանության բարձրաստիճան անձնավորություններից, Թ—Ժ 63:
- Գիտության գործիչներից, գանազան հաստատությունների ղեկավարներից և անհատ անձանցից, Թ—Ժ 65:
- Մայր Աթոռի բարերարներից, Թ—Ժ 68:
- Առեմագրություն Եպիսկոպոսաց և Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի միատեղ խորհրդակցական ժողովի, Թ—Ժ 72:
- Սգո հիստ Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայում, Թ—Ժ 75:
- Ի ՏԵՐ ՀԱՆԳՅԱՎ ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ, Թ—Ժ 76:
- Հիշատակի հոգեճաշ՝ վասն հոգվո նորոգ հանգուցյալ Վազգեն Ա Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, Թ—Ժ 91:
- Յոթնօրեի հոգեհանգստյան պաշտոնի արարողություն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Թ—Ժ 99:
- Քառասներորդ հոգեհանգստյան պաշտոնի արարողություն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Թ—Ժ 100:
- Հաղորդագրություն, Թ—Ժ 104:
- Համառոտ ժամանակագրություն հանգուցյալ Վազգեն Ա Կաթողիկոսի կյանքի և գործունեության, Թ—Ժ 105:

Դ. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱՌՈՒԻ

- Հաղորդագրություն, Բ—Գ 6:
- Հաղորդագրություն, Դ—Ե 14:
- Հաղորդագրություն, Զ—Է 5:
- Հաղորդագրություն, Զ—Է 6:

Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Խմբագրական, Ա 3:
 Վարդանանց հավերժական խորհուրդը, Բ—Գ 3:
 Փառք Հարության քո, Տեր, Դ—Ե 3:
 Հոգեգալուստ, Զ—Է 3:
 «Հուլիսի Տիրամայր—Մայր Հայոց հողի», Ը 3:
 Խմբագրական, ԺԱ—ԺԲ 3:

Զ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Ամանորը Մայր Աթոռում, Ա 18:
 ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ—Սուրբ Ծննդյան հանդիսություններ կիրակնօրյա վարժարաններում, Ա 25:
 Եկեղեցական քեմ. լուրեր, Ա 33, Բ—Գ 45, Դ—Ե 37, Զ—Է 21, Ը 17, Թ—Ժ 112, ԺԱ—ԺԲ 126:
 Փրկչի հրաշափառ Հարության տոնի առթիվ հանդիսավոր սուրբ պատարագ և հայրապետական քարոզ Մայր տաճարում, Դ—Ե 12:
 Մեծ եղեռնի տարեկիցը Մայր Աթոռում, Դ—Ե 16:
 Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների մասունքների հանձնումը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Դ—Ե 23:
 Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ—Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչություն, Զ—Է 12:
 Մասնավոր վարդապետական գավազանի իշխանության տվչություն, Զ—Է 15:

Է. ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Ամավերջի հանդիսություն հոգևոր ճեմարանում, Զ—Է 9:

Ը. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Տաղ Ծննդեան (ներդիր), Ա 4—5-ի միջև:
 ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՃԷՄԵԱՆ—Աստուածաշունչի հայերեն հին թարգմանությունն մը վերապրած հատումներ, Ա 35:
 ՄԻՔԱՅԵԼ ՎՐԴ. ԱԶԱՊԱՀՅԱՆ—«Աստված մեր սրտերում թող լույս ծագեցնի», Ա 43:
 ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ—«Վերանորոգման ո'խտ», Բ—Գ 23:
 ԱՍՈՂԻԿ ԵՊՍ. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ—«Անտառի որդու վերադարձը՝ որպես ո'ղի փրկության», Բ—Գ 26:
 ՄԻՔԱՅԵԼ ՎՐԴ. ԱԶԱՊԱՀՅԱՆ—«Զհետանալ ավետարանական ճշմարտություններից», Բ—Գ 29:
 Սուրբ Բարսեղի խոսքը, Բ—Գ 33:
 Ունկույթի շարական (ներդիր), Բ—Գ 34—35-ի միջև:
 Մաղկազարդի շարական (ներդիր), Բ—Գ 46—47-ի միջև:
 Գերաշնորհ Ն. Ներսես արքեպիսկոպոս Պոզապանյանի քարոզը Մեծ եղեռնի տարեկիցին Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում, Դ—Ե 17:
 Տ. Գարեգին եպիսկոպոս Յովսեփեանի զեկուցումը Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին ի Ս. Էջմիածին՝ Հայ եկեղեցու Սահմանադրության մասին, 10 Մայիս 1932 թ., Դ—Ե 32:
 ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՃԷՄԵԱՆ—«Ես եկի զի զկեանս ունիցին և առաւել ևս ունիցին» (Յովհ. Ժ. 10), Դ—Ե 44:
 Միքայել վրդ. Աջապահյանի քարոզը Մայր տաճարում, Շրագալույցի տոնին, Դ—Ե 47:
 ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ—«Էջմիածին՝ աղբյուր ներշնչանքի և հայրենասիրության», Զ—Է 24:

ՈՍԿԱՆ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱԼՓԱՔՅԱՆ—«Պայծառակերպություն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», Զ—Է 27:

Սուրբ Գրիգոր Տաթևացու քարոզը Սուրբ Աստվածածնի Վերափոխման մասին, Ը 6:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ—Երջանկություն հարստության, Ը 62:

Անձնացյաց Խոսրով եպիսկոպոսի, ըստ յուրաքանչյուր ժամերի եկեղեցու կարգի քարոզ-ների և աղոթքների բացահայտությունը, ԺԱ.—ԺԲ 32:

Թ. ԹԵՄԱԿԱՆ

ՍԱՄՎԵԼ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ—Ս. Զատիկը Սյունյաց թեմում, Դ—Ե 41:

Վիրահայոց թեմում, Զ—Է 18:

Ժ. ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԿՅԱՆՔ

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱԼՅԱՆ—Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Կենտրոնական Կոմիտեի տարեկան նստաշրջանը, Բ—Գ 97:

ԺԱ. ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Աստվածաշունչ Մատյանից, Ա 47:

Աստվածաշունչ Մատյանից, Բ—Գ 37:

Աստվածաշունչ Մատյանից, Դ—Ե 50:

Աստվածաշունչ Մատյանից, Զ—Է 51:

ԺԲ. ԳՐԱԿԱՆ

ՎՈԼՈՂՅԱ ԱՅՐԱՀԱՄՅԱՆ—Երկու սրբություն, Դ—Ե 21:

ԺԳ. ՊԱՏՄԱՒԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆՁԵՎԱՅԻ ԽՈՍՐՈՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Բանք երանելույն Խոսրովայն վասն եկեղեցականն՝

«Զարհուրեցարուք բարեկեցիկք, տրտմեցարուք յանձնապատուանքոյ, մերկեցարուք, կո-

րույտեցարուք, քրձագգեստք եղերուք» (Ես. ԼԲ 11), Զ—Է 33:

ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ ԷՂՎԱՐԴ—Դավանաբանական խնդիրներ արծարծող միջնադարյան մի ուշագրավ բնագիր, Բ—Գ 49:

ԲՈԶՈՅԱՆ ԱԶԱՏ—Քրիստոնյա Արևելք՝ լեզուների և մատենագիտությունների ուսումնասիրության ներածություն, Զ—Է 84:

ԲՐՈՒՏԵՍԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Դ—Ե 100, Ը 30:

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՎԱԶԳԵՆ ՍՐԿ.—Խոսրով եպիսկոպոս Անձնացի, Զ—Է 30:

ԵՍԱՅԱՆ Հ. Ս.—Շողազավանք եկեղեցու տարածքից գտնված Հովհաննես Մկրտչի պատկերով անոթի մասին, Դ—Ե 97:

ԽԱՌԱՏՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ—Մկրտիչ և Ալեքսանդր Զաղեթյանները՝ Ղազարի Սուրբ Վարդա-

նանք եկեղեցու կառուցողներ, Զ—Է 91:

ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ ՍԻՄՈՆ Մ.—Քրմական դասը Հիմն Հայաստանում, Բ—Գ 84:

ՀԱԿՈՒՅԱՆ ՊՐՈՖ. Պ. Հ.—Դպիր Միքայել Նալբանդյանի անձանոթ երկերից, Ը 57:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ ՎԱԶԳԵՆ—Հայ առաջին պարբերականը, Ը 49:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ ՌԱՖԱԵԼ Հ.—Կոմիտասի դերը հայ երաժշտության պատմության մեջ,

ԺԱ.—ԺԲ 87:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ ՀՈՎԻԿ—Վաղարշապատի Մաշտոցը, Զ—Է 57:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅԱԿԻ—Վերաշինության գործը Վան-Վասպուրականում 1915 թ. հուլիսյան գաղթից հետո և հայ գաղթականությունը, Բ—Գ 99: —Հայ գաղթականական կոմիտեների գործունեությունը առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Զ—Է 110:

ՀՈՎՍԵԺՅԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ Վ.—Եկեղեցվո կոչումը, Ա 50:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ—Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի տպագիր գրականության բաժինը 19—20-րդ դարերում, Ը 82:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԵՆ—Անի քաղաքի հոգևորականությունը, Բ—Գ 56:— Անի քաղաքի եկեղեցիները, ԺԱ—ԺԲ 48:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ—Ժողովրդական ավետիսների մեղեդիները, Զ—Է 75:

ՄԵԼՅԱՆ ԲԱԼԱՐԵԿ—Հովհաննես շինարարը, Զ—Է 68:

ՄՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆ ԽՈՐԵՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ—Ունենք մենք հոգի, Դ—Ե 78:

ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՇՈՒՇԱՆԻԿ—«Առ անձն իւր» բանաստեղծությունը և նրա պատմությունը, Ը 18:

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ԴՎ. Տ. ՆԵՐՍԵՍ ԱՎԱԳ ՔԶՆ.—Սուրբ Պատարագի սրբասացությունների մի քանի աստվածաբանական առանձնահատկությունները, ԺԱ—ԺԲ 38:

ՍԱՂՈՒՄՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ—Վիճագիր մատուցներ, Ը 100:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ ԱՐՏԱԿ ԱՎ. ՔԶՆ.—Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում արարողության ընթացքում գործածվող գրքեր, Ա 59:— Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու խորհուրդները, Դ—Ե 53:

ՄՏԵԺԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԻ—Բագրատ եպիսկոպոս Վարդապարանի հոգևոր և հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թվականին, ԺԱ—ԺԲ 107:

ՄՏԵԺԱՆՅԱՆՑ ՄՏԵԺԱՆ—Սուրբ Էջմիածինը, հայերը և Վատիկանը, Ը 88:

ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՆՈՒԲԱՐ—Եգիպտոսի գաղութը Ժ—ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները, Դ—Ե 87, Զ—Է 98:—Հայազգի սրբանկարիչ Հովհաննես Երուսաղեմացի (ԺԸ դար), Ը 71:— «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակման 50-ամյակի առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 81:

ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՍՐԿ.—Խորեն Ա Մուրադբեկյան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը, Դ—Ե 68:

ՓԱՄԶՅԱՆ ՀԱԿՈԲ—Ուշագրավ մի փաստաթուղթ, ԺԱ—ԺԲ 104:

ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ. Հ.—«Վկայությունը ի պետս քարոզության», Բ—Գ 71:

ԺԴ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վաստակաշատ շինարարը (Սարգիս Հարությունի Պետրոսյան), Դ—Ե 117:

Տ. Առաքել վարդապետ Քարամյան, Զ—Է 16:

Տ. Թադևոս վարդապետ Զիրեկյանց, Զ—Է 17:

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ—Յոթանասունհինգամյա մտավորականը, ԺԱ—ԺԲ 101:

ԺԵ. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ—ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ—Անցյալի և ներկայի համադրմամբ, ԺԱ—ԺԲ 102:

ԺԶ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ արժանապատիվ Տ. Բարսեղ քահանա Միքայիսյանի, ԺԱ—ԺԲ 129:

«Էջմիածին» ամսագրի յուրաքանչյուր համարի վերջում տրվում են բովանդակության համառոտ թարգմանությունները ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

„ЭЧМИАДЗИН“
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ 1994г)

1. Редакционная (стр. 3—5).

ОФИЦИАЛЬНАЯ

2. **Архиепископ Торгом Манукян**—Циркулярный (стр. 6—7).
3. Отчет Патриаршего Местоблюстителя на заседании Верховного Духовного Совета 3 октября 1994 г. (стр. 8—12).
4. Отчет Патриаршего Местоблюстителя на заседании Верховного Духовного Совета 18—19 ноября 1994 г. (стр. 13—16).
5. Посещение Патриаршего Местоблюстителя Патриарха Торгома Манукяна в гг. Спитак и Гюмри, 7 декабря 1994 г. (стр. 17—18).
6. Проповедь Патриаршего Местоблюстителя архиепископа Торгома Манукяна в церкви Св. Богородицы г. Гюмри, 7 декабря 1994 г. (стр. 19—22).
7. Слово Патриаршего Местоблюстителя архиепископа Торгома Манукяна в духовной школе Ширакской епархии к 125-ти летию со дня рождения Комитаса и Туманяна, 7 декабря 1994 г. (стр. 23—26).
8. Деловые встречи и поездки Патриаршего Местоблюстителя Патриарха Торгома Манукяна (стр. 27—31).

ИЗ СВЕТЛЫХ СТРАНИЦ ПРОШЛОГО

9. Очевидность церковного порядка, проповедей и молитв согласно каждым церковным службам епископа Хосрова Анцевацци (религиозно-церковное исследование, продолжение следует)—(стр. 32—37).

РЕЛИГИОЗНО-ЦЕРКОВНАЯ

10. **Протоиерей Нерсес Нерсисян, доктор богословия**—Несколько богословских особенностей поспопений Божественной Литургии (исследование)—(стр. 38—47).
11. **Карен Матевосян**—Церкви города Ани (исследование)—(стр. 48—80).

ЮБИЛЕЙНЫЕ

12. **Нубар Тер-Микаэлян**—По случаю 50-ти летия издания журнала «Эчмиадзин» (стр. 81—86).
13. **Рафаэль А. Амбарцумян**—Роль Комитаса в истории армянской музыки (исследование)—(стр. 87—100).
14. **Варган Деврикан**—Семидесятипятилетний мыслитель (по случаю 75-ти летия со дня рождения доктора исторических наук, профессора Акопа Папазяна)—(стр. 101—103).

15. Акоп Папазян—Заслуживающий внимания документ (исследование, оригинал)—(стр. 104—106).

ИСТОРИЧЕСКИЙ

16. Георг Срапионович Степанян—Духовная и общественная деятельность епископа Баграта Вардазаряна в Бакинской губернии в 1918 году (исследование)—(стр. 107—121).

РЕЦЕНЗЕНТСКИЙ

17. Вартан Деврикан—Сопоставляя прошлое и настоящее (рецензия на исследование «Мартин Лютера» епископа Акопа Глнджяна)—(стр. 122—125).

В ПЕРВОПРЕСТОЛНОМ ЭЧМИАДЗИНЕ

18. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за ноябрь—декабрь месяцы (стр. 126—128).

19. Вечный покой священника Барсега Мирзаханяна (стр. 129—130).

20. Перечень статей, напечатанных в журнале «Эчмиадзин» за 1994 год (стр. 131—136).

„ETCHMIADZIN“
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(NOVEMBER—DECEMBER 1994)

1. EDITORIAL (pp. 3—5).

OFFICIAL DOCUMENTS.

2. ARCHBISHOP TORGOM MANOUKIAN—Circular (pp. 6—7).
3. Information of His Beatitude Torgom Manoukian, Patriarch of Jerusalem and Locum Tenens of Holy See, during the session of 3rd October 1994 of Supreme Spiritual Council (pp. 8—12).
4. Information of Locum Tenens during the session of Supreme Spiritual Council of 18—19 November 1994 (pp. 13—16).
5. Visit of His Grace Archbishop Torgom Manoukian, Locum Tenens of Holy See, to Spitak and Gumri, 7-th December 1994 (pp. 17—18).
6. Sermon of His Grace Archbishop Torgom Manoukian in the church of Holy Virgin at Gumri, 7-th December 1994 (pp. 19—22).
7. Speech of His Grace Archbishop Torgom Manoukian in the spiritual seminary at Gumri, of the occasion of the 125-th birthday anniversary of Reverend Father Komitas and remarkable armenian poet Hovhannes Toumanian, 7th December 1994 (pp. 23—26).
8. Constructive meetings and travellings of His Grace Archbishop Torgom Manoukian, Locum Tenens of Holy See (pp. 27—31).

FROM THE FINE PAGES OF THE PAST

9. BISHOP KHOSROV ANEZEVATSI—Explication of sermons and prayers in the order of the church according of each hour (study, to be continued)—(pp. 32—37).

RELIGIOUS WRITINGS

10. ARCHPRIEST DR. NERSES NERSESIAN—A few theological particularities of Holy Sacrifice's trisagium (study)—(pp. 38—47).
11. KAREN MATHEVOSSIAN—The churches of the city Ani (study)—(pp. 48—80).

JUBILEES

12. NUBAR DER MIKAELIAN—On the occasion of publication of the 50-th anniversary of «Etchmiadzin» monthly (pp. 81—86).
13. RAFAYEL H. HAMBARTZOOMIAN—The role of compositor Komitas in the history of armenian music (study)—(pp. 87—100).
14. VARTAN DEVRIKIAN—The 75 years old intellectual (Doctor of historical sciences) on the occasion of the 75-th birthday anniversary of Professor Hagop Papazian)—(pp. 101—103).

15. HAGOP PAPAŽIAN—A remarkable document (study, original text)—(pp. 104—106).

HISTORICAL STUDY

16. GEVORG S. STEPANIAN—The religious and social activity of Bishop Bagrad Vardazarian in the province of Baky during 1918 (study)—(pp. 107—121).

BIBLIOGRAPHICAL

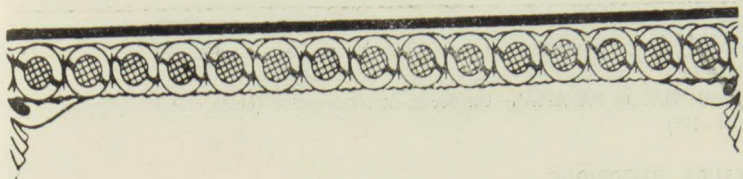
17. VARTAN DEVRIKIAN—With the synthesis of the past and the present (bibliography of Bishop Hagop Kelendjian's «Martin Luther» study)—(pp. 122—125).

THE HOLY SEE

18. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of November—December 1993 (pp. 126—128).

19. Rest to Reverend Father Barsegh Mirzakhanian.

20. List of the materials printed in the «Etchmiadzin» monthly, during the year 1994 (pp. 131—136).

„ETCHMIADZINE“

ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(NOVEMBRE-DECEMBRE 1994)

1. EDITORIAL (pp. 3—5).

DOCUMENTS OFFICIELS

2. ARCHEVEQUE TORGOM MANOUKIAN—Lettre circulaire (pp. 6—7).
3. Rapport de l'archevêque Torgom Manoukian (patriarche des Arméniens de Jérusalem et Locum Tenens au catholicosat de Saint-Etchmiadzine) à la séance du 3 octobre 1994 du Conseil Suprême Spirituel (pp. 8—12).
4. Rapport de l'archevêque Torgom Manoukian à la séance du 18—19 novembre 1994 du Conseil Suprême Spirituel (pp. 13—16).
5. Visite de Sa Béatitudo le patriarche Torgom Manoukian à Spitak et à Gumri (7 décembre 1994)—(pp. 17—18).
6. Sermon du patriarche Torgom Manoukian dans l'église de la Sainte Vierge à Gumri (7 décembre 1994)—(pp. 19—22).
7. Allocution du patriarche Torgom Manoukian au séminaire du diocèse de Chirak à l'occasion du 125e anniversaire de la naissance du révérend Père Komitas et de l'illustre poète arménien Hovhannès Toumanian (7 décembre 1994)—(pp. 23—26).
8. Les voyages et les rencontres constructives de Sa Béatitudo le patriarche Torgom Manoukian (pp. 27—31).

BELLES PAGES DU PASSE

9. EVEQUE KHOSROV ANDZEVATSI—Explication des sermons et des prières dans l'ordre de l'Eglise selon chaque heure (étude)—(à suivre)—(pp. 32—37).

ECRITS RELIGIEUX

10. ARCHIPRETRE NERSES NERSESIAN (docteur en théologie)—Quelques particularités théologiques dans les trisagions de la sainte messe (étude)—(pp. 38—47).
11. KAREN MATEVOSSIAN—Les églises de la ville d'Ani (étude)—(pp. 48—80).

ARTICLES JUBILAIRES

12. NOUBAR TER-MIKAELIAN—A l'occasion du cinquantenaire de la revue «Etchmiadzine» (pp. 81—86).
13. RAPHAEL H. HAMBARDZOUMIAN—Le rôle du compositeur Komitas dans l'histoire de la musique arménienne (étude)—(pp. 87—100).
14. VARTAN DEVRIKIAN—L'intellectuel de grand mérite (à l'occasion du 75^e

anniversaire de la naissance du professeur Hacob Papazian (docteur ès lettres)—(pp. 101—103).

15. HACOB PAPAŽIAN—Un document remarquable (étude et texte original)—(pp. 104—106).

ETUDE HISTORIQUE

16. GUEVORG S. STEPANIAN—L'activité religieuse et sociale de l'évêque Bagrate Vartazarian dans la province de Bakou en 1918 (pp. 107—121).

COMPTE RENDU

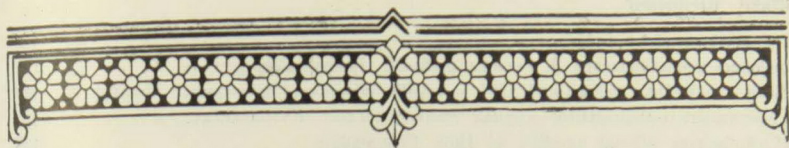
17. VARTAN DEVRIKIAN—Par synthèse du passé et du présent (sur l'étude de l'évêque Hacob Kelendjian intitulée «Martin Luther» (pp. 122—125).

AU SAINT-SIEGE

18. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours des mois novembre-décembre 1994 (pp. 126—128).

19. Nécrologie du révérend Père Barsegh Mirzakhanian (pp. 129—130).

20. Table des matières publiées dans la revue «Etchmiadzine» au cours de l'année 1994 (pp. 131—136).

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ 3

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ—Ծրջաբերական	6
Կաթողիկոսական Տեղապահի տեղեկատվություն Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի 3 Հոկտեմբեր 1994 ճիստին	8
Կաթողիկոսական Տեղապահի տեղեկատվություն Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի 18—19 Նոյեմբեր 1994 ճիստին	18
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի այցը Սպիտակ և Գիւմրի	17
Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանի քարոզը Գիւմրիի Ս. Աստուածածին եկեղեցույ մէջ	19
Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանի խօսքը Կոմի- տասի և Թումանեանի 125 ամեակին Շիրակի թեմի հոգևոր դպրանոցի մէջ	23
Կաթողիկոսական Տեղապահ Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի գործարար հանդիպումները և ուղևորությունները	27

ԱՆՅՅԱԼԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐ ԷԶԵՐԻՑ

Անձնացայց Խոսրով եպիսկոպոսի, ըստ յուրաքանչյուր ժամերի եկեղեցու կարգի քա-
րոզների և աղոթքների բացահայտությունը 32

ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԴԿ. Տ. ՆԵՐՍԵՍ ԱՎԱԳ ՔԷՆ. ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ—Սուրբ Պատարագի սրբասացություն- ների մի քանի աստվածաբանական առանձնահատկությունները	38
ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Անի քաղաքի եկեղեցիները	48

ՀՈԲԵԼՅԱՆԱԿԱՆՔ

ՆՈՒԲԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ—«Էջմիածին» ամսագրի հրատարակման 50-ամյակի առթիվ	81
ՌԱՅԱՅԵԼ Հ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ—Կոմիտասի դերը հայ երաժշտության մեջ	87
ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ—Յոթանասունինգամյա մտավորականը	101
ՀԱԿՈԲ ՓԱՓԱԶՅԱՆ—Ուշագրավ մի փաստաթուղթ	104

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐՍՊԻՈՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ—Բագրատ եպիսկոպոս վարդապետյանի հոգևոր և հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թվականին	107
ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ—Անցյալի և ներկայի համադրմամբ	122

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Եկեղեցական բեմ. լուրեր	126
Հանգիստ արժանապատիվ Տ. Բարսեղ քահանա Միրզախանյանի	129
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1994 թվականի ընթացքում տպագրված հյուրերի	131
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	137
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	139
«Etchmiadzine» ergane officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	141

Խմբագիր՝ ԱՍՈՂԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԻՍԱԿԵՍՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՅԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԷԶՄԻԱՄԻՆ

«ԷԶՄԻԱՄԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».

Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie.

Հանձնված է արտադրության 11.11.1994 թ.: Ստորագրված է տպագրության 29.12.1994 թ.,
Տպագրական 9 մամուլ+4 ներդիր, թուղթ 70×108¹/₁₆, պատվեր 336:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան

ISSN 0134—5249